

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

М. В. Кожокар
О. О. Цибанюк
Ю. Ю. Мосейчук
Я. Б. Зорій
Ю. О. Ушенко
Я. П. Галан
А.В. Кошура

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ
ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА
МОЛОДІ НА БУКОВИНІ**

Монографія

Чернівці
2019

УДК 37.091.31:796](477.85)
О 641

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(Протокол №6 від 29 травня 2019 р.)*

Рецензенти:

Завгородня Тетяна Констянтинівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Трибулькевич Катерина Георгіївна – доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальногуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова;

Кравець Руслан Андрійович – доктор педагогічних наук, старший викладач кафедри української та іноземних мов Вінницького національного аграрного університету.

**Кожокар М. В., Цибанюк О. О., Мосейчук Ю. Ю., Зорій Я. Б., Ушенко Ю. О., Галан Я. П.,
О 641 А.В. Кошура**

Організаційно-педагогічні засади фізичного виховання дітей та молоді на Буковині:
монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. 235 с.

У монографії проаналізовано організаційно-педагогічні, теоретичні та методичні аспекти фізичного виховання дітей та молоді Буковини в різні історичні періоди. Узагальнено наукові підходи до характеристики методів і форм фізичного виховання в закладах освіти краю, зокрема школах та Чернівецькому університеті. Розглянуто нормативно-правову базу забезпечення фізичного виховання в краї, проаналізовано систему освіти як адресат його впровадження. Наголошено на цінності історичного досвіду регіону у фізичному вихованні підростаючого покоління. Виокремлена характеристика концептуальних основ фізичної культури та фізичного виховання як базису формування сучасного студента. Схарактеризовано систему підготовки фахівців галузі: учителів фізичної культури, тренерів та інструкторів для громадських товариств.

Монографія адресована науковцям, викладачам, аспірантам, студентам, а також усім, хто цікавиться актуальними проблемами формування культури здоров'я.

УДК 37.091.31:796](477.85)

ISBN 978-966-423-494-5

© Кожокар М. В., Цибанюк О. О., Мосейчук Ю. Ю.,
Зорій Я. Б., Ушенко Ю. О., Галан Я. П., 2019

© Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ БУКОВИНИ.....	9
1.1. Основні завдання, форми і засоби фізичного виховання підростаючого покоління	9
1.2 Європейські тенденції організації фізичного виховання школярів досліджуваного періоду.....	15
РОЗДІЛ 2. АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ БУКОВИНИ ДОСЛІДЖУВАНОВОГО ПЕРІОДУ.....	28
2.1 Нормативні засади системи фізичного виховання учнів закладів освіти краю.....	31
2.2 Система освіти школярів Буковини – адресат впровадження фізичного виховання.....	54
РОЗДІЛ 3. ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ СПІЛОК ЧЕРНІВЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ...	65
3.1. Основні напрями, форми й методи виховання особистості в українських академічних товариствах Буковини.....	65
3.2. Особливості виховання молоді в корпораціях українських студентів «Запороже» та «Чорноморе» досліджуваного періоду.....	71
РОЗДІЛ 4. ЗМІСТ, ФОРМИ ТА МЕТОДИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ У ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВАХ БУКОВИНИ ДОСЛІДЖУВАНОВОГО ПЕРІОДУ.....	95
4.1 Діяльність громадських товариств краю, що частково здійснювали фізичне виховання підростаючого покоління.....	95
4.2 Досвід діяльності фізкультурно-спортивних організацій буковинського регіону австро-угорського періоду у фізичному вихованні дітей та молоді.....	119

4.3 Фізичне виховання представників молодого покоління як провідний напрям діяльності українських тіловиховних товариств Буковини досліджуваного періоду.....	147
---	-----

РОЗДІЛ 5. ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ – СКЛАДОВА ОСВІТИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ..... 162

5.1 Фізична культура та фізичне виховання як засадничий базис формування сучасного студента.....	162
--	-----

5.2 Зарубіжний досвід формування потреби в заняттях фізичною культурою у студентської молоді.....	177
---	-----

Післямова.....	191
----------------	-----

Список літератури.....	194
------------------------	-----

ПЕРЕДМОВА

У процесі становлення цивілізації фізичний розвиток і фізична підготовленість людини завжди посідали чільне місце, оскільки опосередковано визначали тривалість життя населення (через сформоване фізичне здоров'я) та економічний потенціал країни (через покращену фізичну працездатність). У мінливих умовах сьогодення, які ускладнюються соціально-економічною ситуацією в Україні, тенденцією до погіршення стану здоров'я дітей, зниженням рівня їх рухової активності в епоху постіндустріального суспільства, значення фізичної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл зростає, тому що є провідною складовою формування активної особистості, здатної до продуктивної життєдіяльності впродовж багатьох років.

Значущість означеної проблеми підкреслюється ще й тим, що фізична підготовленість молоді до активного життя сьогодні – один із визначальних чинників подальшого розвитку України. Ця думка знаходить підтвердження у низці державних документів: «Національній доктрині розвитку освіти» (2002) та «Національній доктрині розвитку фізичної культури та спорту» (2004), Державній програмі «Здоров'я – 2020: український вимір» (2011) та Концепції «Нова українська школа» (2016), у яких визначено пріоритети освітньої політики України і які детермінують не лише стратегію реформування системи загальної середньої освіти, а й напрями подальшого наукового пошуку щодо забезпечення належної підготовки учнів до життя, фізичної зокрема.

Вивчення педагогічної теорії та практики засвідчило, що проблеми організації та змісту фізичної підготовки учнів різних вікових категорій та різних типів навчальних закладів завжди викликали увагу науковців з історії України, педагогіки, фізкультури і спорту, медицини та інших наук. Аналіз спадщини минулого та сучасного століть надав підстави встановити, що серед широкого кола питань, які потребують додаткового наукового опрацювання, найбільш вагомими є обґрунтування форм і методів організації фізичної підготовки учнів початкової школи, оскільки молодший шкільний вік – це період адаптації до нового емоційно-розумового навантаження, зміни провідної ігрової діяльності

на навчальну, балансу інтелектуальної та фізичної сфер дитини. Як показало студіювання науково-педагогічної літератури, фізична підготовка дитини не зводиться лише до вдосконалення її фізичних якостей та рухових здібностей, вона як складноструктурована система характеризує рівень розвитку тілесної організації дитини та здоров'я взагалі. Саме завдяки належній фізичній підготовці підсилюються механізми фізіологічної адаптації школяра до життя в складних природних умовах і значного емоційно-розумового навантаження. З'ясовано, що фізіологічно та педагогічно грамотно організована фізична підготовка молодших школярів надасть можливість не лише протистояти сучасній кризі у галузі «фізична культура і здоров'я», а й зберегти генофонд української нації.

Тому на часі є потреба переосмислення сутності й сенсу фізичної підготовки дітей та молоді, зокрема молодших школярів, модернізації навчально-виховного процесу відповідно до сучасних викликів, розробки й апробації системного, ретельно вивіреного, науково обґрунтованого і довготермінового плану дій, результати якого стануть відчутні в близькій перспективі.

Аналіз наукового доробку і стану фізичного виховання дітей та молоді дозволив виявити низку *суперечностей* між:

- станом здоров'я населення України та вимог суспільства до сучасного молодого покоління;
- сучасними нормами у фізичному вихованні учнівської та студентської молодді та його результативністю;
- офіційно визнаної потреби у фізичному вихованні учня і студента закладами освіти різного рівня і зусиль направлених на нього (відміна обов'язковості та виокремлення фізичного виховання як вибіркового предмета тощо);
- рівнем участі молоді у громадсько-політичному житті країни й соціально-демографічною значущістю цієї категорії населення та рівнем її участі в суспільному житті;
- потребами підвищення участі молоді в соціальних і державотворчих

процесах і модернізації молодіжної політики й сформованими історичними традиціями, досвідом розвинених країн Європи і світу;

– визначеним «на папері» масовим залученням юнаків та дівчат до фізкультурно-оздоровчої діяльності та реальними результатами організованої роботи;

– ступенем ефективності підготовки майбутніх фахівців та низьким рівнем потреби у систематичних заняттях фізичною культурою і спортом.

Важливим джерелом для розв'язання зазначених суперечностей та організації адекватного сучасним викликам фізичного виховання дітей та студентської молоді є історичний досвід, перевірена часом практика.

Отже, актуальність проблеми та її недослідженість у педагогічній науці, необхідність подолання вищезгаданих суперечностей зумовили вибір теми монографії: **«Організаційно-педагогічні засади фізичного виховання дітей та молоді на Буковині».**

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що за результатами дослідження розроблено спецкурс «Історико-педагогічні засади виховної діяльності громадських організацій студентів Буковини (1875–1939)», «Система фізичного виховання дітей та молоді Буковини (II половина XIX – 1939 рр.» тощо, які впроваджено в навчально-виховний процес Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича під час проведення лекційних занять. Зміст і результати наукового дослідження та авторське методичне забезпечення можуть використовуватися при викладанні історії педагогіки, історії фізичної культури, соціальної педагогіки, теорії і практики навчання та виховання в педагогічних закладах вищої освіти, інститутах та академії фізичної культури і спорту, на факультетах фізичної культури; для організації громадського життя сучасних студентів, при розробці навчальних програм і методичних рекомендацій, а також для слухачів курсів підвищення кваліфікації тощо. Викладений в монографії фактографічний матеріал і теоретичні положення можуть бути використані для підготовки наукових досліджень, навчальної літератури з історії педагогіки, історії фізичної культури,

туризму і краєзнавства.

В монографії використані результати дисертаційних досліджень
Кожокар М. В., Цибанюк О. О., Тумака Ю. І., Мосейчука Ю. Ю.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ БУКОВИНИ

1.1. Основні завдання, форми і засоби фізичного виховання підростаючого покоління

Специфічною основою змісту фізичної культури як особливої і самостійної галузі культури є раціональна рухова активність людини як фактор її підготовки до життєдіяльності через оптимізацію фізичного стану. Вона виникла і розвинулась одночасно із загальною культурою людства. Майже одночасно (ще в первісному суспільстві) виник і один з її основних компонентів – фізичне виховання; відтак виникають спорт і фізична рекреація.

«Фізичне виховання є головним напрямом впровадження фізичної культури і становить органічну частину загального виховання, покликану забезпечувати розвиток фізичних, морально-вольових, розумових здібностей та професійно-прикладних навичок людини.

Фізичне виховання шляхом проведення обов'язкових занять здійснюється в дошкільних виховних, середніх загальноосвітніх, професійних навчально-виховних та закладах вищої освіти відповідно до навчальних програм, затверджених у встановленому порядку» [139].

Фізичне виховання, як і виховання в цілому, є процесом вирішення певних освітньо-виховних завдань, який характеризується всіма загальними ознаками педагогічного процесу або здійснюється в умовах самовиховання.

Історія фізичної культури дає нам знання про причини виникнення і розвитку фізичного виховання, про ті українські національні традиції і звичаї, які пов'язані з використанням засобів фізичної культури у процесі фізичного виховання. Звернемо увагу лише на те, що виникнення фізичного виховання – процес об'єктивний, а вже в первіснообщинному суспільстві воно було всезагальним і обов'язковим.

Процес фізичного виховання характеризується, крім іншого, такими особливостями: по-перше, це добре продуманий, спроектований, завчасно

підготовлений процес, який передбачає активну діяльність учителя, засоби, методи і форми навчання, адекватні поставленим завданням. По-друге, це процес свідомої й активної участі учнів у вирішенні поставлених завдань шляхом виконання фізичних вправ, формування навичок, удосконалення фізичних якостей, отримання знань. При цьому він базується на фізіологічних, психологічних, загально-педагогічних закономірностях. Більше того, на певному рівні цей процес стає творчим, торкається інтелектуальної сфери учнів. Мета, зміст і завдання, засоби, роль родини у фізичному вихованні дітей та молоді схематично представлені на рис. 1.1.

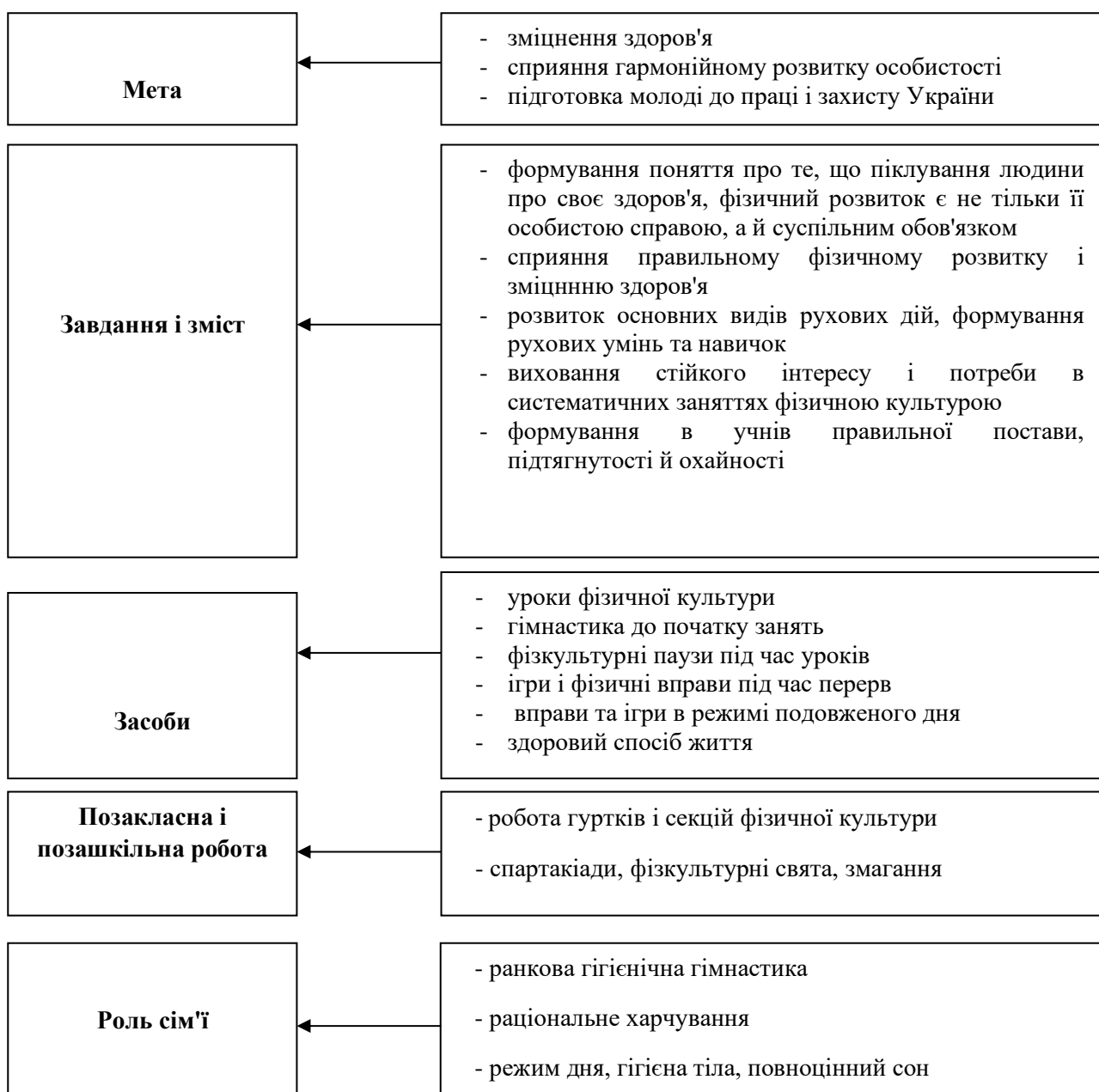

Рис. 1.1 Фізичне виховання

I, третє, фізичне виховання пов'язане з подоланням труднощів, що вимагають і сприяють розвитку моральних і волевих якостей. Викладене вище дозволяє визначити фізичне виховання як педагогічний процес, спрямований на фізичне і духовне вдосконалення людини, оволодіння нею систематизованими знаннями, фізичними вправами та способами їх самостійного використання протягом усього життя.

Мету фізичного виховання можемо визначити як задоволення певних потреб суспільства та окремих його громадян, пов'язаних з біологічним і духовним розвитком, здоров'ям та високопродуктивною працею і захистом від несприятливих природних та соціальних факторів [329, С. 59].

Для задоволення потреби у формуванні всебічно розвиненої особистості суспільство формує систему фізичного виховання. За Б. Шияном, система фізичного виховання – це історично зумовлений тип соціальної практики фізичного виховання, який включає телеологічні, науково-методичні, програмово-нормативні та організаційні елементи (основи), що забезпечують фізичне виховання громадян [329, С.43].

Загальне поняття «система фізичного виховання» передбачає сукупність соціальних і педагогічних підсистем, функціонування яких базується на загальних закономірностях і спрямоване на досягнення мети фізичного виховання [272, С.45]

Система фізичного виховання тісно пов'язана з системами освіти, охорони здоров'я, оборони, матеріального виробництва, культури, науки і розвивається під впливом змін, що відбуваються в них. Будучи підсистемою (частиною) системи виховання, національна система фізичного виховання сама складається з низки взаємопов'язаних частин, окремих систем фізичного виховання, які відображають особливості фізичного виховання різних груп населення.

Фізичне виховання школярів – це спеціально організований процес педагогічного впливу на особистість з використанням системи організованих рухів, м'язових та функціональних навантажень, природних і гігієнічних факторів з максимальним «включенням свідомості» школяра в напрямку

формування поведінко-діяльного стилю життя з метою розвитку та підтримування адаптаційних та функціональних процесів організму [329, С. 22].

Отже, система фізичного виховання школярів як об'єкт управління представляє сукупність спеціальних державних закладів й суспільних організацій, що планомірно здійснюють фізичне виховання, удосконалення дітей та молоді на єдиній теоретичній, програмно-методичній та нормативній основі.

Проаналізувавши матеріали дисертаційних досліджень М. Олійника та Г. Ржевської, послуговуючись розробленими ними схемами і малюнками, спробували розробити модель структури управління системою фізичного виховання школярів (див. рис. 1.2). Отже, управління системою фізичного виховання школярів складається з механізму, організаційної структури, процесу управління і їх елементів

Отже, умовно функції управління можна поділити на загальні та специфічні. До загальних, або основних, функцій відносимо ті, які складають у своїй сукупності процес управління, його основу – планування, організацію, контроль, мотивацію.

Слідом за О. Ждановою до специфічних функцій управління фізичним вихованням школярів відносимо ті, що виокремлюються за змістом, напрямком впливу на визначений об'єкт, а саме: пропаганду здорового способу життя, оздоровлення засобами фізичного виховання, науково-методичне забезпечення, будівництво спортивних споруд, проведення змагань, медичний контроль, встановлення міжнародних професійних зв'язків.

Дотично до нашої проблеми стисло охарактеризуємо сутність процесу управління. Планування – це діяльність, за допомогою якої керівництво забезпечує спрямування зусиль до реалізації загальних цілей.

Сучасна теорія управління здебільшого оперує поняттям «стратегічне планування». Під стратегією розуміють: комплексний план, призначений для забезпечення здійснення місії та досягнення цілей .

Організація (діяльність) як функція управління фізичним вихованням – це процес утворення структури, встановлення зв'язків та відносин, що дає змогу ефективно працювати для досягнення цілей [133, С. 72-73].

Теорія управління розглядає організаційний процес у двох аспектах:

1. Встановлення взаємовідносин, повноважень.
2. Визначення структури, поділ на підрозділи.

Важливою складовою цієї функції є побудова організаційної структури. Щодо структури системи, то це кількість підсистем, компонентів, зв'язків та відносин [133, С. 77]. Модель структури управління системою фізичного виховання школярів краю представлена на рис. 1.2.

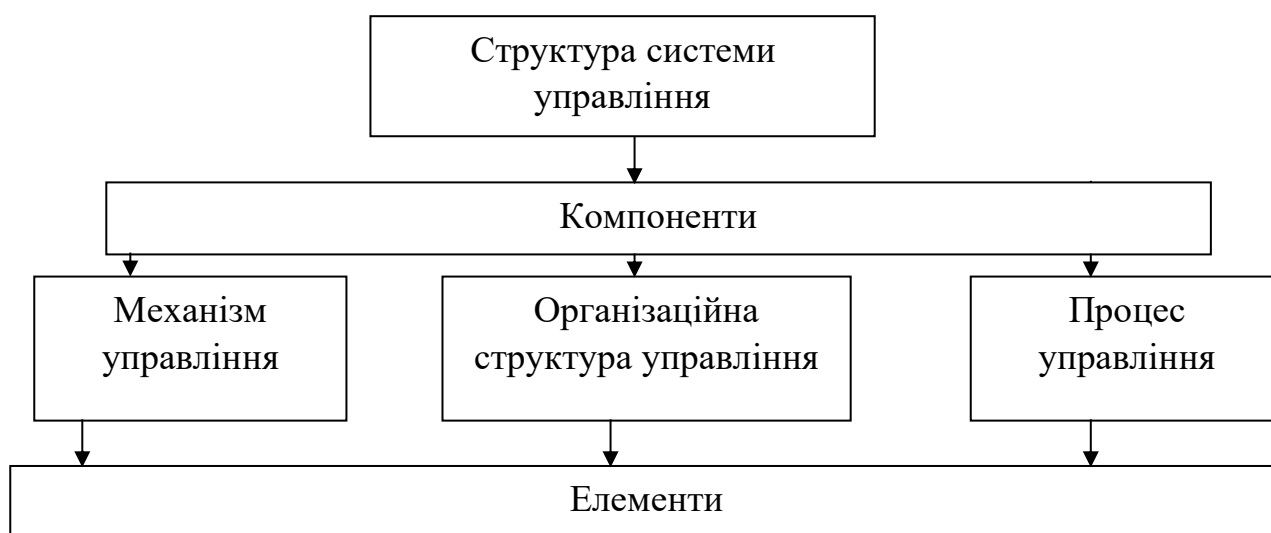

Рис. 1.2 Модель структури управління системою фізичного виховання школярів Буковини.

У визначені мотивації як функції управління послуговуємось загальновизнаними визначеннями. Отже, виокремлюємо мотивацію як процес спонукання до діяльності, для досягнення цілей, особистих або загальних, який відбувається через потреби та заохочення.

Базовим елементом процесу управління визначаємо контроль як систему спостереження та перевірки відповідності процесу функціонування системи або організації прийнятим управлінським рішенням. За часом здійснення розрізняють попередній, поточний та заключний контроль.

Заключний контроль дає керівникові інформацію, що необхідна для планування аналогічної діяльності у майбутньому. Заключний контроль виконує одночасно дві функції: отримання інформації про проблеми, що виникають, і врахування їх у майбутніх планах; сприяє мотивації, якщо керівництво пов'язує мотиваційні винагороди з отриманням визначеного результату.

У практиці управління системою фізичного виховання розрізняють два види контролю: державний (здійснюється державними керівними органами, від імені держави, з використанням державних повноважень) і громадський (здійснюють громадські утворення) [133, С. 88-89].

Всі вище визначені функції управління мають дві загальні характеристики: потребують прийняття рішень; для всіх потрібна комунікація – обмін інформацією. Комунікації, тобто обмін інформацією, мають місце в усіх основних видах управлінської діяльності. Всі комунікації, що є в управлінні, можна поділити на міжособистісні та організаційні, які визначаються характером діяльності, побудовою, можливостями системи або організації. Організаційна комунікація – це обмін інформацією в організаціях у цілому. Прийняття рішень, як і обмін інформацією, – складова частина будь-якої функції управління.

О. Жданова класифікує управлінські рішення таким чином:

- за суб'єктом управління, тобто за ознакою, кому належать управлінське рішення;
- за об'єктом управління, тобто кому адресоване рішення;
- за терміном дії: довгострокові, короткострокові, разові;
- за змістом (рішення можуть бути визначальними, інші – похідними);
- за об'єктом та спрямованістю вказівок та рекомендацій, що містяться у рішеннях. Одні містять лише загальну мету або напрямок роботи, інші – конкретизовані і деталізовані;
- за ступенем обов'язковості виконання рішення відповідальними особами.

У практиці раціонального управління процес прийняття управлінських рішень відбувається, виходячи з певних принципів. Згідно з ними, рішення

повинні бути повноважними, законними, своєчасними, простими, ясними, логічними, послідовними і лаконічними [133, С. 94].

1.2 Європейські тенденції організації фізичного виховання школярів досліджуваного періоду

Отже, наступним етапом механізму впровадження фізичного виховання як предмета в систему освіти школярів регіону як управлінського процесу ми визначили європейські тенденції в аспекті актуальності, сучасності та необхідності організації фізичного виховання дітей та молоді.

Можливість визначення фізичного виховання як суб'єкта впровадження у зміст освіти школярів регіону означеної доби значною мірою зумовили розвідки науковців західноєвропейських країн. Усталені тогочасні тенденції у вирішенні наукових підходів до організації фізичного виховання й оздоровлення молоді підтверджувались педагогічними працями, в яких обстоювались різні підходи до використання фізичних вправ і принципів їх планування. На ситуацію в регіоні вплинули доступні для тогочасних педагогів німецькі, французькі, англійські та інші видання з питань фізичного виховання й розвитку шкільної молоді, а саме: Дж. Стратт «Спорт та розваги англійського народу» (1801), П. Лінг «Загальні підстави гімнастики» (1834), Ч. Айзелен «Гімнастичні вправи» (1845), А. Мауль «Навчальний посібник для навчання гімнастики у школах для хлопчиків (Методи навчання)» (1876), П. Лесгафт «Керівництво з фізичного виховання дітей шкільного віку» (1888) та І. Гутс-Мутс «Гімнастика для молоді» (1893).

Проаналізуємо наукові підходи до організації фізичного виховання школярів західноєвропейських країн. Під впливом учення Ж.-Ж. Руссо постає проблема фізичного виховання і виникає німецька школа гімнастики, представниками якої визначаємо Фіта та Гутс-Мутса. Перша школа, де поруч з розумовим навчанням вважають доцільним введення фізичного виховання, виникла в Німеччині, зокрема в Дессау вчитель математики Фіт (1763-1836) розпочав викладання фізичних вправ.

Ознайомившись з вченням віденського професора А. Бореллі щодо механіки людського організму, Г. Фіт уперше здійснив аналіз не окремих фізичних вправ, а показав їхнє значення в комплексі. Так, Фіт класифікує вправи на прості (елементарні) і складні, визначає завдання вчителя як керівника процесом фізичного виховання, основним з яких є здатність педагога зацікавити дитину. Фіт пропонує наступність вправ: від елементарних до складних – від ходьби і бігу до боротьби, стрибків і лазання і надалі греблі, плавання, фехтування та ін. Постулатами теорії Фіта стали такі: від простого до складного, відповідність вимог віковим та особистим можливостям дитини.

Теоретик і методист фізичного виховання Йоган Крістоф Фрідріх (знаний у педагогіці як Гутс-Мутс) уперше ввів у практику тодішньої школи систематичні загальнозміцнювальні та розвивальні фізичні вправи. Саме йому належить обґрунтування фізичного виховання й розробка методики з використанням загартовуючих процедур: педагог був відвертим прихильником ранкової зарядки до початку занять та рухливих ігор на свіжому повітрі. Педагог обстоював впровадження в навчально-виховний процес традиційних народних змагань із залучанням рухливих ігор, що спонукало його до класифікації ігор за змістом і фізичними навантаженнями.

Після тривалих власних спостережень Гутс-Мутс розробив комплекс спортивного гімнастичного обладнання, який він розглядав як засіб підвищення ефективності навчання у школі, а також як засіб попередження хвороб у зв'язку з експлуатацією дитячої праці на мануфактурах і фабриках. Методику, яку оприлюднено у праці «Гімнастика для юнацтва», широко використовували в Німеччині, Чехії та в інших європейських країнах означеної доби.

Визнанням фізичного виховання обов'язковим чинником усебічного розвитку дитини з перших років життя актуалізувало професійний підхід до занять фізичною культурою в школах більшості європейських країн. Особливий інтерес науковців викликали засоби, які гармонійно впливали на формування не лише фізичних якостей, а й забезпечували високий рівень розумового, духовного та морально-релігійного виховання.

Щодо західноєвропейських систем фізичного виховання досліджуваного періоду слід зауважити, що вони мали як своїх прибічників, так і опонентів. Так, розглядаючи традиції найпоширенішої за тих часів шведської системи, чимало сучасників відзначали її неспроможність задовольняти потреби школярів у розумовому відпочинку і шукали шляхи усунення очевидного недоліку. Тодішні педагоги зазначали, що гімнастику обмежували певні вимоги, її складність, тривалість, частота й форми проведення. Таким чином, гімнастику було започатковано як засіб фізичного виховання, який контролював учитель. Її рекомендували проводити на апаратах і без них (штучна гімнастика). Здебільшого в літературі досліджуваного періоду її називають одним терміном «гімнастика» [139, С.106].

Педагоги дещо по-різному розглядали такий підхід до класифікації засобів. Окремі автори визначали придатність ігор та гімнастики лише за умови, якщо їх цілепокладали на вирішення завдань фізичного виховання з урахуванням мети уроків, віку дітей, умов організації уроків та ін.

Гімнастика порівняно з іграми стала явищем дещо новим, отождештовхувалась на опір. Так, авторам гімнастичних систем вказували на складність вправ, їх шкідливий вплив на організм, недоступність для широкого загалу школярів, переобтяження нервової системи. У літературних джерелах досліджуваного періоду знаходимо такі коментарі: «...що акробатичні вправи шкідливі, оскільки формують викривлену верхню частину тулуба, тобто плечей і рук, а також ущербність ніг і нижньої частини тулуба», чи роздуми на кшталт: «Ці вправи шкідливі вже тим, що є доступними лише для небагатьох дітей. Величезна більшість інших не досягають у таких вправах жодних успіхів і не мають ніякої користі для свого фізичного розвитку» [139, С. 10].

Згодом гімнастичні вправи назвали «головним злом сучасної школи» і внесли відповідні корективи до мети фізичного виховання. Її звели до зміцнення організму загалом, витривалості здоров'я й правильного та гармонійного перебігу життєво-необхідних процесів і стійкості до хвороботворних бактерій. Педагоги підтримали єдиноухвалений термін «здоров'я» [139, С. 10].

Стурбованість у практиків викликала співвідношення таких двох аспектів здоров'я учнів, як втома та відпочинок. Цю проблему вчителі вирішували шляхом використання гри: гра є найраціональнішим відпочинком, адже «бездіяльність для здорових і нормальних дітей перетворюється на муки» [211, С.20].

До думки про користь гри схилявся і відомий німецький дослідник у галузі педагогіки й психології К. Гросс [91, С. 119]. Зароджуються різні теорії, які обґрунтовують різні аспекти гри як соціального і культурного феномену – теорія відпочинку, теорія надлишку сили, теорія інстинкту. Їхні автори здебільшого розглядали один аспект гри, ігноруючи інші, не менш важливі. Зокрема, А. Шватло зазначив із цього приводу, що гра є найкращою протипагою нездоровим впливам життя і слугує «насиченню молоді науковою їжею» [216, С.14]. Окрім зазначеного, гра виступає засобом задоволення нездорових, а інколи й аморальних прагнень, які притаманні молоді.

Особливе місце в системі засобів посідали ігри на свіжому повітрі. Тут першочергову турботу педагоги вбачали в розвитку й зміцненні дихальної системи, поліпшенні функцій органів кровотворення й нервової системи загалом. Наголошувалось: «Почуття радості й задоволення, беззастережні веселощі дітей у грі, поза сумнівом, є найкращим засобом зміцнення їхніх нервів; ці почуття поживляють діяльність багатьох функцій тіла, аналогічно до руху, і значно краще, ніж щось інше, сприяють відпочинку мозку» [139, 10].

Грі відводили важливе місце поміж засобами розвитку зовнішніх відчуттів: зору, слуху, дотику, а також швидкості перебігу психічних процесів – розуміння, винахідливості, волі, уяви, особистісних характерологічних рис – ініціативності й самостійності, нівелювання статевої і вікових перешкод у залученні до колективних форм діяльності та ін.

У зв'язку з цим цікавою видається нам думка А. Шватло, який настільки високо поцінював дитячі ігри, що прокоментував їх таким чином: «Школа мислима швидше без класних кімнат, аніж без майданчиків для ігор» [216].

Чимале місце в тогочасній літературі посідають питання статевої диференціації ролей між учасниками гри. Відмінності соціальних ролей у житті

між представниками жіночої та чоловічої статі впливали на сюжет гри. Це породжувало потребу виокремлювати в класифікації ігри для хлопчиків і дівчаток. Хоча такий підхід теж мав своїх опонентів: «Звичайно, ми не повинні дотримуватись крайнощів, не повинні виховувати психологію «квочки», однак було б страшенною помилкою утруднювати ігри дівчаток, у яких виявляється їхній інстинкт майбутньої матері» [158, С.101].

На особливе місце заслуговує ідея рівноваги між тілесним і духовним, основоположник якої М. Арндт писав: «Тільки з рівноваги земних і небесних сил народжується справжній, цільний, сформований муж і людина, який в рівній степені володіє силами душі й тіла, який міцно і сміливо тримає і управляє землею внизу і при цьому ніколи не втрачає небо наверху» [216].

Шукаючи відповіді на запитання про тривалість ігрової діяльності в школі впродовж дня, педагоги вдавалися до порад і практичного досвіду своїх колег – представників освітніх систем європейських країн. Теоретики фізичного виховання були свідомі того, що впровадити програми (ігрова діяльність тричі на тиждень у післяобідні години, а в інші – 2-4 годинний вільний рух просто неба) в освітній процес буде вкрай важко, однак, вивчаючи відомий прогресивний досвід, аналізували й пропагували його різними способами, як гідний зразок.

Основною причиною негативного ставлення дітей до занять гімнастичними вправами вчені розглядали їх надмірну штучність, оскільки ці вправи, зазначали вони, одноманітні й наповнені примусом настільки, що весь їхній благодатний вплив на фізичний розвиток зводиться до нуля.

Вказувалось також і на некомпетентність викладачів гімнастики, адже керівниками найчастіше призначалися люди малоосвічені, без досвіду у справі виховання, проте «надто наполегливі у своїй суворості». Організаторів гімнастики часто звинувачували й у таких помилках: неправильний вибір часу для занять гімнастичними вправами – після прийому їжі; гімнастику проводили в негігієнічних умовах з однаковим добором вправ для різних вікових категорій

дітей; великі інтервали в організації фізичного виховання, а саме: півтори- чи двогодинне заняття один раз на тиждень [138, С.134].

За досліджуваного періоду набули поширення праці Ф. Тейлора та Ф. Джилберта. Притаманні їм суто американський стиль викладу та практицизм мали свою специфіку: «Ці праці повністю характеризують американців: «час – гроші», а також є результатом жорстких умов сучасного життя. Книга Ф. Джилберта «Вивчення рухів» оцінює продуктивність робочого часу за секундоміром залежно від віку, сили, сприйняття, а також тих факторів, які можуть збільшити продуктивність робочої сили» [12, С. 4].

Ф. Джилберт у праці «Вивчення рухів як спосіб підвищення продуктивності при всякій роботі» підводив під систему фізичного виховання економічний сенс. Він вважав, що тільки той, хто усвідомлює величезні втрати часу і грошей від невиробничих рухів, може зрозуміти, яке велике значення має наукове вивчення рухів. «Муляр, столяр, механік, землекоп, конторник, письменник, що пише пером, – всі вони роблять 20 рухів там, де можливо достатньо одного» [12, С.4].

З розвитком промисловості гімнастика набирає іншого напрямку. Йдеться про людину як про живий механізм, який необхідно вдосконалювати до високого рівня його розвитку. Гуманізм за такого підходу втрачає свій зміст. Можемо означити це за тенденцію в розвитку фізичної культури, оскільки її положення культивувалися і використовувалися досить часто. Висновок професора Моссо про те, що тілесне виховання є соціальною силою, утверджує нас у правильності такого твердження.

Швидкість і якість виробництва стимулювали людський фактор як важливий і необхідний компонент промисловості. Отож прихильники підвищення продуктивності праці вважали, що за допомогою фізичного виховання можна поліпшити благоустрій держави. Але француз Г. Демені, автор поширеної в країнах Європи системи, вказував: «...робота – це ще не все, потрібні уміння працювати, необхідно йти вперед з кожною годиною роботи; не можна замінити якість роботи кількістю робочих годин, і груба помилка полягає в

передбаченні, що за подвійну кількість робочих годин можна виконати подвійну роботу» [77, С.44].

Автор визначає тодішню науку могутньою і вказує на крайню необхідність втручання саме науковців.

Система Г. Демені складалася з двох окремих частин відповідно до статевої диференціації. Жіночі комплекси акцентували естетичний аспект фізичного розвитку, їх метою було стимулювання рухливості, спритності й гармонійності, чоловічі – відзначалися наближеністю до спортивної діяльності та розвитку рухових здібностей людини.

Не менш популярною була теорія Е. Далькроза, її широко пропагували теоретики й практики фізичного виховання. Різнобічні інтереси вченого (викладач, науковець, поет і композитор) певною мірою зумовили зародження системи, яку назвали «Ритмічна гімнастика». На групових заняттях із сольфеджіо учням пропонували рухатися в такт музиці. Спостереження довели, що рухи під час тактування і співу викликали так зване м'язове відчуття музики, це доводило наявність зв'язку між звуком і рухом тіла. Вченого зацікавило питання одночасної передачі ногами найдрібніших деталей ритму і мелодії. Знайдені рухи відповідно до кожного музичного елемента сприяли створенню нотної системи для рухів усього тіла, що уможливлювало передачу тривалості музики рухами. У подальшому розвивали психологічний аспект цієї системи, поглиблювали і систематизували авторські матеріали. Отже, в системі Далькроза музика регулювала рухи й чітко регламентувала співвідношення між часом, простором і рухом.

Гімнастичні системи цілепокладали на гармонійний розвиток кожного учня, збереження й укріплення його здоров'я. Однак кожна система мала свої характерні ознаки в теорії та практиці реалізації. Так, ще на початку ХІХ сторіччя шведський педагог П'єр Генріх Лінг обґрунтував теорію фізичного виховання і розвитку, яка згодом набула назву «Шведська гімнастика». Вона була поширеною в навчальних закладах багатьох країн, в т. ч. й на теренах Австро-Угорської імперії, за досліджуваного нами періоду.

Вітчизняні педагоги, порівнюючи шведську і німецьку гімнастичні системи, вважали першу кращою з огляду на те, що вона ґрунтувалась на наукових даних анатомії й фізіології й уможлилювала всебічний розвиток м'язів. І якщо німецька гімнастична система перетворювалась на акробатичну гімнастику, шведська гімнастика розвивалась за іншим напрямом. Їй притаманні риси лікувальної й військової гімнастичних систем. Військово спрямованою була і педагогічна гімнастика, яку викладали у всіх шведських навчальних закладах: «Шкільна гімнастика, за виключенням маневрування зі зброєю, безумовно в усьому тотожна з гімнастикою військовою. В піхотних полках і у флоті рекрути роблять абсолютно ті ж вправи, як і діти. Це все ті ж марширування, вправи рук, масові вправи, в яких точне пасивне підкорення – правило, а дисципліна – головна мета. І разом з тим лікувальне спрямування цієї системи вбачається у всьому» [130, С.13].

Мета шведської гімнастики полягала у фізичному розвитку організму з раннього віку, а також в усуненні різноманітних тілесних недоліків, зумовлених відсутністю фізичних вправ чи їх неправильним застосуванням у професійній діяльності. Важливим теоретичним аспектом дослідження шведської гімнастики виступала обсервація процесів органів дихання та кровообігу. Відтак домінуючими в шведській гімнастичній системі були вправи і рухи на посилення і зміцнення їх функцій.

Утім, педагоги бачили й недоліки шведської гімнастики, оскільки вона обмежувала заняття на свіжому повітрі, повинна була виконуватись у приміщеннях, у спеціальних залах та класних кімнатах [130, С.14].

Окрім теорії П. Г. Лінга, дієвим засобом фізичного виховання за того часу розглядали гру. Відомий стокгольмський професор фізіології А. Кей, аналізуючи гру та гімнастику у фізичному вихованні дітей та підлітків, віддавав перевагу першій: «Гімнастика має у школах своє дуже велике дієтичне значення, але однієї її цілком недостатньо, як у цьому можна переконати кожного найпростіше спостереження над притаманною дітям рухливістю, коли вони представлені самі собі» [210, С.201].

Прихильники гри, як єдино правильного і єдино можливого засобу фізичного виховання дітей та підлітків, звинувачували шведську гімнастику в спрямуванні розвитку певної групи м'язів і втоми нервової системи під час занять нею. Вони вважали її доцільною лише для занять дорослих і цілком непридатною для дітей [91, С.112].

Досить високого рівня за досліджуваного періоду досягла організація фізичного виховання і в австрійських та німецьких школах, оскільки його розглядали за необхідний елемент розвитку загальної культури особистості, починаючи з раннього віку.

З початку ХІХ сторіччя у Німеччині фізичну культуру культивували здебільшого серед забезпечених верств населення. До початку Першої світової війни чисельність спортивних організацій та товариств перевищувала 300 тис. осіб, цей потужний рух позитивно позначився на навчально-виховній діяльності учбових закладів і стимулював процеси впровадження фізичної культури як необхідної та обов'язкової навчальної дисципліни.

Засновник німецької гімнастичної системи Ян прихильно ставився до використання у фізичному вихованні різноманітних ігор. Не всі теоретики сприймали його систему однозначно прихильно, звинувачуючи автора в тому, що рухи і вправи не завжди були витонченими і плавними. Захоплення Яна грою спонукало їх до визнання існування «янізму», як широко розповсюдженої й популярної системи. Так Е. Покровський зазначав: «Навіть блаженної пам'яті, п. Ян, знаменитий засновник найгрубішої з гімнастик, не без захоплення сердечного говорив, що «...числені прекрасні народні ігри зникли з життя в німецьких країнах завдяки плинності часу та іноземними нововведенням» і додав, що «сама гімнастика без майданчика для ігор не може повністю процвітати» [138, С.149].

Утім, знайшлися й опоненти, які виступали проти будь-яких гімнастичних систем і німецької зокрема. Вони вважали, що лише гра здатна гармонійно розвивати людське тіло, а гімнастика вносить у фізичну культуру багато штучності. Лише вільна ігрова діяльність може виховувати мужніх, енергійних,

здатних на подвиг поодинці і разом з товаришами людей. Ці риси, як наголошував Е. Покровський «виробляються вже звичайно не штучними еволюціями, в якій би формі вони не пропонувалися: чи у формі янізму (німецької гімнастики), лінгїзму (швецької гімнастики), чи інших нововинайдених фізичних вправ, що нагадують своїми акробатичними штуками часто навіть жонглерство або китайське кидання ножів для окреслення на стіні людського силуету, як це, наприклад, практикується в новітній час в деяких наших, quasi передових школах, при вправах з м'ячами і т. п.» [138, С.148].

Засновник шкільної гімнастики Німеччини Адольф Шпіс, який обстоював жіночу гімнастику, втілював у життя її ідеї. За того часу гімнастику і фізичне виховання відповідно до указу про гімнастику у школах (1842) розглядали як особливу форму військового виховання юнаків. Ян і його послідовники не розцінювали жінок і дівчат як учасників фізичного виховання, принаймні, про їх присутність на спортивних майданчиках говорилося відверто негативно: «Гімнастика – суто чоловіча справа, її метою вважаємо виховання придатності до військової служби» [209, С.54-56]. Чоловічу гімнастику А. Шпіс переважно сприймав як «підготовку солдата» [209, С.54-56].

Лише тоді, коли на перший план виступило педагогічне й гігієнічне значення фізичних вправ, постало питання жіночої гімнастики. Більшість своїх вправ, наприклад вільні вправи, А. Шпіс вважав однаково придатними як для хлопчиків, так і для дівчаток, проте навчання, на його думку, повинно відрізнятися. Відмінність полягає як у обсязі й змісті, так і у меті й способі виконання вправ (для дівчат – у поєднанні зі співом та ритмічними рухами).

А. Шпіс у книзі «Вчення про мистецтво гімнастики» визначав наукове упорядкування гімнастики, вбачаючи в ній цілісну систему. Намаганням автора було створення науково обґрунтованої системи як основи навчальних планів для шкільної гімнастики і робочих програм гімнастичних товариств. Основним принципом об'єднання, зазначав німецький учений, є «елементаризація» рухових властивостей організму і власне гімнастичних вправ.

Класифікація усіх рухових властивостей організму стала об'єктом уваги А. Шпіса з метою упорядкування гімнастики та створення системи її викладання за певним планом. Створена система, хоча й була обширною і всеохопною, була водночас штучною і складною. Незважаючи на те, що система «виконала завдання створення логічної і науково обґрунтованої методики», але була занадто важкою для розуміння і непрактичною для використання, через що стала об'єктом критики, її називали «гімнастикою для частин тіла» і «карою для жвавої молоді» [209, С. 97-99]. Утім, як би не оцінювали науково обґрунтовану і педагогічно вмотивовану систему гімнастики А. Шпіса, незаперечним є те, що вона, як ніяка інша, залишила свій відбиток на всьому навчанні гімнастики у школах.

Причина широкого визнання гімнастики за Шпісом, полягала насамперед у створених ним так званих вільних і загальних чи стройових вправах. Така система якнайвиразніше втілила прагнення гімнастів і вчителів до того, щоб внести порядок і структуру в стару Янову гімнастику і водночас прояснила те, що гімнастика більше не є диким рухом і безладом, вона стала досить зрілою, її можна було використовувати для виховання молоді у процесі навчання у школі. На думку вчителів і теоретиків гімнастики, не кожний її вид, особливо за Яновими зразками, може виконати завдання виховання дисципліни і фізичного вдосконалення; це повинна бути систематизована і структурована гімнастика, саме така, яку запропонував А. Шпіс.

На нашу думку, найкраще втілилося прагнення вченого до систематики і принципу впорядкування саме у вільних вправах. За словами А. Шпіса, його вільні вправи уособлювали основну спортивно-педагогічну мету гімнастики – відмінне оволодіння власним тілом, створення з нього «найкращого інструмента для духу». Вільні вправи були найбільш доречними для школярів, тому що їх можна виконувати без надмірних зусиль, без особливих гімнастичних умінь одночасно багатьма учнями, яких слід навчити, окрім фізичного виховання і опанування власного тіла, ще й дисципліни і порядку під час гімнастики. Найкраще підходили для цього так звані загальні вправи. Їхня мета полягала в

тому, щоби «...кожного окремого учня з його особливостями зробити членом групи, а безладні маси гімнастів перетворити у чітко структуровані групи, які відчуватимуть єдність завдяки спільному заняттю» [209, С. 99-103].

Як нам видається, успіх гімнастичної системи А. Шпіса полягав і в тому, що вчений зумів творчо використати набуток своїх попередників, про що свідчать і архівні дані, при цьому сміливо вносячи такі елементи, як порядок і дисципліну.

Виховний вплив гімнастики за системою А. Шпіса, можна окреслити такою формулою: виховання дисципліни кожного зокрема на користь спільноти. Йдеться про громадське співжиття у сім'ї, родині, громаді, державі, найвиразніше це виявляється при вступі кожного громадянина на військову службу.

Така модель шкільної гімнастики стала реальною альтернативою для тогочасної системи Яна, якою займалися в позашкільний час, на добровільній основі, незалежно від школи. А Шпіс, навпаки, прагнув тісного контакту зі школою, наголошував що в кожному закладі має бути власний гімнастичний майданчик чи зала. Він вважав необхідним надати гімнастиці статус обов'язкового навчального предмета (як для хлопців, так і для дівчат), щоденні заняття гімнастикою має проводити фахівець, її також слід відповідно оцінювати.

За того часу в німецьких школах особливим успіхом користувалася концепція Гербарта, що базувалася на принципах прозорості структури навчання, яке проводили водночас для великої кількості учнів. Цій системі, як визначали фахівці, загалом відповідала школа гімнастики Шпіса. Гербарт, як і Шпіс, притримувався тієї позиції, що слід вправляти тіло, аби досягти панування духу.

Утім, висловлювалися й інші міркування. Так, директор закладу для вчителів гімнастики А. Мауль із німецького міста Карлсруе обстоював думки про ефективність вправ на гімнастичних снарядах для хлопців. У «Навчальному посібнику для навчання гімнастики у школах для хлопчиків (Методи навчання)» (1876) автор наголошує на систематичному, послідовному навчанні складних

гімнастичних елементів, наприклад, різновидів стрибків через коня та козла тощо й обов'язковому врахуванні віку, статі й індивідуальних можливостей учнів. Учений висловив цікаві думки щодо засобів навчання гімнастики, сформулював вимоги до спортивного інвентарю, які з позицій сьогодення видаються нам педагогічно доцільними. Цікаво, що подаючи конкретні методичні рекомендації щодо занять гімнастикою, А. Мауль акцентує на врахуванні вікових особливостей розвитку дітей. Він є суворим прибічником вимог щодо дотримання правил техніки безпеки на уроках фізичної культури і самостійних заняттях, приводить досвід німецьких середніх шкіл, де вчитель повсякчас надає всіляку допомогу дітям на заняттях: «...існує сувора вимога, що допомогу у виконанні вправ спочатку надає лише вчитель(!)» [228, С.118-121].

Отже, результати наукових розвідок учених і практиків західноєвропейських країн та їхній практичний досвід вплинули на процес впровадження в краї і дозволили буковинським педагогам активно працювати задля його результативності і швидкості.

РОЗДІЛ 2

АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ БУКОВИНИ ДОСЛІДЖУВАНОВОГО ПЕРІОДУ

Формування цілісної системи фізичного виховання, як і управління нею задля досягнення очікуваних результатів, відбувалося в умовах занедбання буковинських дітей через несприятливі соціально-культурні обставини, у яких перебував край. Так, В. Кукелка констатував: «...більшість сільських родин дуже бідні, так що всі члени родини перебувають через це цілий день на зарібках, а діти полишені самим собі виховують ся на улиці» [97, С.11; 98, С.280-283]

Його погляди на суспільний характер виховання дітей мало чим різняться з міркуваннями Івана Герасимовича: «...обовязок виховання молодого покоління тяжить на цілим народі, на цілій суспільности, значить – є обовязком загальним, в яким мусять співділати родина і суспільність» [39, С. 7].

У характеристиці фізичного виховання педагог на чільне місце ставить фізичну працю, однак, стверджує, що залучення до різних трудових операцій негативно впливає на результати виховання. На думку І. Герасимовича, сільська дитина 6-7 років гідна співчуття, бо її завчасно «запряжено в ярмо праці», тому «мусить вставати вже о 4 год. рано і звичайно без їди іти в поле» [39, С.8]. А діти віком від 10 років, зазначає І. Герасимович, повноправно працювали на полі разом з батьками, заробляючи на прожиття. До негативного впливу педагог відносить ще й такий чинник: згубний вплив батьків (аморальні вчинки, сварки, бійки, алкоголізм у сім'ї тощо).

За досліджуваного періоду у визначенні мети фізичного виховання та аналізі його реального стану були очевидні розходження. Складність вбачаємо передусім у тому, що метою передбачалась така його організація, щоб учні могли запозичувати належні знання, оволодівати навичками і розвиватися та соціально самоутверджуватися, опановуючи й певними професіями в майбутньому. Натомість у процесі аналізу джерельної бази дослідження бачимо, що конкретні факти життєдіяльності буковинців цілком залежали від об'єктивних умов.

Загалом система освіти Буковини (в тому числі й фізичне виховання) працювала передусім на підготовку з цілих поколінь буковинців вірнопідданих громадян монархії, здатних працювати на її процвітання й оборону.

Перспективний навчальний план для реальних шкіл Австро-Угорської імперії в переліку предметів загальною кількістю 14 та кількістю годин 204 визначає статус гімнастики «протягом навчального року двічі на тиждень у всіх класах». Реальний стан відповідає плану: гімнастику введено двічі на тиждень в усіх класах на всіх землях імперії [154 S.132].

Щодо думки про нестачу кваліфікованих кадрів у регіоні, зазначимо, що за архівними джерелами, в конкурсі на заміщення вакантних посад учителів гімнастики в середніх школах м. Чернівці в 1876/1877 н.р. взяли участь 9 викладачів. За розпорядженням Міністерства віровизнань і освіти від 19 червня 1877 року за №5022, для участі в конкурсі Франц Грілліч подав відповідні документи: характеристику, заяву, кваліфікаційний табель, рекомендації санітарного департаменту та довідку про стан здоров'я. Юліан Швабо представив, окрім визначених документів, ще й посвідчення постійного члена гімнастичного товариства в Тарнові та диплом курсів з гімнастики у Празі, а Августин Бух, учитель народної школи, був рекомендований Крайовою Шкільною Радою. Тогочасна звітна документація подає відомості про 16 кваліфікованих учителів з гімнастики (1869) [406, С. 2-3].

Визначаємо систему фізичного виховання школярів Буковини досліджуваного періоду складною, з великою множиною елементів, підсистем, які можна відобразити в наборі професійно-прикладних категорій: цілі, завдання, функції, принципи, зміст, засоби, методи, форми, спрямованість, кадрове, методичне, матеріально-технічне, науково-теоретичне забезпечення.

Рис 2.1 Система фізичного виховання школярів Буковини II половини XIX – початку XX сторіччя.

Про те, що фізичне виховання набуло ознак системи, підтверджують не лише наведені факти, а й висловлювання, у яких стверджувалося, що фізичне виховання: «нарешті підпорядковується і керується» [176, С.328].

Система фізичного виховання школярів Буковини II половини XIX – початку XX сторіччя представлена на рис 2.1.

Отже, як вище зазначено, впровадження предмета фізичне виховання у зміст навчальних планів освітніх закладів регіону є особливим організаційним процесом, а для процесу управління характерні певні загальні принципи: наявність керівної і керованої підсистеми в межах єдиної системи, цілеспрямованість процесів управління; наявність програми, за допомогою якої одна система впливає на іншу, наявність зворотних зв'язків тощо. Визначаємо тотожність даних процесів.

2.1 Нормативні засади системи фізичного виховання учнів закладів освіти краю

Дослідники історії освіти і педагогічної думки на українських землях Т. Завгородня, В. Майборода, Д. Пенішкевич, І. Петрюк, Б. Ступарик вважають, що принципове значення для вивчення розвитку шкільництва має його наукова періодизація. Аналіз показав, що хронологічно окремі періоди розвитку початкової та загальної середньої освіти на Буковині не збігаються з відповідними етапами історичного розвитку краю і періодами національно-культурного відродження.

Тому на основі проаналізованих архівних джерел, законодавчої бази, друкованих матеріалів першим хронологічним етапом впровадження фізичного виховання в систему освіти школярів Буковини цілком слушним розглядаємо I етап (1849-1870) – впровадження фізичного виховання (гімнастики) як обов'язкового предмета в зміст освіти регіону, а саме, в навчальні плани гімназій за «Організаційним нарисом гімназій та реальних шкіл в Австро-Угорській імперії», де в розділі «Загальні положення» (параграфи 1-3) сформульовано мету гімназій як середніх навчальних закладів. Другий розділ «Навчальний план закладів освіти» декларує зміст освіти: § 18 визначає серед 11 обов'язкових предметів – релігії, мови, географії, математики, природничих наук, фізики, філософії, каліграфії, малювання, креслення і співів, гімнастику, а §50 визначає загальнокультурні предмети в системі середньої освіти: малювання і креслення, співи, гімнастику як обов'язкові предмети для гімназій. Окремі розділи плану

проекту для реальних шкіл гімнастику як предмет не передбачають, мотивуючи це метою навчання в реальній школі – отримання професійних знань і навичок. Загальнодержавний закон від 14 травня 1869 р. декларував право всім громадянам отримувати освіту в державних народних школах. У його змісті вперше знаходимо офіційне визнання «тілесних вправ» як обов'язкового предмета викладання в народних школах [93, С. 395]. До визначеного етапу відносимо розпорядження міністра віросповідань та освіти щодо вимог про порядок прийняття державних екзаменів у кандидатів на здобуття посади вчителя гімнастики (1870).

II етап (1870-1889) – становлення системи фізичного виховання школярів народних шкіл та закладів середньої освіти.

Важливою віхою впровадження фізичного виховання виокремлюємо III етап (1890-1909) – затвердження законів «Про введення забав молодіжи шкільної», «Розпорядження про заснування, утримування та відвідування народних шкіл» з приписами про упорядкування шкільних приміщень та опікуванням здоров'я в них;

IV етап (1910-1918) – період призначення Крайовою Шкільною Радою інспектора з гімнастики та введення військових вправ у програму навчання середніх шкіл.

Зазначимо, що подана періодизація є умовною, утім, виокремлені нами етапи уможливають показ еволюції становлення і розвитку системи фізичного виховання в Буковині за досліджуваного періоду.

Розглянемо зміст поданої періодизації в контексті нормативно-правового забезпечення. першим етапом розглядаємо період 1849-1870 рр. – час законодавчого визначення фізичного виховання (гімнастики) як обов'язкового предмета у змісті освіти школярів регіону, відповідно 1849 р. – для середніх навчальних закладів, 1869 р. – для народної школи. Необхідно наголосити, що до закону 1869 року законодавчу освітню базу представляв лише «Організаційний нарис гімназій та реальних шкіл в Австро-Угорській імперії» (1849), у свою чергу необхідно наголосити на обмеженості мережі освітніх

закладів: до 1860 року в краї працювала єдина середня школа – Чернівецька гімназія.

Зазначимо, що на методології фізичного виховання в загальних освітніх установах Австро-Угорщини позначилась державна освітня політика онімечення населення Північної Буковини. Закономірним підґрунтям для реалізації освітньо-виховного курсу виступило чинне законодавство. А саме: навчальні плани гімназій, складені за «Організаційним нарисом гімназій та реальних шкіл в Австро-Угорській імперії», де в розділі «Загальні положення» (параграфи 1-3) сформульовано мету гімназій як середніх навчальних закладів. Другий розділ «Навчальний план закладів освіти» декларує зміст освіти: § 18 визначає серед 11 обов'язкових предметів – релігії, мови, географії, математики, природничих наук, фізики, філософії, каліграфії, малювання, креслення і співів, гімнастику, а §50 визначає загальнокультурні предмети в системі середньої освіти: малювання і креслення, співи, гімнастику як обов'язкові предмети для гімназій.

Фахівці Міністерства віросповідань і освіти визначали: «Впровадження фізичного виховання у середніх школах ставитиме, без сумніву, нові завдання перед керівництвом і педагогічним колективом. Зважаючи на користь від результатів цієї роботи, міністерство освіти готове підтримувати цю працю, надавати за наявності коштів винагороду, а при тривалому занятті цією справою зменшувати педагогічне навантаження» [410, арк. 4].

Законом від 14 травня 1869 року встановлено основні принципи шкільної освіти, визнано державний і обов'язковий характер освіти для представників усіх віровизнань, сформульовано мету і засоби виховання, визначено систему освіти для народних учителів. Законами 1867-1869 років (зокрема на Буковині) визначено типи загальних народних шкіл, шестикласних міських шкіл, статус виділових і приватних шкіл, домашнього навчання. Вищезначені законодавчі акти стали основою буковинського крайового закону (1873), і відтоді розпочався активний розвиток шкільництва [81, С. 670].

Закон про освіту 1869 року сприяв переходу до її нової якості. Відтак визнання гімнастики обов'язковим навчальним предметом є в нашому

дослідженні переконливим тому підтвердженням. У цьому вбачаємо прояви об'єктивного і неподільного зв'язку між структурними компонентами системи та її перманентним розвитком.

У зв'язку з вищесказаним визначимо передусім «основного замовника» системи фізичного виховання – суспільство. У матеріалах видань означеного періоду читаємо, що від найдавніших часів Буковина була хліборобською країною: понад 70% населення краю працювало в сільському господарстві. Хліборобський характер регіону видно, наприклад з такого поділу землі: загальна площа Буковини складає 1.106.230 гектарів землі; з них орної – 29,1%, лугів, природних пасовиськ, садів і виноградників – 22,1%, лісів – 45%, забудов, доріг, каменоломень, копалень й необробленої землі – 10,3% [17, С.47].

На початку ХХ сторіччя найменше землі мало буковинське селянство. «Коли усе селянське землеволодіння охоплювало 477000 га, то церква мала 268000 га, дідичі – 201000 га, а рештою володіла держава, школи», – зазначають Д. Квітковський, Т. Бринзан, А. Жуковський [82, С.449].

Одночасно розвиток сільського господарства Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. гальмували певні фактори, а саме: загальноавстрійська криза середини 70-х років ХІХ – кінця ХІХ сторіччя – більшість спеціалістів не працювали в краї за фахом і виїжджали за його межі. Давалися ознаки й загальний низький освітній рівень селян, їх певний консерватизм, скептичне ставлення до прогресивних нововведень [18, С.107].

Отже, суспільно-економічні умови тодішньої імперії сукупно визначили специфіку спрямованості фізичного виховання як такого, що в основному готувало молодь до активної аграрної та предметно-виробничої діяльності. (За сучасних умов такий підхід є лише одним із векторів у значущості означеного чинника всебічного виховання школярів.)

Здебільшого молодь готували до участі в сільськогосподарських і виробничих видах діяльності, адже в імперії починали закладатися основи капіталістичних відносин. Підходи до результатів освіти школярів у монархії визначались специфікою пріоритетних галузей виробництва. Так зароджувалися

в освітніх закладах певні традиції: окрім професійної підготовки, вони забезпечували належний рівень фізичного виховання.

Скажімо, К. Мігерка, аналізуючи стан здоров'я учениць у дівочих школах Буковини, зазначала, що в них «...мусили би діти познакомитись з деякими найважливішими правилами удержання людського здоров'я. Так пр. треба би звернути увагу шкільної молодіжи на злі наслідки недостаточного і фальшивого корму, на шкідливі наслідки уживання алкоголю, на поживну вартість страв у відношенню до їх ціни, назначіне доброї приправи страв».

Про доцільність уведення гімнастики «...в школах виділових, промислових, фахових, особливо-ж трудових та зарібкових для хлопців та дівчат, а також у диточих городцях» писала й інша сучасниця К. Мігерки – З. Грушкевич, чітко виокремлюючи низку способів подолання проблем в освіті краян [53, С.38]

На це наголошує сучасна дослідниця освіти Буковини І. Ковальчук: «Наприклад, на уроках анатомії та шкільної гігієни, крім виховання в учнів потреби щоденно займатися фізичним гартуванням, слідкувати за чистотою свого тіла, розвитком духу і волі, порушували найбільш болюче на той час питання антиалкогольного та статевого виховання школярів» [84, С.84-88].

Не менш впливовим соціальним замовником фізичного виховання була армія. За даними І. Деак, населення Габсбургської монархії в 1910 році становило 51 390 223 осіб, проте загальна чисельність армії 1865 року складала 374 тис. вояків, коли вже на 1906 рік в австро-угорській армії налічувалось 0,29% усього населення країни. Для порівняння, в Росії – 0,35%, у Німеччині – 0,47%, у Франції – 0,75%. До 1912 року до війська набирали 125500 рекрутів.

Отже, загальна чисельність армії країни в 1906-1910 рр. збільшилась майже в два з половиною рази відповідно до основних положень закону (1868) – «Введення загального військового обов'язку». Цей же припис регламентував: 80% рекрутів служать в армії і флоті; 20% – порівну в австрійському і угорському ландвері (місцеві війська); призивний вік – 20 років, тривалість активної стройової служби – 3 роки, в резерві – 7 років. Цікавим розглядаємо той факт,

що законом було скасовано можливість відкупитися від військової служби за допомогою сплати податку [215, S. 24].

Як бачимо, Австро-Угорська монархія потребувала юнаків з належним рівнем фізичного розвитку. Розглядаючи фізичне виховання як складову загальної культури особистості, Олег Сатир у часописі «Промінь» із цього приводу зауважив: «Загальне світло на стан культури будь-якого народу а зглядно держави дає кількість письменних рекрутів, бо ж вони становлять найбільш розвинену частину населення» [161, С.40-41]. Автор наводить статистику за 1887-1891 рр.: неграмотних рекрутів у війську Австро-Угорщини майже 31% порівняно з цифрою 1% у Швеції, Німеччині, Швейцарії, а втім, в італійській та російській арміях ці показники становили 42% і 68,9% [те саме].

Армія, як соціальний замовник системи фізично здорових юнаків, опосередковано боролася з алкоголізацією населення, з проявами асоціальної поведінки [36, с. 240], тяжінням до куріння: «Тютюн винен, що людей мало. Там, де пересічно на кожного чоловіка перепадає 1490 грамів тютюну, буває на 10000 людей лиш 68 таких родин, в котрих єсть по 7 дітей, а неживих приходить на світ 124» [35] тощо.

При вступі до військових шкіл до хлопців ставились такі вимоги, які забезпечували досить високий інтелектуальний та фізичний потенціал, рівень духовного та морального розвитку. Наприкінці 1880-х років пройшла реорганізація військових шкіл зі зміною навчального плану; утворено курси підвищення кваліфікації; створено корпус офіцерів запасу, в якому могли бути лише освічені громадяни. Основним принципом нової концепції виховання «справжніх» офіцерів було те, що всі вони повинні були мати військову освіту. Відповідно, такий відбір і його результати і ставали об'єктивною перевіркою якості фізичного виховання в краї досліджуваного періоду, його відповідності запитам соціально-економічного розвитку монархії загалом.

Спираючись на опрацьовані матеріали, можемо стверджувати, що в подальшому демобілізовані вояки використовували свій фізичний вишкіл для вирішення конкретних практичних завдань у контексті порушеної проблеми.

Найпоказовішим в означеному аспекті є такий приклад: майбутній шкільний інспектор і громадській діяч, поет і прозаїк Осип Юрій Федькович у листопаді 1852 року пішов до австрійського війська, де за 10 років пройшов шлях від солдата до поручика (за результатами кадетського іспиту) [82, С.526].

Статус військовослужбовця від прапорщика до обер-офіцерів армії: лейтенант, обер-лейтенант, ротмістр та капітан, від штабс-офіцерів до класу генералів (класифікація 1908 року) передбачав оволодіння повним обсягом завдань і змістом їхньої фізичної підготовки [215, 336 s].

Про вагомість фізичного виховання свідчить і той факт, що гімнастика поряд з французькою мовою, каліграфією та малюванням входила до програми Чернівецької державної гімназії періоду 1862-1869 років. Звітна документація гімназії за 1861/62 та 1864/65 навчальні роки інформує про 2 заняття гімнастикою щотижня для всіх класів під керівництвом унтер-офіцера Біанки [305; 306].

До числа соціальних замовників фізично здорового юнацтва правомірно віднести тодішніх реальних працедавців, оскільки «четвертою суспільною верствою» на Буковині було робітництво. За австрійською статистикою (1912), всю людність краю поділено на такі чотири групи: у сільському господарстві було зайнято 569238 осіб (71,17%); у промисловості – 83293 (10,41%); у торгівлі і транспорті – 75031 (9,38%); військо спільно із державними службовцями становило 72565 осіб (9,07%) [82, С.296].

Таким чином, виховання фізично здорового підростаючого покоління ставало необхідною умовою розвитку Буковини, запорукою її майбутнього.

Зазначимо, що технічний прогрес у всіх галузях економіки Буковини за означеного періоду перебував на стадії становлення і відповідно продуктивність праці була досить невисокою. Закономірно, що дослідники освіти Буковини багатократно відзначають процвітання в краї використання кількості дешевої дитячої та жіночої праці (1/5 всіх робітників), економію на техніці безпеки та обладнанні робочих місць, що, безумовно, приводило до захворювань, травматизму й смертності [18, С.144].

Зацікавлення освітою в монархії досліджуваного періоду все ж було в числі пріоритетів державної влади, про що свідчать спогади Г. Купчанка, в яких він цитує ставлення монарха цісаря Франца Йосифа I до народної просвіти: «Радуюся, що вы, яко сынъ бѣдного селянина, ходите до школы й просвѣщаетеся. То будетъ Вамъ на пользу (на корысть) и принесетъ Вамъ честь...» [99, С.8].

Так, І. Карбулицький з-поміж чинників, що негативно впливають на формування «тілесного і душевного здоровля», називав: «1) непоживна їда; 2) нездорове помешканє; 3) тяжка праця» [35, С.49-50]. Відповідно, прищеплення молоді навичок здорового способу життя залишилось актуальною проблемою в тогочасній Буковині.

Попри те, що на управління системою фізичного виховання впливали офіційні інституції Габсбургської монархії, тобто ті, що самі й організували цей процес, соціальним замовником виступала ще й родина (сім'я).

Природно, що за умов тодішнього розшарування населення, відповідно до майнового статусу, запити різних соціальних прошарків до освітніх послуг загалом, як і до системи фізичного виховання зокрема, принципово різнилися. Важливо відзначити, що така диференціація простежується на вимогах усіх попередніх замовників.

Отже, для того, щоб сім'я вихованця могла визначитись з пріоритетами школи і забезпечила дітям певну освіту, сфера надання відповідних послуг залежала від статусу навчального закладу і матеріальних можливостей родини.

Результати аналізу джерельної бази дослідження свідчать, що зміст потенційних соціальних замовлень на освіту в різних верств населення, а також державних структур не завжди збігався: «...велика бідність народу і сим викликана байдужість таких родичів посилати дітей до школи та несвідомість наших селян, а подекуди й міщан добродійства просвіти. З сеї причини воно нераз і так буває, що родичі прямо ворожко відносять ся до школи, бо ся відтягає їм діточу поміч в роботі полевій, лісовій чи в домашній господарці» [47, С.38]. Отже, як зазначено на сторінках часопису «Борба» «найбільшим ворогом краю

був не так лихий сусід, як темнота власного народу та його фізична неміч» [196, С.3].

Таким чином, стверджуємо, що, попри очевидну зацікавленість офіційної влади у вихованні фізично здорових поколінь, різні замовники до цього питання ставились по-різному і не завжди їхні погляди були ідентичними.

Результати аналізу історико-педагогічних фактів, вивчення архівних документів, наукових матеріалів і періодичних видань означеного нами періоду переконують у тому, що освітня політика Габсбургської монархії в царині досліджуваної проблеми однозначно спрямовувалася на «фізичний розвій молодіжи шкільної» [36, С.9-11], з тим щоб сприяти «здоров'ю, розвитку сили і мужності, спритності і витривалості», оскільки «завдання виховання юнаків в школі є найважливішими для держави» [255, С. 246]. Тут-таки обумовлювали, що «спосіб військового наказу і муштри не може бути застосованим в сучасній середній освіті» [255, С. 246].

Попри очевидну соціальну занедбаність регіону, яку відзначають дослідники шкільництва Буковини II половини XIX століття [6; 7; 8; 17; 18; та ін], фізичне виховання з часу впровадження гімнастики як обов'язкового навчального предмета вирізняється соціальною значущістю. Гімнастику, тобто «тьлесні и упражненія», введено до обов'язкового переліку дисциплін для народних шкіл [93, С. 381-385]. Осягаючи своє буття через призму соціальних економічних умов, громадські та освітні діячі Буковини досліджуваного періоду доходили адекватного розуміння ситуації: успішного розвитку молоді можна досягти лише шляхом реалізації всебічного впливу проти усталеного в традиційній освіті «однобокого виховання» кожної дитини. Обстоювана мета щодо гармонійного розвитку дітей змалку спиралась на досить однозначному правовому підґрунті в §1 Закону 1869 року, а саме «нравственно-религійно вступовувати, дьяльність ихъ духа розвивати, ихъ знаніями и зручностями для дальшого образования въ жизни потребными снабжати, и дати имъ основу для развітія ихъ въ людей и членовъ дьяльныхъ общежитія» [93, С. 373].

Визначені вище хронологічні етапи впровадження фізичного виховання у зміст освіти регіону досліджуваного періоду логічно накладаються на виокремлені етапи механізму впровадження фізичного виховання як навчального предмета. Забезпечення процесу впровадження нормативно-законодавчою базою вважаємо невід'ємною частиною хронологічних етапів, адже система фізичного виховання мала можливість розвиватися, еволюціонувати не лише на рівні структури, а в сукупності всієї системи освіти в регіоні. Підхід до фізичного виховання з огляду чинника всебічного формування особистості розглядаємо важливим надбанням у розвитку теорії та практики освітньої галузі загалом. Вищевизначений II етап (1870-1889), етап становлення системи фізичного виховання школярів народних шкіл та закладів середньої освіти, логічно пов'язаний з активним розвитком шкільництва на Буковині (буковинський крайовий закон 1873 року) [81, С. 670].

Відповідно до державного закону від 14 травня 1869 р. у затверджених Міністерством віровизнань та освіти навчальних планах, як і в планах (1874), затверджених Буковинською Шкільною Радою Крайовою 1888 року для всіх класів народних шкіл, простежуємо таку тенденцію: кількість годин на гімнастику залишається сталою у планах усіх типів шкіл; їх поділ по 1 годині з'являється для хлопчиків і дівчат у навчальному плані 1-класної школи. Водночас учителі могли вносити корективи до плану, який складала відповідно до чинного законодавства. Підставами, зазвичай, виступало врахування місцевих умов і потреб учнів.

Охарактеризувати реальний стан у краї дозволяє звернення голови гімнастичного товариства «Альгемайнен Турнферейн» Вензел Рон від 10 липня 1871 року до Крайової Шкільної Ради. Архівні дані засвідчують факт тісної співпраці товариства з Крайовою Шкільною Радою, а також про те що, «Альгемайнен Турнферейн» прикладало максимальні зусилля для того, щоб гімнастика входила в програму всіх середніх шкіл краю. Тут, зокрема, зазначається: «Беручи до уваги запит від 23 квітня 1870 року за № 94 ставиться питання про введення в програму єврейської школи в м. Чернівці фізкультури як

обов'язковий предмет». У зверненні свідчить, про те, що в даній школі працює кілька вчителів, що отримали свідоцтво вчителів гімнастики, і стверджувалося, що «введенню цього предмета нічого не перешкоджає» [405, арк. 3].

Утім, окремі розділи плану проекту для реальних шкіл гімнастику як предмет не передбачають, мотивуючи це метою навчання в реальній школі – отримання професійних знань і навичок. Так, «План організації гімназій і реальних шкіл в Австрії» від 1875 року, який став фактичним передруком плану 1849 року, визначав гімнастику в програмі реальної школи предметом вільним, який викладають відповідно до рішення Крайової Шкільної Ради [222]. За дев'ять років (1898) вищезгаданий закон дотично реальних шкіл було змінено наступним чином: гімнастика стає обов'язковим предметом. Тижневе навантаження вчителя гімнастики (відповідно до § 22 цього закону) складало 24 години [225, С. 32].

У контексті офіційної думки показовими є коментарі й щодо мети комплексного виховання. Усупереч традиційним підходам до школи як до навчального закладу, Л. Галицький на учительській конференції 1880 року однозначно переорієнтовує громадскість, що школа є «також мьсцем вихованя, а вихованє обоймає тьло и душу, то не смье и школа водпекувати ся вьдь плеканя тьла учениковь», і у зв'язку із цим окреслює її завдання: «удержати здоровлє, запобьчи шкодливимь впливамь на природный розвой тьлесныхь силъ» [37, С. 25].

Водночас Л. Галицький визнає, що цей процес є доволі складним, оскільки вчитель повсякчас має пильнувати за дотриманням належних санітарно-гігієнічних умов – станом повітря, світла і тепла в класній кімнаті [37, С. 25].

Мету фізичного виховання трактували як комплексну. Її вбачали не лише у формуванні здорового й досконалого тіла, а насамперед у вихованні характеру, плеканні індивідуальних особливостей кожного вихованця як суб'єкта певного культурно-історичного періоду. Таким чином, ця теза проходить червоною ниткою в педагогічній скарбниці тогочасних теоретиків і практиків освіти (Л. Галицький, І. Герасимович, О. Маковей та ін.)

Інформативним для нас є погодинне навантаження викладацького складу: директор – 12 навчальних годин, вчителі предметники (в тому числі і гімнастики) – до 20 навчальних годин на тиждень [74, С. 22].

Розпорядження міністра віросповідань і освіти Штремара від 10 вересня 1870 року, яким вводились правила екзаменів для кандидатів на посаду вчителя гімнастики у середніх школах і педагогічних навчальних закладах, визначає певний перелік вимог до кандидата на посаду вчителя фізичного виховання: статті I-II виокремлюють рівень педагогічної кваліфікації та правила створення екзаменаційної комісії: «Той, хто хоче зайняти посаду вчителя гімнастики у середній школі чи педагогічному навчальному закладі, повинен скласти екзамен для отримання свідоцтва про педагогічну кваліфікацію перед спеціально призначеною для цього комісією» [404].

Означений список обов'язкових документів, що подавались до комісії: «1. Автобіографія і відомості про освіту. 2. Документи, що підтверджують закінчення середньої школи чи педагогічного навчального закладу. 3. Відомості про мову, якою вони збираються викладати». Визначено мету іспиту: «встановити, чи кандидат має достатню інтелектуальну підготовку, необхідні вміння виконання вправ з шкільного курсу гімнастики і володіє раціональною методикою викладання» [404].

Подальший аналіз дозволяє розділити теоретичну та практичну частини іспиту. Отже, кандидат повинен продемонструвати: «1. Необхідний ступінь загальної освіти. 2. Докладну обізнаність з гімнастикою, а саме: з загальними знаннями про історичний розвиток гімнастики, обізнаність з завданнями навчання гімнастики, з призначенням і метою гімнастики; знання нових систем Яна-Айзелена і Шпіса, загальну обізнаність з літературою про гімнастику, точне знання гімнастичної термінології, знання про конструкцію гімнастичних снарядів, а також про влаштування гімнастичних майданчиків. 3. Знання анатомічних і фізіологічних особливостей будови людського тіла, а саме: а) знання про скелет як основу рухового апарату, про будову черепа, зчленування кісток і в особливості суглобів; б) знання про систему м'язів, їх групування за

частинами тіла і їх рухами; в) знання про органи дихання і травлення в цілому, найважливіших речей про процес харчування і травлення, про кровоносну і нервову системи; г) знання науки про здоров'я (дієтики), надання першої необхідної допомоги при фізичних травмах» [404].

Статті VI-VIII окреслюють положення щодо складання іспиту письмово, усно й практично, якщо кандидат хоче отримати право викладання ще й у жіночих педагогічних навчальних закладах, він повинен показати знання основ і особливостей жіночої гімнастики [404].

Цікавим до теми дослідження вважаємо той факт, що екзаменаційна комісія перебувала у безпосередньому підпорядкуванні міністра освіти, що окреслено в статті XIII «Керівництво». Розпорядженням окреслені ситуації звільнення від іспиту: «Міністр освіти за поданням екзаменаційної комісії може частково чи повністю звільнити від складання кваліфікаційного іспиту вчителів гімнастики, які понад п'ять років успішно викладають гімнастику і при цьому особливо успішно продемонстрували свою кваліфікацію» [58].

Освітній закон від 1873 року [94] передбачав створення при кожній школі належно облаштованого місця для проведення гімнастики.

Для характеристики досліджуваного етапу необхідно, вважаємо, проаналізувати зміст листування Крайової Шкільної Ради з дирекцією Чернівецького педагогічного училища впродовж 4 років (1887-1891) про організацію навчання плавання і введення його водночас з рукоділлям до програми навчання. Відповідно таке навчання проводили згідно з вимогами цісарського розпорядження від 18 червня 1877 року № 1067, а дозвіл на їхнє проведення поновлювали щороку. Оплату за викладання плавання встановлено в сумі 50 фл, проте 1891 року її зменшили до 35 [87, С.5].

Оскільки етап 1890-1909 рр. визначено важливою віхою у становленні нормативної бази як самої системи фізичного виховання, так і її управління, проаналізуємо за змістом закон «Про введення забав молодіжи шкільної» та «Розпорядження про заснування, утримування та відвідування народних шкіл».

Згідно з матеріалами газети «Учитель», Міністерством віровизнань і просвіти 15 вересня 1890 року видано розпорядження в справі «забав молодіжи шкільної». Його зміст полягав у констатуванні фактів щодо введення «забав молодіжи» в школах, а також факту підтвердження, що дане розпорядження «...дізнало живої підпори зі сторони властей шкільних і кругів учительських, в наслідок чого поступ в тім напрямі єсть вже значний» [36, С. 9-10].

Очікування міністерства, за свідченням газети «Учитель», що просвітницькі і спортивні товариства, а також «приятелі молодіжи будуть підпирати» намагання шкільних адміністрацій – організувати повноцінне фізичне виховання молодих людей, справдилися.

Проте, на думку газети, наступний етап вимагав від адміністрацій обдумування і створення інших умов для правильної організації «забав молодіжи». З метою фінансування означеного проекту дирекції державних середніх шкіл були уповноважені на початку шкільного року збирати 0,50 кр. (максимально) з кожного учня. Натомість учнів із малозабезпечених сімей від цього «датку» звільняли. Зібраним фондом мав розпоряджатися директор, який наприкінці кожного навчального року складав звіт Крайовій Шкільній Раді. Розпорядженням також визначено рекомендації щодо складання розкладу уроків та планування позашкільного часу.

Саме цей закон (1890) став поштовхом до напрацювання методики фізичного виховання. Відповідно до його положень внесено корективи в систему фізичного виховання загалом: на зміну терміну «гімнастика» уведено «фізичне виховання», що зумовило не лише розширення переліку вправ, а й наповнення їх новим змістом, дотичним до тодішнього стану цього питання в європейських освітніх системах. Саме затвердження закону «Про введення забав для молодіжи» викликало бурхливу полеміку серед педагогів, фахівців на сторінках освітніх видань. Для нас особливо цікавим є той факт, що серед професіоналів, які аналізували перші результати його дії, пролунало слово «реформа». Йдеться про реформу не лише фізичного виховання в школах, а загальної системи

середньої освіти. Унаслідок такої ситуації започатковано реформу як у фізичному вихованні школярів, так і в усій освітній системі.

Показовим вважаємо листування та звіти повітових та місцевих Шкільних рад Буковини про ситуацію з обладнанням спортивних залів та майданчиків відповідно до закону від 15 вересня 1890 року та указами Міністерства віросповідань та освіти від 14 серпня 1903 року та 27 березня 1904 року. Голова Ради в м. Кімполунг доповідав, що з питанням забезпечення майданчиками голів сільських громад ознайомлено і багато шкіл вже забезпечено ігровими і гімнастичними майданчиками, а в стислі терміни майданчиками буде обладнано кожна школу [409, С. 64].

Звернення голови Шкільної Ради в Гурагуморі аналізує тодішній стан із забезпечення майданчиками як негативний, адже функціонує лише один літній майданчик. Проте автор виступив з чіткими пропозиціями: «зробити проведення навчання гімнастики більш раціональним та інтенсивним», а саме: запланувати обладнання майданчиків до 1905/06 н. р., відповідальність покласти на кожна громаду, передбачити спорудження гімнастичного залу, відповідно підвищивши витрати на будівництво, розділити заняття для дівчат та хлопців, обмежити звільнення школярів від екзаменів з співів та гімнастики та ін [409, С. 104].

На реалізацію змісту фізичного виховання в системі освіти Буковини проливає світло документ «Роспоряжене ц.к. міністеріъ въроисповѣданя и просвѣты зъ дня 8. Юнія 1890, нр. 9782», який на підставі параграфа 17 краєвого закону від 30 січня 1873 р. регламентує організацію, утримання і відвідування народних шкіл: «въ порозумьню зъ Краєвымъ Выдѣлом и зъ Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ выдаются для герцогства Буковины приписы о устройствѣ школьныхъ будинковъ публичныхъ загальныхъ народныхъ и выдѣловыхъ школъ и о старанію о здорове въ сихъ школахъ» [152].

Тут у §1 вперше сформульовано загальні вимоги до розташування шкіл, до побудови закладів освіти загалом: «Маюча будуватися школа повинна стати на ровномъ сонъчномъ мѣстци и о сколько можна въ серединѣ школьного передѣлу», увагу приділено чистоті, сухості, технічній придатності ґрунту для

побудови, вказано на необхідність уникати шумних місць і вулиць тощо. Окремо вказано вимоги щодо територій для занять гімнастикою: «М'єсце на гімнастику а взглядно школьний огородъ можуть находити ся межи школою а дорогою». Параграфи 3-8 визначають вимоги щодо зведення самої шкільної будівлі, зокрема стін, підлоги, вікон, а також матеріалів будівництва, визначено кількість кімнат та кількість площі приміщень на одного учня тощо. Враховано заходи протипожежної безпеки: «Всь дверь въ школьномъ будинку, котри служатъ для руху школяровъ мусять отворяти ся зъ двору зъ взгляду на небеспеченьство огню» [152]. Освітлення в шкільних приміщеннях виділено окремою темою в параграфах 10-12: «Достаточна и добре роздълена ясность есть для школы необходимою потребою» [152].

Прогресивними є поради щодо влаштування спортивних залів та гігієнічні вимоги до них: «...заряджує ся потреба въ той способъ, що вокна подносять ся ко стели комнаты такъ высоко, якъ только ся дозволяє конструкція віконъ». Визначено, що за потреби штучного освітлення шкільних приміщень, крім, звичайно, електричного світла, користуватися дозволено тільки газовими або лампами з олією. Для великих споруд бажано обладнання центрального опалення, розпорядження вимагає професійного підходу до опалювальної системи. Провітрювання є обов'язковою умовою, тому зручність цієї процедури регламентована параграфом 14 даного розпорядження, проте відчинення вікон та дверей з метою провітрювання під час занять обмежено [152].

Зміст фізичного виховання особливо увиразнено в документі від 1890 році в частині XIV, де, зокрема, йдеться про те, що для створення відповідних умов для відпочинку та фізичних вправ необхідно улаштувати спеціальні місця для занять «одно м'єсце для игръ гимнастичныхъ некрыте, а одно крыте. Менши громады можуть черезъ раду школьну повътову водъ устроєня крытого м'єсця для игръ гимнастичныхъ уволенными бути» [152, С.52].

Вимоги до фізкультурного майданчика визначено з розрахунку на кожного учня: 2-4 м «просторности удълити», й що особливо важливо «абы земля по дощеву борзо высхла, зъ спадомъ заложити и якъ до потребы грубымъ пьскомъ

або льпше дубницею посыпати». Наявність паркана та насаджень дерев, лав для глядачів та комплексу гімнастичних снарядів вважалося обов'язковим. Загальна площа гімнастичної зали повинна розраховуватись на 1-2 м² для кожного школяра, мінімальною висотою її – 4.4 м. Опалення повинно уможливити мінімальну температуру 10° С. Гімнастична зала повинна бути вбудована безпосередньо в школу [152, С. 52].

Інший – § 35 – спрямований на застереження вчителя щодо порушень правил шкільної гігієни, де даються чіткі й конкретні рекомендації вчителю стосовно правильного формування осанки школярів, використання для цього гімнастичних вправ, ігор та інших засобів. Аналогічні поради для вчителів і цісарських повітових лікарів уміщено в §§ 37-39 [152, С. 59-61].

На думку буковинського педагога Н. Шкургана, не менш важливим для розвитку освіти в краї є наявність шкільних приміщень, яких на той час бракувало: добрий будинок шкільний – це запорука «здоровля дїтвори шкільної і учителя» [200, С. 40-42].

Утім, незважаючи на всі заходи, вжиті в краї, на 1897 рік постає негативна картина стану фізичного виховання Буковини: антисанітарні умови навчання, як правило, у віддалених місцевостях, досить низький рівень фізичного розвитку шкільної молоді, майже відсутня дисципліна, перевантаження школярів внаслідок неврахування вікових та статевих особливостей [176, С.328-331].

З цією ситуацією активно боролись видатні педагоги Буковини, які передусім обстоювали доцільність збереження індивідуальності не лише учнів, а й учителя в різних напрямках – національному, релігійному, соціальному, за статевими ознаками, віковим особливостями тощо: «Звідси то й беруть ся сі конкретні ціли: вільна дитина – вільний учитель – вільна школа!» [205, С.106]. Велику роль тут відводили фізичному вихованню, де головними чинниками є «воздух, студена вода і свобода рухів» [199, С.244-246].

Подальші зміни Закону 1869 р. щодо викладання гімнастики в школі станом на 3 серпня 1898 р. окреслимо одним реченням, а саме: «Обовязкова наука гімнастики має по можности в всіх клясах бути заведеною» [95, С.86].

Аналіз порушених питань засвідчує про особливі зацікавлення серед широкого загалу фахівців і громадських діячів питаннями фізичного виховання. Серед заходів розглядали фізкультурні хвилини під час уроку, рухливі ігри на перервах, спорудження спортивних і ігрових майданчиків, залів, «де учні могли б, наскільки дозволяє пора року, проводити 3 години щоденно для того, щоб золоті слова про здоровий дух у здоровому тілі стали істиною для середніх шкіл» [223]. Дописувачі педагогічних часописів вимагали проведення півгодинної перерви просто неба для всіх дітей, адже «рух під час перерв повинен бути вільним, а не заповненим гімнастичними вправами» [223].

Наведені факти підтверджують те, що в Буковині не лише широко популяризували успіхи австрійської системи освіти, а й спрямовували вчителів на необхідність неухильно домагатися «гармонійного виховання тіла і духу» [223]. З цією метою науковець Й. Феттер вимагав визначення а) часу для ігор; б) методики проведення фізичних вправ; в) уведення контролю за молоддю під час занять спортом. Автор вважав за можливе визначити два дні на тиждень, коли «у другій половині дня буде запланований лише відпочинок для молоді на їхній розсуд та їхніх батьків» [223]. Надалі процес вимагав ретельної організації: було заплановано, що спеціальна комісія з досвідчених педагогів піддасть навчальні плани ретельному аналізу і докладній ревізії. Але методика Й. Феттера проіснували лише два роки.

Свої рекомендації щодо методики фізичного виховання висловив і професор Бергшерштайн у статті «Реальна школа» в січневому номері «Журналу для реальних шкіл». Щодо організації молодіжних ігор, то найкращим часом він уважав пообідні години в середу і в суботу, коли всюди повинно стати нормою те, щоб у четвер лише повторювали навчальний матеріал з усіх предметів без оцінювання результатів. На думку вченого, «доцільно призначити збір учнів у навчальному закладі і провести марш колонами до ігрового майданчика, а після закінчення ігор відпускати групами, а не всіх одразу. У зимовий час замість ігор проводити катання на льоду» [212]. Обов'язковим був також контроль викладачів за відповідністю ігрового майданчика чи зали правилам гігієни.

У порушеному контексті заслуговують на увагу напрацювання Осипа Маковея. Як уже йшлося, він активно порушував питання дитячих ігор: «Дирекції освітніх установ і повітових рад шкільних дивляться на діточі забави, чи можна би них завести якийсь лад і як се робити, – і відповідно відзначають негативні умови: щодо ведення ігор шкільної молоді, то насамперед це стосувалося народної школи, адже в середніх школах краю роботу ведуть уже 15 років» [113].

Водночас О. Маковей зазначає, що існує низка перешкод для широкого впровадження ігор у навчально-виховний процес, з-поміж них він виокремлює відсутність відповідних майданчиків, залучення дітей до праці по господарству, відсутність у вчителя як часу для ігор, так і необхідних методичних матеріалів та підручників для цього.

Зауважимо, що особлива увага приділялася врахуванню інтересів і бажань учнів у виборі ігор і фізичних вправ, що ретельно виписано в третьому розділі «Інструкцій для освіти в реальних школах Австро-Угорщини» (1899) [225]. Задля виховання інтересу до занять фізичними вправами однозначно рекомендовано проведення ігор на уроках – основній організаційній формі фізичного виховання школярів: «протягом навчання року з урахуванням пори року, місцевості і стану навчально-матеріальної бази» [225].

Сьогодні не викликає сумніву важливість тодішньої поради, в якій обстоюється неухильне виконання гігієнічних вимог до місць занять фізичною культурою: систематичне вологе прибирання спортивної зали, її провітрювання, утримування в чистоті майданчика, що входило в обов'язки вчителя і дирекції навчального закладу. Беззаперечною вимогою було використання спортивної форми, радили стежити за її станом [225].

На нашу думку, так чітко виписані вимоги до учнів мали впливати і на форму контролю за рівнем їхньої фізичної вихованості, досконалістю оволодіння обсягом означених вправ. Інструкцією передбачалось обов'язкове керівництво процесом фізичного виховання, а також самостійними заняттями учнів за вказівками вчителя в атмосфері довіри і взаємопорозуміння. Оцінка дій кожного

учня визнавалась за необхідну, однак у випадку оцінювання дітей з низьким рівнем фізичної підготовленості можливою була задовільна оцінка чи просто похвала. Учителям радили уникати оцінки «незадовільно», відповідно зважати на відвідування занять, дисципліну, старанність учня тощо.

Вважаємо за необхідне зазначити, що питання про введення військових вправ порушувалося в країні значно раніше. Міністерство віросповідань і освіти, починаючи з 1907 року, вивчало досвід таких європейських країн, як Англія, Італія, Швейцарія і Румунія, та зверталось до Крайової Шкільної Ради з проханням проаналізувати, «чи це знайде відгук у середніх школах, установах підготовки вчителів, а також у народних і громадських школах» [408]. Це звернення наголошувало на тому, що повністю замінити гімнастику військовими вправами недоцільно і вкрай неправильно, проте вони повинні переплітатися таким чином, щоби «під час гімнастикування у всіх вікових категоріях для молоді використовувалися військові види і форми проведення» [408].

Вищеозначений IV етап (1910-1918) вважаємо особливим в процесі впровадження, насамперед, внаслідок призначення Крайовою Шкільною Радою інспектора з гімнастики в краї та введення військових вправ до програми навчання середніх шкіл.

Початок наступного етапу, січень-березень 1910 року, характеризується проведенням анкетування на загальну тему «Фізичне виховання молоді у середніх школах» з метою визначення тенденцій розвитку системи фізичного виховання школярів і ролі освітніх установ у цьому процесі. Результатом проведеної роботи визначаємо Розпорядження міністерства віросповідань і освіти від 8 травня 1910 року за № 19.847 про фізичне виховання у середніх школах. Документ визначає сприяння розвитку системи фізичного виховання в країні з боку міністерства оборони, яке розпорядженням №585 від 11 березня 1910 року надало можливість використовувати плаці в той час, коли вони не зайняті солдатами, для ігор; їх надавали також для гімнастичних і спортивних товариств. Визначено завдання керівництва і вчительського колективу шкіл: «продовжувати невтомно прямувати у визначеному напрямку, долати

перешкоди на шляху, забезпечуючи шкільній молоді подальші можливості для фізичного вдосконалення» [410, арк. 3-5].

З метою забезпечення різноманітних можливостей, що стосуються засобів фізичного виховання школярів, запропоновано використання таких видів, як веслування, плавання, фехтування, лижного спорту. Введення військових вправ в програму навчання середніх шкіл охоплювало не тільки шикувальні вправи й марширування на плацу та ознайомлення з військовими командами, а й стрільбу. Вищевизначене анкетування дало інформацію фахівцям про вдале використання стрільби в окремих краях імперії, а також звернуло увагу на «вимоги часу» щодо виховання здорових, сміливих, підготовлених вояків. Отже, розпорядженням визначено введення таких вправ для юнаків двох старших класів у всіх середніх школах Австро-Угорщини, на добровільній основі, з дотриманням необхідних заходів безпеки. Програма навчання і докладніші методичні вказівки – продукт співпраці департаменту освіти Міністерства віросповідань і освіти та Міністерства оборони [410, арк. 3].

Наголошуємо на тому, що на базі цього розпорядження Крайова Шкільна Рада розробила директиви для всіх середніх навчальних закладів Буковини, які подано в Додатку.

Сучасними вважаємо положення розпорядження про термінове зменшення вимог до домашніх завдань учнів, а також про визначення вільних від навчання і завдань пообідніх годин двох днів на тиждень для занять різними фізичними вправами (крім гімнастики). Відповідно, відбулися істотні зменшення обсягу домашніх завдань. Цікаво, що вже тоді було сплановано відповідні нові навчальні плани та пояснення до них, а також положення про іспити та класифікацію [410].

Актуальним визначаємо і низку розпоряджень Міністерства віросповідань та освіти Крайовій Шкільній Раді і, відповідно, накази та розпорядження Шкільної Ради краю дирекціям освітніх закладів. Інформативним вважаємо розпорядження буковинської Шкільної Ради за № 306 від 6.06.1914 у відповідь на неодноразові звернення дирекцій шкіл про використання другого вчителя

гімнастики при кількості учнів понад 30 осіб у початкових класах або 20 – у старших класах [412, С. 6].

Архівні джерела дають можливість дізнатись про факт створення і активної діяльності Буковинської спілки вчителів гімнастики. Структура спілки була визначена наступним чином: рада під керівництвом голови 1913 року за голову обрала вчителя гімнастики в м. Чернівці Йозефа Лісснер. Далі – гімнастичний і спортивний комітети, фінансовий комітет, санітарний та прес-комітети. Ці функціональні підрозділи спрямовували свою діяльність на організацію та проведення масштабних спортивних заходів для всіх верств населення, особливо для школярів, пропаганду здорового способу життя та обізнаність краян в актуальних на той час системах оздоровлення. Саме таким заходом визначаємо свято молоді середніх шкіл Буковини, що проходило 28 і 29 червня 1914 року на іподромі «Буковинського чоловічого клубу». В програмі змагань було представлено 10 видів, а саме потужна стрибкова програма: стрибки у довжину з розбігу і з місця, стрибки у висоту та із жердиною, потрійний стрибок. А також штовхання ядра (5-7,5 кг), біг 100 м, метання списа, біг з бар'єрами 100 м, метання диска та м'яча [411, С. 4-5].

Обов'язковим для розгляду вважаємо нові приписи «Про набуванє уздібнення до учительського уряду для руханки (гімнастики) при середніх школах (з дівочими ліцеями включно), при учительских семинариях», що регламентували додаткові тимчасові вимоги для кваліфікаційного іспиту для вчителів фехтування («борби на шаблі»), плавання і для «провідників ігор» у школах. Отже, міністр віросповідання і просвіти відмінив дію розпорядження від 10 вересня 1870, таким чином вимоги до іспитів не змінювались протягом сорока років (згідно розпорядку від 30 жовтня 1913 р.).

Цікавим для нас є умови допуску охочих до іспиту. Крім заяви, необхідно було додати автобіографію та подати всі галузі «тілесного виобразования», якими кандидат займався. Документ, що засвідчує вік кандидата (від 22 до 30 років) та медична довідка від державного лікаря були обов'язковими. А для кандидатів, що вже склали фізіологічно-педагогічний іспит, вистачало додати посвідчення про

те, що вони пройшли курс плавання, або свідоцтво «зі шкільної гігієни» [403, С.836].

Чітко і послідовно визначено вимоги до самого іспиту – теоретична частина однакова для всіх, а вимоги в практичній частині відрізняються: чоловіки вправляються в плаванні і фехтуванні, а жінки – тільки в плаванні. Теоретичний іспит включав такі предмети: а) анатомію і фізіологію людини; б) «тілесне виховання»; в) першу допомогу при нещасних випадках; г) історію і «літературу руханки».

Допомозі при нещасних випадках присвячено окреме місце в теоретичній частині іспиту, зокрема вимагали знанням про техніку безпеки в ситуаціях, які могли виникнути під час заняттями гімнастикою та іграми, а також про загальні правила та прийоми «першої допомоги» при травмах.

Крім того, знання про правила облаштування майданчиків і стадіонів просто неба («спортових площ та ігровищ»), басейнів («плавалень») і «ховзанок», обізнанність «з руханковими приборами і уладженнями» стають умовою успішного складання іспиту [403, С. 840].

За XV артикулем, охочі обійняти посаду вчителя фізичної культури при середній школі чи семінарії повинні були пройти піврічну практику, а ті кандидати, що мали намір викладати гімнастику в комплексі з «науковим головним предметом», повинні були практикуватися навчальний рік в установі, яку призначала шкільна рада регіону. При цьому враховували потреби освітніх закладів і побажання вчителя [403, С. 842].

Пунктом 6 аналізованого документа визначено, що вчитель-практикант повинен брати участь у житті закладу, цікавитися методичними заходами серед викладацького складу, підтримувати в належнім стані обладнання, розпорядок і дисципліну в школі, приймати участь в учительських конференціях, голосувати з питань «науки руханки», в інших випадках має кандидат тільки «дорадний голос». В його обов'язки входить «плекане здоров'я в школі та приміна всіліких вправ тіла», організація розваг та інше. Відвідування занять провідного вчителя зберігається як обов'язок до кінця терміну практики, наступними вимогами є

відвідування занять інших вчителів закладу та інших шкіл, участь в прогулянках, мандрівках тощо. Загальне навантаження на практиканта повинно було бути не менше 14 і не більше 20 годин на тиждень. Після закінчення практики видавалося свідоцтво відповідного зразка, з вказівкою в яких класах викладав кандидат і оцінкою ступеня готовності до навчання дітей – «дуже добре», «добре», «достатньо». Отримання такого свідоцтва давало можливість здобути посаду вчителя фізичного виховання в середній школі або семінарії [403].

Таким чином, закони і розпорядження, що розпочали свою дію з 1890 року впливали та вносили корективи в розпорядження щодо кваліфікації професійних кадрів.

2.2 Система освіти школярів Буковини – адресат впровадження фізичного виховання

Визначення адресата впровадження фізичного виховання зумовлено неухильними намаганнями дослідників шкільництва Буковини (Л. Кобилянська, І. Ковальчук, Д. Пенішкевич, І. Петрюк, та ін.) наблизити історико-педагогічний здобуток краю до потреб сучасної освіти задля безпомилкового вибору пріоритетів у навчанні й вихованні молодого покоління українців.

Науково-педагогічний потенціал освітніх діячів краю II половини XIX – початку XX сторіччя проаналізовано в працях «Становлення і розвиток українських народних шкіл на Буковині (70-ті рр. XVIII – початок XX ст.)», «Виховання здорового способу життя в учнів українських шкіл Буковини (кінець XIX – початок XX століття)», «Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.)», «Становлення і розвиток фізичного виховання учнів народних школах Буковини (1869-1918)».

Як бачимо, об'єктом пошуків педагогів [83; 84; 142], істориків [4; 5; 89; 82], етнографів [90] виступала сфера духовності, оскільки, як відомо, емпіричний досвід наших пращурів доводить, що правильний вибір моральних імперативів є запорукою цивілізаційного поступу нації, держави, народу [124, С.6; 80, С.189-191].

Саме тому проблеми розвитку освіти на Буковині не можна розглядати поза політичними, економічними та загальнокультурними подіями і процесами, що відбувалися в Австрійській державі. Їх ретроспективний аналіз дасть змогу чітко визначити передумови, що спричинили певні особливості та специфіку процесів формування системи освіти Буковини як адресата впровадження фізичного виховання.

Етапом започаткування австрійської системи освіти з переважанням німецької і румунської «викладових мов» у народних школах під повною егідою церкви дослідниця Д. Пенішкевич виділяє 1774-1786 роки.

Події в Європі, відомі під назвою «Весни народів», започаткували новий період у житті краю: він отримав статус самостійного герцогства і вийшов з підпорядкування Галичини, хоча юридично процес тривав до грудня 1862 року. Створено органи управління Буковиною – крайовий сейм і крайовий уряд, який очолив крайовий президент (Конституція 1849 р.). Загальноавстрійська конституція та крайовий закон (1850) юридично закріпили рівність прав на освіту представників різних національностей. З виникненням Австро-Угорської імперії (1867) відбулися позитивні зміни в політиці кайзера та уряду стосовно освіти: нова конституція (1867) проголосила рівноправність в державних установах, школах і публічному житті. Відновлено роботу Міністерства віровизнань і освіти, розпочалось оформлення освітнього законодавства, адже до цього його представляв лише «Організаційний нарис гімназій та реальних шкіл в Австро-Угорській імперії» (1849).

Перебування Буковини в складі Австро-Угорської імперії збіглося з низкою змін соціально-економічного і політичного характеру. В надрах феодального ладу зароджувались паростки капіталістичних відносин. Це, безумовно, мало вплив і на економічне життя буковинського краю, хоча він залишався до початку ХХ ст. аграрною, відсталою провінцією і сировинним додатком до більш розвиненої метрополії. Зі 110 тис. сільських господарств власники 71 тис. працювали на власній землі, 10 тис. – працювали переважно на чужій або орендованій землі, а решта працювали переважно на чужій або

орендованій землі. Із середини ХІХ ст. розпочався процес швидкого розшарування селянства. Зменшувалося середнє і дрібне землеволоніння. За офіційною статистикою, в період з 1868 до 1892 року майже 90 тисяч селянських господарів Буковини продали свої ділянки землі частково або повністю.

У другій половині ХІХ ст. Буковина, як частина Австро-Угорської імперії переживала процес промислового перевороту, тут було збудовано кілька десятків підприємств, які в основному являлися переробниками сільськогосподарської продукції: винокурні, мукомельні, лісопильні, пивоварні. Їх кількість, хоч і повільно, все ж зростала: у 1896 р. їх стало вже 140, з яких 31 – з паровими двигунами. За півроку число підприємств лісової промисловості зросло майже втричі, більшість із них були дрібними, кустарними. 1897 року налічувалося 6731 підприємств, але лише на 212 з них працювало більше 2-3 робітників. Для розширення вивозу сировини з Буковини, а також у стратегічних цілях уряд заохочував будівництво залізниць.

У Чернівцях, місті, яке стало важливим торговельним центром, налічувалось 1196 підприємств із загальною кількістю 2566 робітників (1895). З кінця ХІХ сторіччя тут створюються монополістичні об'єднання і банки – філії австрійських та іноземних капіталістичних об'єднань. Виникає торгова біржа (1877), яка здійснює внутрішні і зовнішні торговельні операції Буковини. 1900 року кількість населення в місті зросла до 67 тис. осіб [84, С. 55-58]. Швидкий розвиток промисловості, зростання матеріального виробництва вимагали кваліфікованих робітників, а нововідкриті банки і біржі – грамотних службовців, що дало поштовх до розвитку загальноосвітнього і фахового шкільництва.

Щодо Буковини, як органічної частини Австро-Угорщини досліджуваного періоду, то цілком слушними розглядаємо зауваги із цього приводу Д. Пенішкевич у монографії «Розвиток українського шкільництва на Буковині (ХVІІІ – початок ХХ ст.)»: «Зміст, цілі, принципи та методи управління освітою на Буковині залежали від багатьох чинників. Одним з основних серед них була державна політика австрійського уряду стосовно освіти на окупованих територіях» [142, С. 71].

Загалом політику монархії щодо освіти цілком повно характеризують дані щодо видатків бюджету Австро-Угорської імперії на 1897 рік, які міністр фінансів фон Білінські подав на розгляд палати депутатів. Видатки бюджету представлено в Додатку. Показовим для теми дослідження визначаємо видатки бюджету для Міністерства віровизнань і освіти – 27.741.151 фл, що на 4 мільйони більше, ніж на Міністерство оборони, всього ж передбачено 19 об'єктів фінансування .

Цікаві інформативні статистичні дані щодо освіти станом на 1890 рік по Австро-Угорській імперії подає Григорій Купчанко в статті «Просвѣщеніє то наше спасеніє». Отже, із ста дітей шкільного віку на Буковині її відвідують 51%, відповідно такий стан знаходимо лише у Галичині (49%), показник 60-65% – лише в Істрії та Країні, показники решти країв значно перевищують їх [78, С.2-4].

При визначенні періодів розвитку системи освіти на Буковині ми виходили з того, що еволюція об'єкта дослідження має свою особливу специфіку, тому «не варто механічно переносити історію суспільства» [96, С. 7]. Як ми вже зазначили, аналіз показав, що хронологічно окремі періоди розвитку початкової та загальної середньої освіти на Буковині не збігаються з відповідними етапами історичного розвитку краю і періодами національно-культурного відродження. Тому, врахувавши особливості історичних і національно-культурних процесів на Буковині, та послуговуючись науковими підходами до здійснення історико-педагогічної періодизації В. Майбороди, Б. Ступарика, О. Сухомлинської та ін., дослідники Буковини виокремили етапи становлення і розвитку ланок освіти регіону.

Середня та вища освіта можуть існувати тільки за умови існування народної школи, у свою чергу, народні школи залежні від середньої ланки освіти з причини потреби у вчителів. 1788 року в Чернівцях та Сучаві працювали дві «нормальні» школи, в яких готували майбутніх учителів початкової ланки освіти, проте через відсутність кваліфікованих учителів і матеріального забезпечення вони перетворились на тривіальні. Вони владою були

реорганізовані в учительські препаранди – педагогічні заклади, де вчили «научної методи, щоб після бути спосібні вчити дітей по інших школах».

Подією, яка згодом створила необхідність заснування середніх загальноосвітніх навчальних закладів на Буковині, стало заснування у 1786 р. в Сучаві клерикальної школи, перенесеної згодом до Чернівців (1789), що готувала священників православного віровизнання. Поступово її перетворено на середній професійний навчальний заклад, а саме стала трикласною (1788), розширено навчальний план та визначено вимогу до вступників про обов'язкову здобуту початкову освіту [66, арк. 1-6].

Повідомлення цісаря Франца I про те, що він не збирається «обмежити науку синів із стану міщанського і всіх тих, хто хотів би на Буковині учитись, на саме читання, писання й рахунки», оприлюднено 5 серпня 1805 року. Але через бюрократичну повільність цісарське розпорядження було виконане через три роки.

Результатом стало заснування 16 грудня 1808 року першого середнього освітнього закладу в краї – Чернівецької гімназії. Через шість років при ній відкрито дворічний філософський курс, де навчались випускники гімназії, що мали намір стати студентами університету [36, арк. 5-7]. Це була проміжна сходинка між середньою і вищою освітою.

Реформу середнього шкільництва було проведено на основі «Організаційного нарису гімназій і реальних шкіл Австрії», ухваленого 15 вересня 1849 року. Нарис став результатом співпраці радника Міністерства освіти, професора Ф. Екснера й гімназійного учителя Г. Боніца, що зайнялися розробкою законодавчого врегулювання змін в освіті. Цей документ офіційно диференціював два типи середніх шкіл: гімназії класичні і реальні школи, та створив основу для виникнення проміжних типів середньої освіти, якими були реальні гімназії. Структура класичної освіти, визначена «Організаційним нарисом», була збережена аж до Першої світової війни. Крім того, новаторство і компромісність цього документа, а також потреби життя й практики сприяли проникненню реалістичних напрямів у зміст загальної середньої освіти

Буковини, що підготувало ґрунт для заснування вищої реальної школи в Чернівцях. Понад 10 років Чернівецька гімназія залишалась єдиним загальноосвітнім навчальним закладом на Буковині, хоча гостра потреба в мережі середніх шкіл існувала. Подібний заклад засновано в Сучаві (вересень 1860 р.) для 60 учнів першого і 17 учнів другого класу. А щорічне поповнення школи ще одним класом призвів до визнання закладу повноцінною гімназією [69, арк. 1-4].

За 60-х років ХІХ сторіччя загострилися внутрішні суперечності в австрійській державі, що призвело до виникнення в 1867 році Австро-Угорської імперії. Основним питанням учительського віча (Відень, 1867) стало реформування освіти: під керівництвом Л. Газнера відновлено Міністерство віровизнань і освіти, розгорнуто роботу з подальшого законодавчого врегулювання щодо освіти. В результаті закон від 25 травня 1868 року передав «найвище керівництво і нагляд за освітньо-виховною справою» новим державним органам управління освітою кожного регіону держави – Крайовим Шкільним Радам.

Законом від 14 травня 1869 року встановлено основні принципи шкільної освіти, зокрема її початкової ланки, визнано державний і обов'язковий характер освіти для представників усіх віровизнань, сформульовано мету і засоби виховання в цій ланці освіти, а також визначено систему освіти для народних учителів. Відповідно до «Шкільного і наукового порядку для загальних і виділових шкіл» (1870) передбачалось обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років.

Базуючись на законодавчих актах 1867-1869 років, був ухвалений буковинський крайовий закон (1873), і відтоді розпочався активний розвиток шкільництва. Так, якщо 1870 року на Буковині налічувалося 116 шкіл, то 1873 р. – уже 173, 1896 р. – 335, а 1912 р. – 531, серед яких було 82 школи з німецькою мовою викладання, 179 – з румунською, 216 – з українською, 12 – з польською, 5 – з угорською і 37 – мішаних [81, С. 670].

Подальші освітянські закони щодо народної освіти лише доповнювали та вносили корективи до цього закону, однак фактично зміст залишався незмінним.

Отже, одним із суб'єктів впровадження фізичного виховання у зміст освіти Буковини у другій половині XIX сторіччя стала Крайова Шкільна Рада як найвища наглядова установа, яка була не лише сполучною ланкою між міністерством і школами, а могла діяти самостійно. Крайова Шкільна Рада, відповідно до цього закону, складалась з голови «ландесшефа», заступника, двох членів крайового відділу, шкільних інспекторів, чотирьох священників різних конфесій, двох представників викладацького складу та делегованого члена Чернівецької міської ради. Було визначено завдання Крайової Шкільної Ради, зачитуємо їх: «1) Уважение надъ радами повътовими и мѣсцевими и провадження воспиталищъ учительских. 2) Потвердительное признание директоровъ и учителей на школахъ среднихъ изъ средствъ громадскихъ удержованихъ, съ уваженіемъ правъ спеціальнихъ, громадамъ, корпораціямъ и приватнымъ лицамъ признаныхъ; 3) Узнаніе за добре плановъ ученья, средствъ для науки, книжокъ для школъ среднихъ и фаховыхъ» [92, С. 35-37]. Наступним завданням визначаємо звітування Міністерству віровизнань та освіти про стан системи освіти в регіоні.

Цікавим є факт підпорядкування освіти світському органу (Крайова Шкільна Рада), оскільки «церковний уряд» втрачав повноваження здійснювати надзор над освітою.

Робота гімназій базувалися на засадах «Організаційного нарису» і нормального навчального плану, що діяв з незначними, внесеними згодом, змінами аж до 1909 р. Середню освіту 1883 буковинці отримували у трьох гімназіях: Чернівецькій, Радовецькій та Сучавській (1895/96 н.р.). В 1896 році за резолюцією уряду, засновано другу німецьку гімназію в Чернівцях, 1904 року – Кіцманську двомовну (українська, німецька), а 1909 року україномовну гімназію у Вижниці.

А заснування 1875 р. університету в Чернівцях дало поштовх до розширення мережі середніх шкіл у краї. Поширення на Буковині фахових і

загальноосвітніх знань сприяло розвиткові класичних середніх навчальних закладів і зародженню нових – реальних гімназій, започаткуванню жіночої освіти (відкриття дівочих ліцеїв).

Як свідчать архівні джерела, приблизно за 10 років ХХ сторіччя кількість державних середніх шкіл у краї збільшилась майже вдвічі: створено державні гімназії у містах Серет, Гура-Гуморулуй, Кимпилунг та низку приватних навчальних закладів: реальну гімназію в місті Сторожинець (1906), гімназію у Вашківцях (1912) [70, арк. 4].

Під змістом загальної середньої освіти на Буковині наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. ми розуміємо чітко окреслену систему знань, умінь і навичок, якою повинні були оволодіти учні протягом усіх років навчання в класичних і реальних гімназіях, реальній школі та жіночих ліцеях Буковини.

Наприкінці 60-х років ХІХ ст. виникла потреба реформувати реальну школу в краї та переструктурувати зміст навчальних дисциплін, провівши 1870 року реформу Чернівецької реальної школи і запровадивши семирічне навчання і новий навчальний план. Вміст технічних дисциплін поступово скорочувався, зате посилювалась загальноосвітня функція завдяки введенню загальнокультурних дисциплін – гімнастики, малювання, і включенню до змісту освіти відомостей про найновіші досягнення науки і техніки.

Навчальні плани жіночих ліцеїв утілювали основну дидактичну мету цих закладів: «давати дівчатам загальну освіту і шляхом прищеплення навичок до серйозної роботи готувати до тих професій, які доступні їх статі в силу соціальних обставин» [9, С. 624].

Розпочалось розгортання мережі дівочих закладів, а 1898 року вища дівоча школа була перетворена на дівочий ліцей, тип якого передбачав вивчення мов і природничих дисциплін. По закінченні закладу дівчата мали право викладати в народних школах або вступати до університету як слухачки, з 1910 року в ліцеї були введені дворічні курси для складання гімназійного іспиту зрілості, що давало право вступу на світські факультети університету. Передвоєнні статистичні дані свідчать про те, що в 1914 році в регіоні із 14 державних

середніх шкіл було 9 класичних, 1 реальна гімназія, 1 реальна школа, 3 жіночі ліцеї із загальною кількістю 6617 учнів. Із 10 приватних середньоосвітніх закладів діяло 2 класичні і 3 реальні гімназії та 5 жіночих ліцеїв.

Практично зміст освіти у народних і середніх школах Буковини реалізувався через навчальні плани, програми, підручники, розпорядження та інструкції керівних органів освіти. Плани визначали кількість навчальних предметів та годин, які відводилися на їх вивчення. Програми у відповідності з планами окреслювали обсяг знань з усіх обов'язкових предметів, подавали перелік розділів і тем, які визначали зміст навчального предмета.

Інструкції, циркуляри, накази і розпорядження Міністерства віровизнань і освіти або Крайової Шкільної Ради корегували навчальний процес до найменших подробиць. Названі документи були нормативними, тобто обов'язковими для дотримання в усіх середніх школах, і такими, які затверджувались відповідними державними органами. За їх допомогою держава регулювала навчально-виховний процес у всіх закладах.

Основою організації навчального процесу були навчальні плани. Будучи результатом тривалого обговорення, вони після апробації і затвердження вищими освітніми органами підлягали неухильному впровадженню в роботу кожного навчального закладу. Плани для австрійських народних і середніх шкіл були типовими. Своєрідність мети і основних функцій, які виконував кожен тип середніх шкіл, зумовлювали певні відмінності у принципах побудови і в структурі їх навчальних планів.

Необхідно зазначити, що навчальні плани середніх загальноосвітніх навчальних закладів Буковини відповідали суспільним і педагогічним вимогам, а також дидактичній меті, чітко окресленій як для всієї середньої ланки освіти, так і для кожного конкретного навчального закладу. Традиції, що сформувались, та намагання неухильно дотримуватись їх, гальмували проникнення нових предметів і змін у навчальних планах – за 110 років (1808-1918) вийшло всього три нові нормальні плани для класичних гімназій.

Таким чином, зміст загальної середньої освіти Буковини зазначеного

періоду був спрямований на забезпечення всебічного розвитку особистості молоді людини, отримання нею загальної уяви про реальний світ, а в реальних школах – ще й елементів початкової професійної підготовки, яка сприяла б у майбутньому засвоєнню будь-якої професії кожним випускником навчального закладу і готувала до навчання у вищих школах.

Програми з кожного навчального предмета видавались у вигляді інструкцій керівних шкільних органів і містили здебільшого два елементи: власне зміст освіти (перелік основних тем, обов'язкових умінь і навичок) та деякі методичні вказівки щодо порядку і послідовності їх викладу. З огляду на це, вони виконували змістову, виховну та організаційно-методичні функції.

До системи освіти Буковини (XIX ст.) входили дошкільні дитячі заклади, народні школи, гімназії, реальні школи, учительські семінарії, фахові школи: промислові, сільськогосподарські, медичні, а також Чернівецький університет. На рубежі XIX і XX ст. ланка загальної середньої освіти поповнилась жіночими ліцеями та реальними гімназіями і на кінець періоду була представлена чотирма типами навчальних закладів – реальні гімназії, реальні школи, класичні гімназії, жіночі ліцеї. Визначену систему представлено на рис. 2.2.

Рис. 2.2 Заклади, що входили до системи освіти Буковини початку XX століття.

Упродовж досліджуваного періоду основною формою організації навчальної діяльності в середніх загальноосвітніх школах Буковини була класно-урочна. Контроль і оцінювання знань проводилися учителем за словесною шестибальною шкалою, яка з часом змінювалась і на кінець досліджуваного періоду була чотирибальною. Навчальна робота державних і приватних навчальних закладів регламентувалась законами, інструкціями та вказівками Міністерства віровизнань і освіти.

У змісті освіти можемо виокремити такі цикли: мовно-історичний, природничо-математичний, загальнокультурний, куди входили співи, малювання, гімнастика, стенографія, рукоділля. Обсяг і глибина вивчення вказаних циклів залежали від типу навчального закладу.

До користування в школах допускалися лише апробовані та затверджені керівними освітніми органами підручники. Виховна діяльність шкіл здійснювалась спільно з церквою, сім'єю, громадськістю і була побудована на громадянсько-патріотичних і релігійних ідеалах, загальнолюдських та національних цінностях. Регулятором поведінки у стінах школи і поза ними були дисциплінарні правила, виконання яких було обов'язковим. Основними виховними формами були колективна і групова діяльність.

З поступовим розвитком шкільництва змінювались його організаційні засади, зміст освіти, типи навчальних закладів. У цих змінах спостерігались такі тенденції: збільшення кількості народних шкіл і середніх навчальних закладів; розгалуження структури загальної середньої освіти, поява нових типів навчальних закладів; наповнення змісту навчальних предметів сучасними досягненнями науки і техніки; актуалізація знань учнів; вплив нових педагогічних теорій і досліджень, які з'являлись у європейській і національній педагогічній думці, на удосконалення методів і змісту освіти тощо.

Отже, підсумовуючи вищезначене, визначаємо систему освіти школярів Буковини другої половини XIX – початку XX століття сформованим адресатом впровадження фізичного виховання як предмету.

РОЗДІЛ 3

ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ СПЛОК ЧЕРНІВЕЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

3.1. Основні напрями, форми й методи виховання особистості в українських академічних товариствах Буковини

Студентські товариства Чернівецького університету досліджуваного періоду за типом розподілялися на чотири групи: академічні; корпораційні або буршеншафти; релігійні; фахові спілки. У свою чергу, вони ділилися за національною приналежністю на поліетнічні («Austria», «Akademische Lesehalle») та етнічні («Союз», «Arboroasa», «Junimea», «Hasmonea»). Виховну діяльність українських громадських організацій студентів Буковини досліджуваного періоду розглянемо першими в хронологічній послідовності.

Ініціативна група у складі Д. Вінцковського, В. Ступницького, І. Семака, О. Кисілевського, Ю. Війчука, О. Шушковського, В. Вільчинського протягом п'яти нарад (7, 9, 16, 18 та 19 жовтня 1875 р.) зконцентрувала зусилля громадських діячів, студентів, представників молоді краю в єдиному напрямку – організації українського студентського товариства. Було прийнято назву товариства «Общество Руских академиков «Союз» в Черновцах» та положення його статуту [27, С. 3].

Як було зазначено вище, академічне товариство мало на меті об'єднання «руських» студентів і викладачів: «Союз має задачу об'єднати всіх руських академиків тутейшого університету втісну зв'язь для товариського життя, наукового удосконалення, він має заціплювати щиро руські почуття в серцях руської молодіжи, піддержувати любов до всього, що руське» [27, С. 5].

Саме мета «Союзу» визначила основні напрями його діяльності: товариський (моральна та матеріальна підтримка членів); патріотичний (краєзнавство та народознавство); фізичне виховання; видавничий; культурно-освітній. Вони чітко не виокремлювались, а здебільшого накладались і перетинались між собою. Часто один і той же захід об'єднував у собі складові всіх напрямів [27, С. 12].

Однією з основних форм діяльності товариства стали вечорниці. На початку лише деякі з них планувались заздалегідь і мали певну тематику. Вечорниці, присвячені А. Міцкевичу (натхненні дотичним заходом, проведеним польською громадою), передбачали читання поетичної новели «Дзяди», обговорення участі автора в національно-визвольному русі, презентацію власних поетичних творів тощо.

Практикувались і вечорниці, присвячені народним, Різдвяним і Великоднім святим, Дню Св. Миколая. Організатори проводили народні гуляння та забави, широко використовували рухливі ігри та ігри з пісенним супроводом, хороводи та імпрези [172, С. 61-65].

Патріотичні погляди членів товариства проявляються одразу. Задля вивчення тогочасних суспільно-політичних течій протягом перших років діяльності на вечорницях серед активних учасників студентського руху висловлювалась думка про придбання творів впливових борців національно-визвольного руху Європи та царської Росії (В. Антоновича, М. Зібера, О. Кистяковського, М. Костомарова). У грудні 1877 р. книгозбірня «союзанської» громади поповнилась великою кількістю примірників нового видання поезії Тараса Шевченка [294, арк. 22].

Теми дискусій, що проводились під час вечорниць у 1877 р., охоплювали значний спектр тогочасних проблем, зокрема секретну угоду між Австро-Угорщиною і Російською імперією щодо нейтралітету в майбутній російсько-турецькій війні); резонанс у європейській пресі, викликаний критичною промовою П. Алексеєва щодо аграрної реформи та державної політики Російської імперії на підприємствах; перше застосування бойової торпеди на морі; старт першого Уїмблдонського чемпіонату з тенісу; відкриття американським астрономом А. Холлом супутників планети Марс – Фобос і Деймос тощо.

Аналіз протоколів товариства доводить різноплановість та різноманітність його заходів. Наприклад, 27 березня 1880 р. «Союз» організував вечірку на честь скасування панщини, 5 лютого 1882 р. – на честь Т.Г. Шевченка, 4 червня 1881 р.

– благодійний захід, з метою збору коштів на пам'ятник М. Шашкевичу [292, арк. 14-15].

Але не тільки приємні події опинялись у фокусі уваги членів «Союзу». Учасники організації віддавали останню шану визначним українцям, відвідали похорони отця В. Продана, М. Мільковича, Г. Онишкевича у Відні, отця Г. Воробкевича. Враховуючи той факт, що організація об'єднала і православних, і греко-католиків, 1 травня 1876 р. «Союз» організував академію в пам'ять митрополита Є. Гакмана, а через п'ять днів – поминки за уніатом Яхимовичем [251, С. 504].

Необхідно зазначити, що під час сербсько-турецької війни в 1876 р. із солідарності з князівством Сербія «Союз» не організував жодного заходу розважального характеру «в то время, коли браття нашії Серби так великого пораженія дознали» [293, арк. 12].

Цікавим прикладом патріотичної виховної роботи стало подання ректору університету списків членів товариства українською мовою та офіційний лист товариству «Deutscher Klub» від 25 лютого 1876 р. виготовлений по «руськи» [253, С. 504].

Академічне товариство «Союз» продовжувало принципову політику мирного співіснування та співпрацю з дотичними організаціями. Проте союзанці не спілкувались із тими, хто пропагував вищість однієї нації над іншою та германізацію Буковини: в протоколі зборів «Союзу» від 18 січня 1891 р. зафіксовано відмову від участі у святкуванні дня народження австрійського поета та драматурга Ф. Грільпарцера, яку організувала «Akademische Lesehalle», «яка нехтує національні стремління в Австрії» [297, арк. 10].

Ще один протокол зборів товариства від 3 лютого 1891 р. засвідчив негативне ставлення до новозаснованого католицького товариства «Unitas». У ньому зазначено: «Ми, Русини, маємо інші ...ідеали, ніж пропаговане католицизму, а проти нього самого ніхто ... ніколи не виступав» [179, арк.3].

А ворожість до всього німецького («Буковина – се не виключно волоський край, політий зверху німецькою культурою») стала, за твердженням В. Сімовича, візитівкою товариства [253, С. 504].

Майже одразу діяльність «Союзу» охопила якнайширші ділянки товариського життя. Прагнення консолідувати різноманітні друковані наукові праці, поезію та прозу, газети та часописи різних регіонів з метою ознайомлення з цим матеріалом усіх бажаючих підштовхнуло членів до заснування власної товариської читальні та бібліотеки [267, С.43].

Перші протоколи засідань товариства затвердили видання власним коштом 30 тиражів листівок-одноднівок, так званих «метеликів», протягом зими–весни 1875–1876 рр. Їх тематика загалом поділялась на три напрями: пропагандистський, інформаційний та розважальний. Аналіз діяльності європейських університетів, мережі студентських організацій та їх специфіка в різних країнах стала темою серії весняних листівок 1876 р. Інформаційні, «метелики» часто пропагували вищу освіту, активну громадську позицію для молоді, публікуючи на своїх шпальтах коротку, але яскраву розповідь про проведений концерт, цікаву бесіду, і, навіть, історію про подорож студентського хору [306, арк.4].

В 1877 р. окремим накладом надруковано промову К. Ганкевича «Гостинець з Черновець» з приводу початку викладання української літератури в Чернівецькому університеті. Від 1893 р. «Союз» перебирає на себе видавництво «Бібліотеки для руської молодіжи» [251, С. 507]. На жаль, більшість примірників «Бібліотеки» знаходяться у приватних колекціях.

Діяльність товариства «Союз» не обмежувалась столицею Буковини. Налагоджуючи контакти із селянами, члени організації відвідували місцеві читальні та розширювали їхню мережу. Так, систематично та активно союзанці допомагали читальням в селах Раранча, Самушин, Валява та в галицькому селищі Панківці: восени 1886 р. тут було проведено 15 різноманітних заходів, передано у використання 6 примірників часопису «Лопата» [295, арк. 33].

Співпрацю «Союзу» із сільськими громадами активно підтримував існуючий при академічному товаристві пісенний гурток. Виїзні концерти,

основною метою яких була пропаганда української пісні як складової культурного надбання та пробудження патріотичних почуттів українців, ставали все більш популярними. Така діяльність «...притягала і своїх і чужих на вечерки та комерси і товариство такою романтичною роботою робило своє, робило багато» [251, С. 505]. Декламаторсько-пісенні вечорниці, відчити, театральні вистави, народні танці, організовані «Союзом», збирали численну аудиторію. Виступ хору товариства, яким диригував студент О. Кисілевський, зібрав «таку кількість русинів, що не вміщала зала» У подальшому диригентами хору були С. Смаль-Стоцький, С. Видінівський [330].

Крім того, «союзанці» охоплювали не лише студентство, але й учнів середніх закладів освіти, зокрема гімназистів. Разом із ними члени товариства розгорнули просвітницьку та пропагандистську роботу: розповсюджували наукову та популярну літературу, збирали кошти на друк та брали участь у розробці листівок, одноденних газетних «листіків»; виступали на організованих ними ж концертах. Таке активне зацікавлення «Союзу» справами шкільної молоді сприяло відкриттю в 1880 р. «Літературно-історичного гуртку» задля «усовершення наукового и піддержки духа національного межи членами» [309, арк. 17-19].

Протягом 1882 р. члени товариства допомагали в організації української гімназії в Кіцмані – долучились до роботи по формуванню гімназійних бібліотечних фондів та створили умови для життя двом запрошеним вчителям – відремонтували приміщення для житла, знайшли меблі тощо. Крім того, хор та театральний гурток «Союзу» систематично давали вистави за творами відомих українських авторів та власними сценаріями в регіоні. Визнаними активістами цього напрямку були І. Окуневський, Є. Пігуляк, В. Волян, О. Манастирський [302, арк. 56].

В громадському житті члени «Союзу» вирізнялись систематичною та жвавою діяльністю на регіональному рівні. Ця активність стала результатом головування С. Смаль-Стоцького: в 1880 р. делегація товариства брала участь в організації візиту цісаря Франца-Йосифа, 1881 р. – віча у Коломиї. В 1884 р.

товариство разом з іншими українськими, польськими та чеським організаціями Буковини організувало величний день пам'яті з нагоди 1000-річчя смерті апостола Кирила, а згодом «Союз» розпочав підготовку до відзначення річниці своєї діяльності [303, арк. 55].

У 1892 р. «Союз» ініціював скликання З'їзду українських «академіків» у Львові, в якому взяли участь галицькі товариства «Січ», «Ватра», «Академічне Братство» і «Академічна Громада» [304, С.78]. За даними інших дослідників, «Академічна Громада» виникла 26 січня 1896 р., після злиття «Академічного Братства» й студентського товариства «Ватра», тому долучитись до заходу не могла.

Співпраця зі студентськими товариствами Буковини та Галичини протягом 1898 р. зумовила участь «Союзу» в організації та проведенні З'їзду українського студентства в Києві, «ювілеїв відродження української літератури» у Львові та Чернівцях, ювілею скасування панщини у Львові, та оформленні привітального листа «по руськи і по французьки» учасникам Конгресу академіків у м. Тулуза (Франція) [251, С. 518].

Друге десятиріччя існування українського академічного товариства «Союз» було традиційно завершено ювілейними заходами. Участь у них визначних осіб з місцевої громади, представників польського «Ognisko» та німецької «Arminia», галицької делегації студентських товариств, зокрема «Академічної громади», а також розмах святкувань, дали сучасникам підставу назвати ці події національним здвигом [296, арк. 121].

Не менш активними були й зовнішні відносини товариства – його представники Л. Когут та О. Безпалко разом із 2500 українських студентів і гімназистів взяли участь у віче на честь заснування українського університету у Львові (7 липня 1899 р.). Через рік делегація буковинців долучилась до історичного з'їзду студентства, на якому Л. Цегельський проголосив ідею самостійної України [3, С. 35].

Студенти-буковинці підтримували його думку, що національна держава – це єдина можлива форма й наріжний камінь добробуту нації, запорука її

подальшого розвитку; результатом намагань поневолених націй бути на рівних з іншими повинно стати створення власної самостійної національної держави в її етнічних кордонах, зокрема української.

Л. Цегельський підкреслював, що дилема бути, чи не бути такій Україні вирішується наступним чином: «Нам бути! Без України нам нема життя!»; і характеризував віру українців в це як тверду, непорушну скалу [219, С. 307]. У рефераті Л. Цегельського звучав заклик до об'єднання всіх українців «з обох боків Збруча» [219, С. 308]. Звичайно, виступ такого змісту відгукнувся в серцях українських студентів Буковини та суттєво вплинув на національне самоусвідомлення широких мас на західноукраїнських землях.

Саме 1885 р. відзначився ростом кількості членів товариства: 17 засновників, 29 почесних та 49 допомагаючих членів. Значно розширилась бібліотека: фонди збільшилися до 219 одиниць зберігання, а число газет та часописів українською, німецькою, польською, сербською мовою, що передплаував «Союз» сягнуло 30. В серпні того ж року святкування 10-ліття заснування «Союзу» перетворилось на з'їзд української студентської молоді з Києва, Львова, Кракова, Відня та Чернівців. У програмі святкувань були студентські наради, академія на честь Ю. Федьковича, прогулянки, поетичні вечорниці, урочистий вечір. Вітання до «союзанців» промовляли найкращі представники студентства Арабажин з Наддніпрянщини та Є. Калитовський з Галичини [300].

До цієї дати буковинськими студентами було видано ювілейний «Буковинський альманах». Видавнича комісія складалася із О. Волянського, Г. Никоровича, К. Лукашевича, Л. Бачинського та запрошеного викладача українського мови та літератури Чернівецького університету К. Ганкевича; відповідальним за друк призначили О. Поповича.

Це видання містило огляд історії «Союзу» та багатогранну белетристику, тут були представлені історична поема «Тиміш Хмельницький», вірші П. Куліша, В. Масляка, К. Устіяновича, вірш-заповіт першого голови «Союзу»

Д. Вінцковського. З прози – повість О. Федьковича «Довбуша скарб» [298, арк. 14-18].

Розглядаючи діяльність українського товариства «Союз» в контексті виховання молоді, не можемо не відзначити, що саме в напрямі патріотичного виховання студентів серед членів організації існували протиріччя. На початку своєї діяльності товариство «Союз» перебувало під потужним впливом москвофілів: Григорович, Грабович, Війчук, Шушковський, Березовський, Подлуський, Фольварків, Жалковський, Клим – студенти Чернівецького університету які отримували стипендію російського консула, а по завершенню навчання виїхали на роботу в Російську імперію [305, арк.11-13]

Народницький напрям розвитку товариства очолили в 1878 році студенти С. Смаль-Стоцький та К. Лукашевич, які визначили «жваву активність та пробоевість українофільських елементів серед студентства». На думку останнього, загальна мета діяльності «Союзу» полягала в усвідомленні молоддю власного українського «Я» через різноманітні форми роботи.

Крім того, в результаті оприлюднення на засіданні товариства результатів дослідження професора Ф. Міклесича (Відень), в якому він, порівнюючи граматику слов'янських мов, підкреслив та остаточно визначив відмінність української мови від російської, її особливість, індивідуальність та «незалежність» [226, С. 507]. 24 квітня 1886 р. «Союз» офіційно позбавився членів, що пропагували «московський шлях», в 1896 р. було запроваджено іспит з української історії та літератури, «щоби отрясти з товариства заколотників» [290, арк. 56-58].

Наступним кроком на шляху національного визначення членів товариства стало рішення засідання «Союзу» 17 грудня 1886 р. про ведення ділової документації українською мовою. Згодом, навесні 1889 р. затверджено використання фонетичного правопису [291, арк. 58].

Пожвавлення діяльності «Союзу» в 1891–1895 рр. виявилось у відновленні «Наукового кружка» під проводом О. Колесси, українського мовознавця і громадського діяча. Гурток мав на меті індивідуальну освіту членів товариства

шляхом опрацювання рефератів, наукової літератури, газетних статей тощо. Кожний учасник був зобов'язаний виступати з доповідями як на власних заходах, так і на різних інших громадських зібраннях. Саме такі виступи виховували з молодих студентів освічених, сміливих, упевнених в собі «вправних суспільників» [147, С. 209-213].

Призначення О. Колесси доцентом (1895 р.) і професором Львівського університету (1898–1918) спричинило гальмування діяльності цього гуртка, проте вміння його членів працювати з різноманітним матеріалом, аналізувати та структурувати інформацію, здійснювати класифікацію, періодизацію фактів та дати сприяло майбутнім науковим та фаховим досягненням українських студентів. Наприклад, вихованець гуртка, професор та директор Чернівецької гімназії в 1921–1924 рр. І. Ізопеску відзначав: «Мої схильності до глибокого аналізу інформації, відчуття і виокремлення цікавого матеріалу, «за який чипляється око», плекались у тому науковому кружку, над яким спочатку всі сміялись, а потім хотіли потрапити» [402, С. 2].

Члени товариства намагались не тільки зберегти сталу кількість учасників, а й розширити власні ряди. Для цього використовувались різні, деколи спірні, методи. Наприклад, наприкінці 1892 р. заходи «Союзу» переносять у звичайні кнайпи, «на які має ся запрошувати гімназистів і педагогів». Для перших пропонувалось читання «Ілюстрованої історії Руси» О. Барвинського, для останніх – гра у карти [150; 310, арк. 5].

Проблема визнання чи заборони гри в карти на заходах товариства тягнеться червоною ниткою аж до ліквідації спілки, при чому члени одночасно приймають картярство, «щоб удержати те, що ще не розлетілося», навіть, ухвалюють рішення купити їх за кошти товариства, або ставляться негативно – «виключити тих, котрих застане ся в карти грати» [308, арк. 13].

Розуміючи, що зберегти та примножити кількість активних учасників, допоможуть сучасні та цікаві для громади заходи, товариство починає активно сприяти фізичному вихованню своїх членів. Звичайно, враховуючи той факт, що більшість із них – молодь, необхідно було розвивати силові або бойові

мистецтва. Отже, паралельно із «кнайповими» заходами «Союз» започатковує школу борбництва (фехтування), в якій запроваджуються тренування та дуелі на шаблях [301. арк. 13].

До дискусії про поєдинки зі зброєю як негативне явище члени товариства повернулись на зламі ХІХ та ХХ ст. За ініціативою прогресивних студентів таку форму з'ясування стосунків було визнано «варварською і неморальною» та наприкінці 1899 р. забороняють участь у ній під загрозою виключення з лав спілки [251, С. 519].

Останні роки ХІХ ст. відзначаються активністю «Союзу» в національному вихованні молоді краю: влаштовувались систематичні вечірки й концерти в столиці краю та за її межами, активно працював науковий гурток, розширювались фонди бібліотеки, тривала активна пропаганда всього українського та боротьба з організаціями, які нівелювали роль української культури в розвитку Буковини та інших західно-українських земель [165, С. 61-65]. До таких товариств, зокрема, належало товариство «Русских студентов Карпат».

Конфлікт між народовцями та москофільською течією спричиняє вихід із «Союзу» 15 членів та створення товариства «Молода Україна», зафіксоване протоколом загальних зборів від 22 листопада 1900 р. Такий поділ українського студентства одночасно поглибив взаємопоборювання та став стимулом до активнішої діяльності.

Так, «союзанці» опікувались буковинською українською громадою – розвивали товариський патріотичний, в тому числі «тіловиховний», культурно-освітній та видавничий напрями; працювали в управах інших громадських організацій, організували лекції, концерти та театральні вистави в сільській місцевості [172, С. 63-65]. Форми роботи та їх зміст представлено в таб. 3.1.

Непорозуміння й неприязнь між «Союзом» та «Молодою Україною» зникають внаслідок сецесії львівських студентів у 1901 р. [164, С. 271]. Результатом спільних ліквідаційних зборів, які відбулися вранці 27 жовтня 1902 р., стало припинення діяльності «Союзу» та «Молодої України». А ввечері

того ж дня за участю 50 членів обох організацій, засновано нове українське академічне товариство «Січ», яке наслідувало традиції та майно попередників [307, арк. 30;].

Проте напруження між двома таборами студіюючих буковинців і галичан земляцтв не зникало, а навпаки сягнуло максимуму. І на початку 1904 р. група буковинців на чолі з П. Климом і Т. Галіпом відновила старе академічне товариство «Союз». Суперечка із «Січчю» – «хто відтепер є приємником союзанських традицій?» – протягом двох років сіяла ворожнечу між двома українськими академічними організаціями. Нарешті, погоджуючись із закликком «Січі», що два академічних товариства українських студентів, які існують поруч, повині формувати свою діяльність на засадах співпраці, а не розбрату, обидві організації дійшли згоди [251, С. 578].

Отже, в 1900 р. з членів «Союзу» виокремилась група студентів, яка організувала товариство «Молода Україна». Сучасники називали декілька причин такого від'єднання: національна активізація на Наддніпрянщині та Галичині (створення журналу «Молода Україна» і змагання за український університет у Львові), покладені на прагнення чогось нового, іншого, та внутрішній конфлікт спричинили вихід 15 студентів. Процес оформлення статутних документів затягнувся, саме тому перші загальні збори товариства «Молода Україна» відбулися 30 вересня 1901 р.

Таблиця 3.1

Мета та напрями діяльності, форми й методи роботи українських академічних товариств Чернівецького університету

Назва організації, рік заснування та тип	Мета діяльності	Напрями діяльності	Форми роботи	Методи
«Общество Руских академиків Союз в Черновцах» (22.10.1875) академічне товариство	Об'єднання студентів і викладачів університету для товариського життя, наукового удосконалення, патріотичного виховання.	Товариський Культурно-освітній Патріотичний Фізичне виховання Видавничий.	Вечорниці (декламаторські, пісенні) Студентські наради; Відчити; Концерти, зокрема виїзні Театральні вистави Бібліотека і читальня Гуртки: науковий, пісенний, літературно-історичний Участь у крайових заходах – візиті цісаря Франца Йосифа, урочистих академіях; Участь у регіональних заходах – вічах, з'їздах та ювілеях української літератури Прогулянки Школа фехтування	Іспит з української історії та літератури Перенесення заходів у звичайні кнайпи Визнання чи заборона гри у карти на офіційних заходах Розповсюдження наукової та популярної літератури Офіційне діловодство українською мовою Створення видавничої комісії; Листівки Періодичне видання «Бібліотека для руської молодіжи» Видання ювілейного альманаху Тренування і дуелі на шаблях.
«Молода Україна» 22.11.1900. академічне товариство	Згуртування задля активного громадського життя, наукового удосконалення та виховання національної свідомості і вивчення культурної спадщини.	Товариський Патріотичний (фізичне виховання) Культурно-освітній Видавничий	Українські віча, аграрні страйки Лекції Тренування Відчити Концерти «Комерси» Театральні вистави Видавнича спілка.	Полеміка, бесіди, чаювання Презентації матеріалів газет та журналів Передрук творів відомих українських поетів та прозаїків Підтримка місцевих авторів

У своїй діяльності новостворена організація не розпилювалась, а вибрала напрямками своєї роботи всебічне виховання молоді (культурне, фізичне, громадське, краєзнавче, патріотичне) та видавничу справу.

Виховання молоді полягало, зокрема у згуртуванні гімназистів та семінаристів шляхом організації занять фехтуванням. Необхідно зазначити, що поєдинки проводились у чітко визначений час, під керівництвом старших членів. Неофіційно для участі в них передбачалась наявність спеціального одягу та взуття. Саме такі тренування, які не визнавались «Союзом», стали точкою порозуміння з єврейським товариством «Zephirah» та основною формою спільної діяльності [289; 299].

Мета та напрями діяльності, форми й методи роботи українських академічних товариств Чернівецького університету – «Общества Руских академиков Союз в Черновцах» та «Молодої Україна», спілки, що була утворена внаслідок виходу певної кількості членів із лав «Союзу» представлені в таблиці 3.1.

На громадських засадах «Молода Україна» співпрацювала з буковинськими товариствами «Зоря», «Боян», «Міщанська читальня» тощо, влаштовуючи двічі на тиждень відчити та зустрічі для учнів закладів середньої освіти та міщан. Теми відчитів розподілялись на дві великі групи: просвітні та розважальні, серед яких значна увага приділялась новим драматичним і комедійним постановкам в європейських провідних театрах та кіно [166, С. 129-130].

Патріотичне виховання студентської молоді передбачало участь у різноманітних масових заходах. Українські віча у Львові, що проводились щорічно з 1899 р., сконцентрували прагнення буковинців до національної незалежності та виокремили шляхи та форми боротьби за неї: «молодіж академічна...приступає до систематичної праці серед народу під кличами сеї борні; організування українських робочих клас для здобуття соціальної рівності і справедливості; інтенсивне співділання для культурного і економічного підвищення дорогою просвітної роботи». Ще однією

результативною практичною формою такої боротьби вважались аграрні страйки [46, С.1].

Резолюція З'їзду студентства Буковини та Галичини (25–27 липня 1902 р.), участь в якому взяли понад 600 делегатів студентських осередків Львова, Чернівців, Відня, Кракова, Праги тощо, виокремила ще один напрям діяльності – боротьбу з москвофільськими настроями в молодіжному середовищі шляхом розірвання офіційних та приватних відносин із москвофілами. Лідери чернівецької «Молодої України» В. Симович, Л. Когут, І. Стрийський, О. Попович, І. Гошовський, з метою заміщення цих стосунків, організували систематичні «посиденьки» для членів товариства та їх друзів. Такі неофіційні зустрічі здобули популярність завдяки відкритій полеміці та бесідам, гостинному чаюванню в кімнаті для відпочинку, презентаціям нових видань, можливості ознайомитись із коштовними книгами та журналами тощо [2, арк. 6-9].

Майже одразу при товаристві засновано однойменну видавничу спілку, яка протягом дворічного терміну активно працювала під керівництвом В. Симовича. Крім передруку відомих творів українських поетів та прозаїків, спілка підтримувала невідомих та молодих місцевих авторів. У 1902 р. за підтримки Л. Когута та І. Стрийського, побачила світ збірка поезії «Молода Буковина». На жаль, у повному варіанті збірка нами не знайдена [1, арк. 8-9; 50, С. 641].

Необхідно зазначити, що сецесія майбутніх членів «Молодої України» із числа союзанців була сприйнята неоднозначно. Адже цей вихід розбив єдину студентську організацію українців. Проте, дворічна діяльність «Молодої України» реабілітувала її в очах громадськості, – об'єднання буковинських студентів, організація спільних заходів (концертів, комерсів, відчитів, посиденьок тощо) із різноманітними молодіжними організаціями, потужна робота з гімназійною та семінарійною молоддю – ось неповний перелік особливостей діяльності спілки. 27 жовтня 1902 р. товариство «Молода Україна» самоліквідувалось, а його члени увійшли в число засновників нового академічного товариства «Січ».

Об'єднання «Союзу» та «Молодої України» в академічне товариство «Січ» (27.10.1902) принесло в студентський рух Буковини рівновагу: «черновецька молодіж найшла ся в однім товаристві, в однім таборі» [243, С. 56].

На думку спостерігачів, новостворена позитивна атмосфера сприяла збільшенню членів організації: вже в 1903 р. «Січ» нараховувала 74 члени. Проте В. Сімович пише про взаємні претензії на кшталт «преємником якого товариства є Січ?» або «чи варто було закривати «Союз» та «Молоду Україну»?». Тому один із наступних протоколів зборів січовиків-студентів зазначав, що вони тільки радітимуть, якщо поруч будуть існувати дві українські студентські спілки. Адже їх взаємна співпраця та конкуренція послужить рідному краю [168, С. 76-80].

Для досягнення визначених завдань січовики-студенти використовували такі методи робота як віча й з'їзди, в тому числі регіонального та міжнародного масштабу. Намагання й спроби відвідати віча студентів-слов'ян (Грац, 1903; Прага, 1907 рр.) хоч і не мали результату, але zorganizували товариство, дали новий потужний поштовх, нову мотивацію до членства в організації.

Активна участь «Січі» у 1 та 2 Всеукраїнських з'їздах у Львові (1909 та 1913 рр.), які В. Благій назвав з'їздами українських студентів вищих шкіл Австрії, дала можливість продемонструвати власні доробки, ознайомитись із досвідом інших, налагодити зв'язки, як офіційні, так і особисті [16]. Наприклад, після детального вивчення діяльності пластових організацій Галичини, ознайомлення з українським перекладом О. Тисовського книги Бейден-Пауела «Скаутинг для хлопців» студенти-січовики О. Гундич та І. Храпливий започаткували пластовий рух на Буковині [263, С.43-44].

Одним із збережених та культивованих напрямів діяльності попередників стало зміцнення зв'язків зі студентством Наддніпрянщини та Галичини, з громадськими діячами всіх українських земель, художниками, поетами та прозаїками. Одним із найбільш вдалих прикладів такої співпраці стала участь академічного товариства «Січ» у відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (1903). Серед делегатів Буковини був В. Сімович, вітальне слово якого було тепло сприйнято учасниками [292, арк. 11].

З 1909 р. «Січ» особливу увагу стала приділяти усвідомленню національного «Я» в селянському середовищі. Спрямовуючи зусилля саме в цьому напрямі, члени товариства активно розгорнули процес створення пожежно-руханкових «Січей» в селах Буковини. Важливими формами роботи стали пропагандистські бесіди в селах, нагородження вже заснованих осередків подарунками у вигляді спортивного та пожежного обладнання. В 1909 р. громадам містечка Кимполунг та села Кам'яна було видано подарунків на суму 270 флоринів – м'ячі, скакалки, обручі та гімнастичні коні [253, С. 508].

Академічне студентське товариство «Січ» було повноцінною складовою буковинського січового руху. Офіційно визначаючи фізичне виховання одним із провідних напрямів своєї роботи, студентська спілка не створювала окремого осередку для занять фізичними вправами у своїй формації, а використала для цього організоване у 1904 р. гімнастичне товариство «Січ» у м. Чернівці. Основними завданнями якого стали розвиток фізичної культури і спорту та пропаганда січового руху. До засобів вирішення студентських завдань організації відносимо розвиток гімнастики як масового виду спорту; організацію занять: пожежними вправами, стрільбою, плаванням, веслуванням, боротьбою та танцями. Формами виховної роботи зі студентами-січовиками стали тренування з гімнастики, змагання і показові виступи, січові свята та розваги.

Період становлення товариства студентів «Січ» завершився потужним розвитком драматичного осередку. Талановиті аматори, величезне бажання заявити про себе в Чернівцях та на теренах краю зумовили постановку численних драматичних вистав. З 1904 р. товариство щорічно презентувало найкращий репертуар: «Мартин Боруля», «Суєта», «Понад Дніпром» тощо [251, С. 529]. Такі аматорські вистави були поширеною формою просвітницької роботи товариства на селі (Див. табл. 3.2.).

З літа 1905 року організовувалась низка концертів на честь М. Драгоманова, в програмі яких були відчити про «того, хто був розумом України». На весь край славились концерти з декламаціями на честь Б. Хмельницького, які були організовані протягом 1907 р. в Чернівцях і чисельних

селах. Крім цього, члени товариства проводили низку масових заходів. З нагоди прийняття конституції в Росії (1906 р.) січовики влаштували святкування. Разом з іншими громадськими спілками Буковини та Галичини «Січ» взяла участь в організації віча (14 травня 1904 та 20 червня 1906 рр.), у святкуванні ювілеїв композитора М. Лисенка та засновника та лідера Русько-Української радикальної партії М. Павлика, приймає в себе студентські делегації з інших регіонів (24 лютого 1905 р.) [251, С. 530; 250, С. 310-314].

З нагоди візиту українського політичного та державного діяча, прозаїка та драматурга В. Винниченка, члени товариства спільно з галичанами взяли участь в театральній постановці драми «Базар». Зустріч з автором здобула позитивні відгуки її учасників. В подарунок йому січовики приготували вишиту сорочку [22, С. 787].

Таблиця 3.2

**Напрями і форми роботи українського академічного товариства
«Січ» Чернівецького університету**

Напрями діяльності	Громадське виховання	Фізичне виховання	Пропагандистський	Культурно-освітній
Осередок реалізації		Пожежно-руханкова «Січ» м. Чернівці		Драматичний гурток Бібліотека
Форми Діяльності	Сходини, бесіди Делегатство в комітетах по організації заходів крайового та регіонального характеру Ювілеї відомих персон Віче, з'їзди	Тренування Змагання Паради Показові виступи Свята і розваги	Зустрічі із відомими діячами та чиновниками Звернення до громади через пресу «Газетка на злобу дня» Подарунки (пожежно-спортивний інвентар)	Вистави Концерти і відчити Вечори реставрації книжок Вечорниці, «комерси», бали Збір благодійних пожертв

Зберігається традиція ігнорування розважальних заходів у час, коли влада обмежує громадянські права: львівські студенти потрапили у в'язницю й розпочали голодування (29 січня 1907 р.), а в березні «Січ» збирає збори та ухвалює рішення про збір благодійних пожертв для допомоги львів'янам. Крім того, 16 жовтня 1905 р. товариство не бере участі в інавгурації ректора власного університету, мотивуючи своє рішення тим, що останній голосував проти загального права голосування в парламенті [251, С. 530]. Взагалі товариство відгукується на всі суспільні події як у краї, так і на українських землях в складі різних держав, висловлює власну позицію, активно долучається до заходів, організованих в інших містах.

Незважаючи на те, що більшість фондів бібліотеки товариства були упорядковані за рахунок дарування книжок, вона одразу ж стала потужною – більше 1400 примірників у вільному доступі для читачів. Її ефективність і популярність стали принциповою справою для колишніх «союзанців» та теперішніх січовиків. Молодь вподобала відділ шкільної літератури, що зумовило потребу в чіткому контролі за станом книжок. Тому, крім огляду, фіксації в журналах видачі фактичних кондицій кожного примірника, з їх ініціативи були проведені вечори реставрації книжок [251, С. 530].

Важливою формою боротьби з анальфаетизмом у краї студентська «Січ» вважала популяризацію друкованих видань. Тому 29 квітня 1904 р. було започатковано гумористичний часопис «Січове слово» – «газетка на злобу дня» [168, С. 76-80].

Аналізуючи діяльність студентського січового товариства, В. Сімович виокремлював основні форми всебічного виховання молоді, а саме: сходини (збори, зібрання) для лекцій та дискусій, вечорниці, зустрічі, комерси. За перший рік існування «Січ» провела по чотири таких заходи у столиці краю і в провінції. Однак автор висловлює думку про те, що товариству варто було винайти інші, більш практичні та сучасні форми, які стали би ближчими для молоді: «ті комерси, балі, ті вечерниці завдавали клопоту». Мовляв, цілі засідання

спливають у дискусіях з дрібних питань, а важливі проблеми не вирішуються [251, С. 525].

Необхідно зазначити, що «Січ» відрізнялась від інших студентських товариств практичною підтримкою національного руху інших народів, зокрема вимагала на публічних зборах визнання євреїв повноцінними учасниками громадського життя, заявляла свої симпатії шляхом участі в численних заходах, що організовували будь-які єврейські організації та розповсюдженням публікацій про звичаї та побут єврейського народу. Крім того, автор статті про студентські організації Чернівецького університету («Буковина, її минуле і сучасне») А. Жуковський навіть називав такі відносини «найтіснішим зв'язком» [22, С.787].

Отже, студентській «Січі» були притаманні толерантність і терпимість, здатність до мирного співіснування й співпраці. Активними членами товариства стали В. Сімович, Л. Когут, М. Равлюк, І. Стрийський, Л. Рудницький, В. Костецький, Є. Ярошинський [251, С. 530].

Напередодні першої світової війни суперечки між українськими академічними товариствами «Січ» і «Союз» та українськими корпораціями «Запороже» й «Чорноморе» загострились. Однією з причин стало бажання членів цих організацій головувати серед студентів та учнів краю. Проте військові дії та спільна участь українських студентів у визвольних змаганнях затерли всі непорозуміння та антагонізм.

Під час першої світової війни більшість студентів-членів українських товариств була мобілізована, їх громадська діяльність звелась до мінімуму. Еміграція буковинців, зокрема молоді до Галичини, внаслідок утвердження в листопаді 1918 р. румунської влади, сильно скоротила кількість членів «Січі». Зростання їх числа наприкінці 1922 р. пояснюється вступом до лав спілки студентів-«союзанців» внаслідок закриття владою «Союзу». Проте, активізувати діяльність не судилось, адже в січні 1923 року товариство було ліквідовано.

Отже, основними напрямками виховання особистості в українських товариствах Чернівецького університету досліджуваного періоду визначено

громадське та фізичне виховання, пропагандистська та культурно-освітня діяльність. Задля їх реалізації використовувались такі форми роботи як збори, бесіди, делегатство у заходах крайового та регіонального характеру, участь в організаціях ювілеїв відомих персон, віче, з'їзди. Крім цього, в товаристві активно запроваджувались тренування, паради, показові виступи тощо. Серед сталих методів виховання виокремимо нестандартні: дарування та реставрацію книжок; методи переконання й заохочення – нагородження вже заснованих січових осередків на селі подарунками у вигляді спортивного та пожежного обладнання; ігри-драматизації та метод вільної трибуни.

3.2. Особливості виховання молоді в корпораціях українських студентів «Запороже» та «Чорноморе» досліджуваного періоду

Автори колективної праці «Буковина, її минуле і сучасне» відзначали відмінність українських академічних корпорацій Чернівецького університету від аналогічних німецьких «буршеншафтів». Приміром, «Запороже» та «Чорноморе» дотримувались системи організації та товариської атмосфери правил «Війська Запорозького», тому їх напрями, форми й методи роботи відрізнялись від інших. Необхідно зазначити, що ініціатором створення студентської організації саме такого зразка став студент Григорович [22, С. 788].

Проаналізуємо організаційно-педагогічні засади виховання молоді в студентській корпорації «Запороже», заснованій на початку 1907 р. Дослідники історії Буковини констатують факт існування двох організацій з ідентичною назвою – українська академічна корпорація «Запороже». Перша перестала існувати в 1908 р., а друга, хоч і була остаточно оформлена офіційно у 1910 р., діяла протягом 1908–1910 рр. Ідентичність назв, дотичність мети, загальних засадничих положень, напрямів, форм та методів роботи, корпоративна специфіка дають підстави розглядати діяльність першого «Запороже» як етап становлення першої української студентської корпорації не тільки на буковинських землях, але на західноукраїнських загалом.

Генеральна козацька рада (10 травня 1910 р.) остаточно підтвердила заснування академічної корпорації «Запороже», затвердила кольори та відзнаки, статут, а також вибрала старшину корпорації на чолі з Наполеоном Бігарієм.

Внаслідок особистих непорозумінь, частина членів «Запороже» вийшла з його складу та утворила українську корпорацію «Чорноморе». Заснована у 1913 р. О. Найдюю, К. Купчанко, А. Циганюком, вона мала дотичний до організаційних засад «запорожанців» статут і характер роботи. А основною відмінністю на початку діяльності став вибір корпоративних кольорів – синьо-жовто-синіх [22, С. 802].

Основним напрямом виховання студентства в українських корпоративних товариствах вважалось громадянське, воно розглядалось як формування громадянськості – якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально та юридично дієздатною й захищеною. Саме воно було покликане виховувати у найкращих представників молодого покоління високі моральні ідеали, патріотичні почуття, потребу служити Батьківщини. Так, виховання громадянина спрямовувалось на розвиток патріотизму, національної свідомості, дбайливого ставлення до природи, культури поведінки особистості. Незважаючи на те, що керівництво університету вбачало основну виховну мету діяльності товариств у формуванні громадянина Австро-Угорської імперії, статут української корпорації «Запороже» наголошував: «Запорожець зобов'язаний реагувати на місці на всяку образу українського народу і його особистої гідності, навіть якби згори бачив, що стоїть перед ворожою перевагою, бо не в певній побіді лежить сатисфакція, а у гідній і відважній реакції» [33, б/с]. На подібних принципах виховувались і «чорноморці». В. Гнідий виокремлює завдання, які визначили для себе члени корпорації «Чорноморе»: «виховувати своїх членів на гідних і чесних українських громадян, вести всебічну моральну, культурну та матеріальну поміч своїм членам в їх стремлінні набувати вищої освіти; підняти боротьбу за культурні і політичні права українського народу» [120, арк. 7-8].

Протягом 1913 р. українські корпорації організували більше 10 мандрівок та прогулянок краєзнавчого змісту. Кожний із цих заходів складався з нетривалої екскурсії або розповіді про якесь визначне місце в столиці краю або її околицях (наприклад, на двох перших мандрівках розповідалось про історію району Роша), комплексу рухливих та народних ігор та обов'язковим прибиранням сміття після себе, на чому неодноразово наголошували організатори мандрівок [118, арк. 7-8].

Типовою, проте неоднозначною, організаційною формою для українських корпорацій «Запороже» й «Чорноморе» був «пир», який на студентському жаргоні називався «кнайпою». Структура заходу складалась із двох частин – офіційної та неофіційної. Під час першої старшина козацтва проголошував доповідь на патріотично-виховну тематику, під його керівництвом усі учасники співали українські пісні патріотичного спрямування, зокрема студентський гімн «О, Україно, о, люба Ненько...» [24, С.11; 49; 321]. Неофіційну частину присвячено розвагам та забавам, які організовувались із метою приємного проведення часу. Зафіксовані факти застілля, вживання алкогольних напоїв під час «пиру», крім того, такі заходи часто відбувались у ресторанах. Проте сам факт активного дозвілля членів корпорації не можливо заперечити [174, С. 116-118].

Отже, виховання свідомого самовизначення, солідарності, честі як окремої особи, так і національної, дисциплінованості було спільною базовою засадою діяльності українських студентських корпорацій.

Ще однією специфічною формою роботи став так званий «бумель» – загальний урочистий парад вулицями міста на чолі зі старшиною у корпоративних одностроях. Подібні заходи мали на меті популяризацію ідеї консолідації всього українського народу, проголошення потреби у спільноті української молоді; а також виховання нової генерації освічених, національно свідомих, фізично розвинених та морально загартованих українців [170].

Такі паради проводились з нагоди різноманітних свят, річниць подій, а саме: до дня народження Т.Г. Шевченка (щороку), найпотужніший з яких було

проведено 10 березня 1910 р. травневі бумелі, присвячені заснуванню першого українського спортивно-пожежного товариства «Січ» (1907-1910 рр.); з нагоди десятої річниці проведення нелегального з'їзду студентів в Одесі тощо. В 1930- рр. така форма всебічного виховання молоді в студентських товариствах занепала [22, С. 791].

Отже, обізнаність студентів-членів «Запороже» в регіональних та міжнародних подіях, їх активна громадянська позиція та швидка реакція свідчать про значну роль українських корпорацій Буковини в розвитку українського студентського руху – важеля суспільної активності не тільки на західноукраїнських землях, але й в Росії та Європі.

Крім вищезгаданої діяльності, корпорація опікувалась українцями-учнями закладів середньої освіти краю, що проявлялось у їх залученні до заходів організації. Так, в 1916 р. при корпорації засновано середньошкільне товариство «Пороги». Але участь школярів у будь-яких організаціях була заборонена, і тому такі юнацькі організації – «профуксії» визнавались таємними або напівлегальними спілками [174, С. 116-118].

Такий осередок був характерним й для «Чорноморе». «Чорноморці» проводили пропагандистські вечори з чітким націоналістичним вектором: читалась поезія Т. Шевченка, вивчались тексти українських народних пісень з різних регіонів Галичини, Закарпаття, Наддніпрянщини.

Внутрішня діяльність українських корпорацій відбувалась у власному осередку, який називався кошем. Тут щодня організовувались ігри в шахи, співи, танці та відчити, проводились тренування з фехтування. Підготовка до національних свят зрозуміло, відбувалась тут же. Однак така систематична організація не мала чіткого розкладу й планування. У фондах Чернівецького архіву збереглась інформаційна довідка, основною тезою якої стало звернення до активних членів української корпорації «Запороже» з метою узагальнення та систематизації роботи коша. Невідомий автор наголошував на необхідності певного розкладу: «Той, хто хоче шаблювати, нехай шаблює і не заважає, тим, хто співає і навпаки» [183, арк. 5-6].

Звіт про діяльність корпорації за 1912 р. констатував як окремий недолік те, що відчити не плануються та їх теми здебільшого не є на часі або вибрані спонтанно: «Давайте, браття, не відвертатись, а ставитись до відчитів правильно. Хто, як не ви самі зробите їх цікавими та потрібними» [182, арк. 11-14]. В березні 1913 р. були проведені такі тематичні лекції – «Козацький гарт, як його створити», «Дівочи характери чи як із дівчиною себе повести», «Україно, ненька, як тебе врятувати?» [182, арк. 11-14].

Незважаючи на вільне відвідування кошу та заходів, дисципліна була однією з обов'язкових умов участі в них. Для цього лідери корпорації, які, зокрема, опікувались фехтуванням або шахами, спромоглися чітко розділити заняття та тренування за часом та днями тижня. Однак двобої на шаблях були у фаворі «запорожанців», тому мали привілеї за вибором дня та часу проведення.

Певна войовничість та мілітаризованість (заняття бойовими мистецтвами, однострої, чітке підпорядкування та ін.) не обмежували діяльність у культурно-освітньому струмені: курси танців, вечірки, «маланки» були найбільш популярними серед членів корпорації [121, арк. 9-11].

Аналіз діяльності української корпорації «Запороже» до першої світової війни дає підставу виокремити поряд із громадським та культурно-освітнім, «тіловиховний» напрям діяльності [167, С. 184-187].

Фізичне виховання розглядалося тут як засіб продовження українських лицарських традицій, гартування не тільки тіла, але й душі, підготовки молоді до свідомого дорослого життя, заснованого на нормах і правилах українського козацтва. Одним із видів фізичних вправ, яким приділялась максимальна увага, стало фехтування, практикувались двобої на шаблях [257].

Ще одним популярним видом спорту в козацтві та в краї став футбол. Кольорами футбольної секції були малиново-біло-золоті відтінки. Незважаючи на скупі відомості про роботу цієї секції вважаємо її базою для майбутнього спортивного клубу «Довбуш». Однією з причин стрімкого розвитку футболу стало обладнання придатних для гри майданчиків, найвідоміші на вулицях Полева, Монастирсько-Толока, Руська, Монастирсько-Роша [311, С. 17].

Численні очевидці залишили свідчення про хоробрих, фізично витривалих, сміливих членів товариства які брали участь в національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр. Зокрема, ці факти зафіксувала історико-краєзнавча праця «Буковина: її минуле і сучасне»: «запорожці» були добрими артилеристами, які вміло керували своїми батареями; 1918 р. вони взяли участь у спробі встановлення української влади на Буковині, 1919 р. – у воєнних діях у Галичині, Східній Україні. Активна громадська позиція, фізична підготовка та патріотичне налаштування виокремлювали «запорожців» серед інших: в боях у Галичині та Наддніпрянщині відзначились В. Тотескул, О. Костинюк, І. Сорохан, К. Костинчук, Т. Кушнірук, І. Шпанюк, О. Вельничук, Я. Злепко, І. Іванович, С. Попович, І. Кирстюк, В. Кавтиш, К. Купчанко та багато інших [23].

Разом із вищезгаданими українськими академічними товариствами Чернівецького університету корпорації «Запороже» й «Чорноморе» активно брали участь у створенні буковинських «Січей» як у містах, так і в сільській місцевості. Саме «корпоранти» допомогли остаточно укласти основні положення статуту січовиків, який був перевиданий після цих змін; а також сформувати «український козацький дух» за допомогою єдиного однострою, пропагандистських шикунів та парадів; наголосити на потребі використання елементарного, «народного» інвентаря: шнури, сітки, набивні м'ячі,

Під час першої світової війни корпорація припинила свою активну діяльність, адже значна кількість її членів була призвана до лав армії [115, С. 110].

У 1920 р. українська академічна корпорація «Запороже» відновлює свою роботу. Напрями виховання, його методи і форми, що розвивались у корпорації, розширюються та урізноманітнюються, трансформуються та консолідуються. Зокрема, внаслідок активної діяльності футбольної секції (копаного м'яча) «Запороже», активної пропаганди фізичного гарту серед членів організації, зросла кількість бажаючих займатись спортом. Восени цього ж року «Запороже» створює «Український спортивний клуб «Довбуш». Протягом двадцяти років «Запороже» систематично підтримує та підсилює фізкультурний напрям у

власній діяльності, який виокремився та трансформувався в окрему організацію фізкультурно-спортивного спрямування. Серед визначних «запорожців», які працювали в «Довбуші» слід згадати Ф. Єнджейовського, Ю. Зав'янського, С. Буша, Т. Суховерського, С. Бошняка, П. Козуба, В. Карповича, Р. Буша, М. Івановича, С. Будного.

На початку своєї діяльності «Довбуш» «мов би був прибудовою «Запороже» [311, С. 19]. Натомість, незважаючи на чітке офіційне розмежування – окремі статuti, вимоги до членів, шляхи фінансування тощо, національно свідомі представники української молоді належали до обох спілок та активно брали участь у їх діяльності [173, С.41-45].

Аналіз діяльності товариства, його методи й форми роботи дає підстави для висновку про вплив на діяльність «Довбуша» в контексті його трансформації суто фізкультурного товариства в організацію виховного спрямування [169, С. 163-166].

Пропаганда фізичної культури та спорту серед учнівської молоді, залучення учнів середніх шкіл до фізичного гарту, розвиток сили, витривалості, швидкості тощо, виховання в них дисципліни, командного духу та гордості за власну націю під час тренувань і змагань перетворились на перспективний напрям діяльності «Довбуша». Захоплення молоді футболом, товариські відносини зі старшими по команді, войовничий настрій щодо суперників, можливість безкоштовного тренування на найкращих у той час фізкультурних майданчиках міста забезпечили систематичне збільшення кількості нових членів: С. Тарко (Коко), М. Тарко, П. Довганчук, Б. Мандрик, М. Пестик, молодший Зотта та ін. [155, С. 102].

Необхідно зазначити, що члени «Довбуша» брали активну участь у змаганнях української діаспори Чехословаччини, Румунії та Німеччини. Особливістю таких заходів були загальні відкриті тренування під орудою провідних фахівців з різних колективів, обговорення нагальних проблем, що були на часі: методика тренування голкіперів та нападників, тренування в зимово-весняний період, індивідуальна робота з гравцями тощо. Особисті

зв'язки, налагоджені в той період, згодом дали можливість підвищувати рівень майстерності тренерів та гравців, створювати та розвивати культурні відносини між українцями різних країн [30, С. 136].

Вільний і братерський дух, який вирував у спілці, зокрема під час фізкультурних вправ та змагань, зіграв злий жарт над студентським козацтвом. У 1921 р. 11 юнаків та один козак, здебільшого колишні учні Вижницької гімназії, внесли до загальної ради так званій «Меморіал» – вимогу запровадити зміни в регламенті корпорації. В першу чергу йшлося про право голосування, рівні обов'язки для юнаків та козаків, полегшення умов козацького іспиту тощо. Результатом стало виключення «реформаторів» з числа «Запороже» [311].

Отже, процес трансформації фізкультурної секції української академічної корпорації «Запороже» в окрему спілку виховного спрямування «Український спортовий клуб «Довбуш», його активна пропагандиська робота і кількість членів доводить потужність тіловиховного напрямку діяльності товариства.

Прикладом культурно-освітньої діяльності «Запороже», зокрема естетичного виховання, стала робота театрального гуртка та студентського хору. Основну свою мету вони вбачали у вихованні любові до природи рідного краю; формуванні почуття прекрасного; оволодінні знаннями та вмінням творити прекрасне в житті. Розуміючи, що спів і, зокрема, хорове мистецтво є першоджерелом та основою всієї української музичної культури, «Запороже» синтезувало патріотичне й естетичне виховання студентства. Про це свідчив репертуар студентського хору, який складався з народних («Сонце низенько», «За лісом качки летять», «Лугом іду, коня веду»), релігійних та патріотичних пісень («Україно, рідна ненько!», «Ой, ой, ой рідно земле!»), в яких закодовано світоглядну символіку, історичні події, характер народу, його ментальність, етичні засади, звичаї, традиції тощо [116, арк.4-7].

Виїзди з виступами в населених пунктах Буковини, гастролі хору та театрального гуртка стали систематичною традиційною формою діяльності українських студентських корпорацій.

Крім того, хорове мистецтво досліджуваного періоду ставало найдоступнішою формою культурного життя. Необхідно зазначити, що репетиції хору та виступи об'єднували не тільки студентів університету, але й усіх бажаючих. Протягом 1913 р. у хорових виступах брали участь дев'ять ремісників, учнів закладів середньої освіти та міщан.

Студенти-«запорожанці» систематично долучались до благодійних концертів, допомагали у зборах коштів, зокрема на спорудження Музею визвольної боротьби у Празі.

Під керівництвом активіста корпорації О. Шкраба було відновлено культурно-освітню роботу, зокрема, того ж 1920 р. члени «Запороже» стали співорганізаторами музичного товариства «Буковинський Кобзар». Причому студентська спілка стала наступницею найстарішого українського співацького товариства «Буковинський боян», що діяв на теренах краю [274, С.121].

У структуру подібних урочистостей входили доповіді або реферати про життєвий шлях, творчу й громадсько-політичну діяльність видатних людей. Наприклад, у травні 1925 р. на вечорі, присвяченому І. Франкові, був оприлюднений реферат І. Стасюка на тему «Іван Франко як громадянин». Він же прочитав реферат «Т. Шевченко в світлі епохи» в березні наступного року на вечорі, проведеному «Буковинським кобзарем» на честь видатного поета. Протягом цього ж року перед концертами були організовані вечори та лекції, присвячені М. Лисенкові [181, арк. 8-9].

Ще одним напрямом виховання молоді у товаристві стала просвітницька робота, що була започаткована ще до першої світової війни. А у 1920-х рр. ХХ ст. широко розвинулася така форма діяльності, як курси українознавства. Вони мали дві аудиторії – дітей, бажаючих вступити до гімназії, та студентів, міщан, робітників тощо. Вакаційні курси проводились під час зимових та літніх канікул. В 1923–1924 рр. було проведено два курси з підготовки до навчання в гімназії, які відвідали понад 80 українських дітей. Взагалі, курсами під керівництвом О. Поповича, Є. Томоруга, Є. Масікевича, В. Войновича, цікавились близько 200

осіб. Щоправда, така кількість не була сталою, на неї впливали навіть погодні умови, адже майже половина курсантів проживала за межами міста Чернівці.

Члени «Запороже» й «Чорноморе» завжди намагались консолідувати студентське життя, зміцнити позицію українського студента в ньому, сформувати та розвивати всі напрямки діяльності, зокрема виховної. Саме для цього корпорація взяла участь у створенні Комітету українських студентів Буковини (КУСБ), який координував роботу академічних товариств краю. Серед активістів були О. Вельничук, О. Попович, К. Томоруг, В. Добровольський, С. Буш та ін. [22, С. 795].

Аналіз діяльності українських студентських корпорацій «Запороже» та «Чорноморе» досліджуваного періоду дозволяє нам виокремити спільні та специфічні форми організації, назвати методи й сконкретизувати загальні та особливі риси виховної практики корпорацій, які представлені в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Напрями, форми, методи й риси діяльності українських студентських корпорацій «Запороже» та «Чорноморе» досліджуваного періоду

Напрями, форми, методи і риси діяльності	Назви товариств	
	«Запороже» (1907)	«Чорноморе» (1913)
<i>Громадянське виховання</i>	Розвиток патріотизму Формування національної свідомості Виховання дбайливого ставлення до природи Становлення культури поведінки особистості	
спільні форми	Мандрівки, екскурсії та прогулянки із краєзнавчим змістом Пир [<ul style="list-style-type: none"> - доповіді на патріотично-виховну тематику - виконання народних пісень - активне дозвілля Уроки української історії та літератури, курси українознавства Бумель, маніфестації	
специфічні форми	Походи на човнах річками до Чорного моря	Співпраця із крайовими товариствами та партіями Публічні лекції Сільські літні курси
методи	Метод відкритої трибуни, соціально-психологічні заняття, метод аналізу соціальних ситуацій морально-етичного характеру, ігри-драматизації	

	Бесіди, диспути, лекції, робота з книгою, з періодичною пресою, самостійне рецензування	
Культурно-освітня діяльність	Естетичне виховання Ліквідація анальфabetизму серед українців	
	Просвітницька робота	Здоров'язберігаюча діяльність Видавнича діяльність – «Життя», «Зоря», «Промінь», «Самостійність», «Боротьба» Розбудова «Української народної книгозбірні в Чернівцях»
спільні форми	Курси танців Підготовка і проведення свят, вечірок; «маланки» Театральний гурток і хор, лотереї Гастролі і благодійні концерти	
специфічні форми	«Культурно-спортове товариство «Роксоланія» (1928 р.)	Урочисті академії, вистави, імпрези Фонд охорони здоров'я Антиалкогольні заходи
методи	Гри Театралізації Змагання Рівноправного духовного контакту	
Тіловиховання		
спільні форми	Участь у заходах, організованих українською і студентською громадами, допомога в їх організації	
специфічні форми	Загальні й відкриті тренування, змагання Заняття з шахів, фехтування, футболу «Український спортивний клуб «Довбуш».	Пасивна участь в масових фізкультурних і спортивних заходах Участь у відновленні «Пласту» в краї
методи	Змагальний Тренування	
спільні риси діяльності	Формування засад діяльності на традиціях українського козацтва Чітка дисципліна та самосвідомість членів, заборона бійок Наявність юнацьких організацій – профуксій Підтримка здорової конкуренції в студентському середовищі Участь у консолідуванні студентських організацій (КУСБ)	
відмінні риси діяльності	Ініціатива створення належала студентам Чітко визначене відношення до інших студентських формувань університету Трансформація гуртка в окрему організацію: «Український спортивний клуб «Довбуш»	Організована протидія антиукраїнським заходам румунської влади Толерантність та свобода думки, право кожного члена на власні політичні погляди

Отже, з метою створення умов для ефективного існування та охоплення більшої кількості активних членів, пропаганди власних засад та принципів українські академічні корпорації «Запороже» й «Чорноморе», врахувавши попередній досвід та профілюючи напрями діяльності, синтезувавши досягнення в патріотичному, естетичному, фізичному та громадському вихованні, виокремили провідні тематичні секції, які згодом трансформувались у спеціалізовані спілки. Згодом вони досягли значних результатів саме завдяки зосередженню уваги на певному напрямі, тісній співпраці, використанню різноманітних форм роботи (тренувань, змагань, майстер-класів, прогулянок).

Члени забороненого у 1925 р. «Запороже» не залишали спроб відновити роботу саме за цими напрямами. Тому в 1928 р. було створено українське «Культурно-спортове товариство «Роксоланія», яке очолили Є. Томоруг, Л. Романовський, О. Деренецький. Результатом подальших спроб стало реконструювання «Запороже» як українського козацтва зі старшинами Є. Масікевичем, С. Бушем.

Діяльність корпорації «Запороже» у 1930-х рр. характеризувалась широким спектром виховної та освітньої роботи. Окремим перспективним напрямом стала співпраця з громадськими організаціями університету, краю, інших країн. Зокрема, у 1929 р. відновленим товариством було підписано «Братній союз» з українською корпорацією «Чорноморе». Саме з цього часу «чорноморці» або брали участь у всіх масштабних заходах українського козацтва, або обов'язково запрошувались на них. Протягом цього періоду систематичними стали прогулянки «запорожанців», причому в організації та проведенні коротких та довготривалих прогулянок брали участь і члени «Чорноморе». У 1932 р. двічі було організовано похід човном річками з Чернівців до Чорного моря. Такі заходи мали на меті пошуки нащадків «Придунайської Січі», місця розташування кошів, предметів побуту. Окремою місією першого походу стало віднайдення місця поховання гетьмана І. Мазепи в Галаці [143, б/с].

Зберіглась і традиція участі студентів у місцевих подіях, зокрема 24 березня 1930 р. делегація на чолі із А. Живком взяла участь у похоронах почесного батька козацтва, визначного буковинця О. Поповича в Заліщиках. А 1932 р. відзначився спільною працею «Чорноморе», «Запороже» та хору «Міщанської читальні», зокрема організацією концерту на честь О. Кобилянської, масового параду українських студентів з нагоди Великодніх свят, липневої розваги на свято Івана Купали тощо.

Члени «Запороже» брали участь і в підтримці студентів Української господарчої академії в Подєбрадах (Чехія), обидві корпорації стали співзасновниками Союзу українських студентських організацій у Румунії (СУСОП). Саме вони у складі СУСОП ініціювали організацію та проведення загальнонаціональних свят і маніфестацій. Наприклад, програма свята шевченківської поезії (березень 1933 р.) передбачала триденні заходи, а саме: читання поезії Т.Г. Шевченка, автобіографічну лекцію, концерт силами студентів, урочисту ходу вулицями міста. В тому ж році отримала широкий розголос маніфестація проти голоду в Україні, на яку вийшло близько 100 студентів та міщан [119, арк. 11-12].

Для охорони здоров'я українських студентів «Чорноморе» запропонувало організацію відповідного фонду, ідею якого підтримали всі українські товариства. Проте, вже зафіксований на папері й сформульований статут (1926 р.) не був затверджений румунською владою. Тим не менше, турбота про здоров'я власної нації простежувалась майже в усіх формах роботи корпорацій: відчити на антиалкогольну тематику; введення в програму культурно-масових заходів творів, що пропагували здоровий спосіб життя; впровадження нових видів фізичної активності; систематичні прогулянки й мандрівки; групові ознайомлення з новими матеріалами на цю тематику в регіональній та європейській пресі.

Влітку 1936 р., за старшинством В. Гнідого, на загальних зборах корпорації «Чорноморе» було вирішено заборонити вживання алкоголю під час будь-яких власних заходів. Необхідно зазначити, що таке рішення не відразу знайшло

підтримку рядових членів. Проте, після низки відкритих бесід та лекцій, загальною темою яких став «Вплив алкоголю на здоров'я та свідомість українців», ідея була підтримана. У січні 1937 р. «Чорноморе» організувало першу безалкогольну «Маланку» [59, б/с].

Окремою ділянкою діяльності двох побратимів – «Запороже» й «Чорноморе» стали щорічні курси танцю. Вони були фактором запобігання асиміляції української молоді, її розчинення в «чужих» товариствах та залучення до громадського життя не тільки студентства. Танцювальні композиції, що входили в програму курсів, були сучасними на той момент, адже незважаючи на використання українських народних мелодій, комбінували в собі європейські тенденції, класику народної творчості та імпровізації. Звичайно, ці курси мали неабиякий попит серед жіноцтва. Наприклад, до репертуару входили танцювальна імпреза «Гуцулочка» з використанням переступань, елементів хороводу, підтримувань, так і імпровізація «Класика» із подачею позицій рук, присідань «пліє», стрибків «батман» тощо. Кількість учасників курсів коливалась від 20 до 40. Широкого розголосу набули «Буковинські вечорниці» та щорічна «Маланка», представлені громаді Чернівців, Заставни, Кіцмані, Вашківців, сіл Веренчанка, Мамаївці, Ленківці та ін. [22, С. 799].

Необхідно зазначити, що такі спільні для дівчат і хлопців репетиції та виступи були школою статевої відносин, вчили молодих людей із повагою та відповідальністю ставитися до слабкої статі; крім того, давали можливість вивчати досвід поколінь у побудові відносин чоловіка й жінки, переносити їх на власні стосунки.

У 1930-х рр., коли серед студентства ширився дух українського націоналізму, молодь, зокрема члени українських студентських корпорацій, повністю прийняли ідею самовизначення нації. О. Шипинський у статті «Боремося – поборемо!» характеризував цей процес таким чином: «Тепер «Запороже» стремить до створення нового типу. Для цього треба жертв зо сторони дрібної амбіції індивідуалістів, обмеження неоправданої буйності, самолюбства і самсобіпанства, усуваючи всіх протиукраїнських учинків» [328,

С.3]. Визнанням досягнень чернівецької корпорації на ниві виховання свідомого, організованого, фізично сильного, дисциплінованого молодого українця стало заснування студентських корпорацій «Запоріжжя» у Львові, Кракові й Празі, які базувалися на націоналістично-державницькому ґрунті та традиціях козацтва.

У 1931 р. в Станіславові відбувся з'їзд корпорацій «Запороже» з Чернівців, Львова, Варшави, Данцігу, Праги та Відня, результатом роботи якого стало заснування «Союзу Запорожа».

Корпорація «Запороже» завжди шукала шляхи збереження та збільшення кількості власних членів, зокрема через організацію таємних юнацьких спілок, наприклад «профуксії» «Пороги», з якої вийшла ціла низка визначних буковинських громадських діячів – В. Тодорюк, С. Білинський, Л. Романовський, Ц. Суховерський, брати Масікевичі, С. Будний та ін [117, арк. 9].

Необхідно зазначити, що, як і інші українські студентські спілки, «Чорноморе» розглядало учнівську молодь як товаришів у громадській діяльності, вважало обов'язковою підтримку прагнень і намагань хлопців і дівчат. Протягом тринадцяти років (1923–1936 рр.) при товаристві існувала «профуксія» гімназистів «Кубань». На секретних зборах, які переважно відбувались у книгозбірні, обов'язковими формами роботи були уроки української історії та літератури, обговорення подій в Європі та світі тощо.

У «профуксії» дотримувались усіх організаційних засад, прийнятих в «Чорноморе», виховувалась дисципліна, повага до старших не тільки за віком, а й становищем у лавах товариства. Незважаючи на нелегальність, серед учасників було прийнято офіційне привітання «Салют!» Серед старших «Кубані» своїми активними діями виокремлювались Б. Сірецький, Р. Шлемко, А. Суховерський, Я. Жуковський, І. Балюк, Х. Кудринський, О. Старчук.

У 1923 р. між членами «Порогів» та «Кубані» була укладена дружня угода про заборону бійок та двобоїв між ними, проголошення спільних акцій і заходів – тренувань, лекцій та їх обговорення, вечірок, урочистостей тощо.

Характерною рисою діяльності корпорації «Чорноморе», стала агресивна протидія будь-якому антиукраїнському заходу румунської влади. Приміром,

ініціаторів антирумунської акції Т. Городинського, Т. Когута, Зоту виключили з гімназії за знищення дерев, насаджених румунами на знак прилучення Буковини до Румунії у 1924 р. На знак протесту проти виключення, студенти організували короткі страйки перед приміщенням гімназії із голосним скандуванням «Ми проти!» та «Українці за українців!». Спроба керівництва гімназії та поліції затримати студентських активістів була без результату. У переслідуванні членів українських профуксій відзначився Є. Тудан, колишній директор української гімназії, який отримав прізвисько «україножер» [160, б/с].

Ще однією рисою діяльності притаманною «Запороже» та «Чорноморе», було ставлення корпорації до інших національних організацій. При чому воно з часом змінювалось. Українські академічні корпорації створили своєрідний загальний фронт, виступаючи під єдиними гаслами та з єдиною метою. Це стосувалось і неприязних відносин: з румунськими корпораціями («Bucovina», «Moldova») та культурно-освітніми («Junimea», «Arboroasa», «Dacia») «Запороже» не мало жодних стосунків, з польським «Ognisko» відносини офіційно не зав'язувались; з німецькими корпораціями «Arminia» й «Teutonia» та інтернаціональною «Gothia» – знаходилось у «фершісі», а згодом відбулося офіційне розірвання всіх стосунків, розпочався бойкот (внаслідок інциденту між членами вказаних корпорацій у 1914 р.). Однією з причин посилення антагонізму, стали прорумунські настрої більшості буковинських німців [328, б/с].

Натомість, визнавали один одного українська академічна корпорація «Запороже» та німецьке католицьке товариство «Franconia», а також єврейські академічні товариства «Hasmonea» і «Hebronía». Причому з єврейськими спілками відносини були дружніми, «братерськими», мотивом до цього стало вороже ставлення останніх до румунської окупації. Аналогічну позицію щодо інших громадських організацій займало «Чорноморе».

Співпраця та дружні відносини встановилися в українських студентів із бухарестських академічних товариств «Зоря» та «Буковина» й «Громадою міста Яси.

Основною сферою виховної діяльності «Запороже» став спортивно-культурно-мистецьким напрям, тоді як «Чорноморе» звертало основну увагу на культурно-соціально-політичний («Книгозбірня», «Руська Бесіда», преса тощо).

Протягом двох років, з 1935 по 1937 рр. під патронатом СУСОР та українських корпорацій видавався додаток до газет «Час» і «Самостійність» – «Студентські Вісті» [131, С.112].

Значною подією у історії «Запороже» стало святкування 25-річчя власної діяльності. Програма свята, що відбулося 6 та 7 липня 1935 р. складалась з офіційної частини з вітальними промовами почесних батьків та представників делегацій, урочистого шиккування та ходи вулицями столиці краю в корпоративних одностроях та розгорнутими прапорами, «комерсу» (лотереєю, фотосесією, концерту). Ювілейний альманах «Запороже» був запроектований саме під час святкувань і згодом виданий літографічним способом.

Підсумки діяльності української корпорації «Запороже» свідчили про зацікавленість буковинської молоді в її роботі, про популярність саме цієї спілки серед представників студентства говорять такі цифри: протягом 25 років право носити звання «запорожця» мали понад 600 українських студентів. Ще одним доказом став стрімкий ріст кількості членів «Запороже»: в 1934 р. нараховувалось 238, з них – 70 батьків, 2 почесних, 39 діючих та 29 неактивних, 35 козаків, 85 юнаків, 31 юначка та 11 допомагаючих членів [50, С. 69.]

Темі успіхів та досягнень цієї організації було присвячено статті в буковинській пресі, серед яких виділялись матеріали О. Шипинського «Борімося – поборемо!», А. Тарновецького «Чверть століття!», С. Поповича «Запорожці у визвольній боротьбі» [233, С.1; 270, С.2].

Щодо «Чорноморе», то влітку 1923 року кількість членів становила 110 осіб, яка постійно зростала. У 1934 році членів товариства нараховувалось вже 267, з них – 12 почесних батьків, 27 батьків, 45 козаків, 169 юнаків, 11 неактивних козаків і 3 допомогівих члени [22, С. 809].

Як і всі українські спільноти, студентські корпорації «Запороже» і «Чорноморе» були заборонені у 1937 р., хоча формально вони існували до 1940 р.

Упродовж трьох років, з 1926 р. по 1928 р., «Чорноморе» було єдиним українським академічним товариством на Буковині, адже «Запороже» перебувало в статусі забороненого. Саме на плечі членів цієї спільноти лягло відновлення товариського життя в краї. Після заборони української мови в народних школах, українські студенти нелегально створили на селах літні курси, які відвідувала молодь, при чому не тільки сільська. Крім того, несистематичні «Курси українознавства» під керівництвом професора Т. Бринзана порушували на своїх заняттях актуальні політично-світоглядні та економічні теми, розглядали традиції та звичаї різних українських земель та в еміграції [22, С. 804-805].

Результатом жвавої діяльності стала низка заходів різноманітного спрямування: літературний вечір на честь поета О. Олеся; серія публічних лекцій про життя видатних персоналій, зокрема М. Драгоманова; відвідування історичних пам'яток краю – могил Ю. Федьковича, С. Воробкевича та Є. Ярошинської. «Чорноморці» брали участь у роботі робітничого товариства «Воля» й допомагали видавати часописи «Життя», «Зоря», «Боротьба» та журнал «Промінь» [22, С. 803].

Аналізуючи глобальну участь «Чорноморе» в громадському житті всього краю саме цього періоду, Д. Квітковський відзначав, що «безжурне студентське життя» відступило на другий план, а змістом діяльності стала боротьба за власне національне обличчя. Тому будь-який захід, лекція або розвага, музичний вечір або імпреза мали безперечну підтримку членів як в організації (розширене планування заздальгідь, інформування про подію на шпальтах газет, створення умов для запрошених), так і в проведенні (максимальне відвідування самими членами, залучення відомих персон тощо) [159, С. 433].

Розуміючи, що в спільноті можна досягти більших результатів, чорноморці активно співпрацюють з «Руською Бесідою», «Народним Домом», «Українською

Національною партією». Активісти «Чорноморе» Вітан і Петрюк беруть участь в організації акцій української партії, саме тому їх прізвища зустрічаються у діловій документації цих спілок [180, арк. 11].

Члени «Чорноморе» підсилювали працю «Буковинського Кобзаря», «Українського театру», «Довбуша», «Мужеского хору». Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. члени українського студентського товариства В. Антонюк, Л. Гузар, А. Козак, Б. Сірецький долучилися до відновлення українського «Пласту» на Буковині [65, С. 18].

З особливо вдалим заходів, організованих «Чорноморе», слід виокремити низку акцій, присвячених визначним датам і постатям. Вистава «Лісова пісня», під керівництвом В. Залозецького і М. Бойченко, присвячена річниці Лесі Українки (1934 р.), виступ В. Якубовича в пам'ять С. Воробкевича, концерт до 100-річчя від дня народження Ю. Федьковича (1935 р.) охопили майже всю українську молодь. У травні 1936 р. з нагоди 20-річчя смерті І. Франка був організований пам'ятний вечір, родзинкою якої стала доповідь Н. Русової і В. Якубовича під гаслом «Arrolon militans» (войовниче мистецтво) [180, арк. 13].

В інсценізаціях «Іван Вишенський», «Богданова слава», «Конкістадори» і «Святвечірня казка» відзначились як організатори та актори В. Баранецький, М. Городинська, В. Карбулицький, М. Козарічук, В. Кулішпир, А. Лазорак, М. Павлусович, О. Тарангул, О. Щербанович, Д. Яремчук. В липні 1936 року чорноморці допомогли Н. Русовій і В. Якубовичу в постановці вистави «Чотири пори року» в Бухаресті [22, С. 804].

Кращою оцінкою такої роботи стала прихильність громадськості до українства Буковини, окремо відзначалась роль студентства у відновленні, сприянні та активній опіці всього товариського життя в краї [72, С.4.].

Саме в цей період члени товариства приділяли особливу увагу організації та розбудові «Української народної книгозбірні в Чернівцях на Буковині», яка була найбільшою громадською українською бібліотекою в краї. Цікаво, що її послугами користувались українці цілого королівства. До 1939 р. керівництво

книгозбірнею здійснювали «чорноморці», а саме: В. Антонюк, В. Гоменко, В. Руснак, О. Мегеденюк, Б. і Я. Сірецькі, Р. Шавло, О. Щербанович, Д. Яремчук.

Члени товариства опікувались українською пресою, взяли активну участь у її відродженні. В 1930 р. О. Мегеденюк став першим редактором «Часу»; за ініціативи членів «Запороже» Я. Канюка, С. Нікоровича та В. Якубовича розпочалося видавництво журналу «Самостійна думка»; а в 1934 р. «чорноморці» почали видавати тижневик «Самостійність», до редколегії якого входили І. Григорович, Л. Гузар, Д. Квітковський [22, С. 804].

Суттєвою рисою, притаманною «Чорноморе», стала ідеологічна толерантність: кожний член мав право на власні політичні погляди. Переслідування та покарання за будь-які переконання, за винятком комуністичних, заборонялись [160, б/с]. Д. Яремчук навіть визначив світоглядно-політичну диференціацію членів корпорації. До першої групи, націоналістичної, входили С. Нікорович, Я. Канюк, Д. Квітковський, В. Гузар, Д. Дідів, М. Марко. Засадничою ідеєю групи стала розбудова української нації, створення незалежної держави на етнічних землях, виховання дітей та молоді на українських традиціях. Інші групи – нейтральна, демократична (прихильники І. Жуковський, Т. Бриндзан, Е. Липецький), драгоманівсько-соціалістична (І. Стасюк, В. Руснак, І. Смерека) та монархічна – мирно співіснували та співпрацювали в рамках товариства. Саме такою атмосферою пишалися українські студенти.

Отже, аналіз виховної діяльності українських студентських корпорацій «Запороже» й «Чорноморе» дає можливість виокремити її спільні та специфічні форми, визначити методи, відмінні та загальні риси роботи корпорацій тощо. До спільних форм діяльності належали, зокрема, мандрівки, екскурсії та прогулянки краєзнавчого змісту, «пир», уроки української історії та літератури, курси українознавства, «бумелі», маніфестації. Специфічні форми об'єднали походи на човнах річками до Чорного моря, антиалкогольні заходи, фонд охорони здоров'я студентів тощо. Загальними рисами українських буршеншафтів стали: формування засад діяльності на традиціях українського козацтва; чітка

дисципліна та самосвідомість членів, заборона бійок; наявність юнацьких організацій – «профуксій»; підтримка здорової конкуренції у студентському середовищі та активна участь у консолідуванні студентських організацій (створення КУСБ). Відмінними особливостями діяльності «Чорноморе» стали культивування культурно-суспільно-політичного напрямку, толерантність і свобода думки, а також організована протидія антиукраїнським заходам румунської влади.

Аналіз діяльності студентських товариств Чернівецького університету дає можливість охарактеризувати ці організації як школу майбутніх громадських, політичних та культурних діячів краю. Їх різноманітність та чисельність, масштабність мети, розмаїття форм, методів і засобів діяльності були ознакою динамічного розвитку та прогресу. В розділі розглянуто напрями, методи і форми українських студентських організацій різного типу.

Мета діяльності українського студентського «Общества Руских академиков Союз в Черновцах», закріплена статутом товариства зумовила виокремлення основних напрямків, а саме: культурно-освітній; видавничий; товариський, що консолідував моральну і матеріальну підтримку власних членів; патріотичний, який об'єднав краєзнавство, народознавство, пропагандистську роботу, а також фізичне виховання. Причому в контексті багатьох заходів, що проводив «Союз», напрямки діяльності здебільшого перетинались. Як провідні форми виховної роботи українського академічного товариства «Союз» простежуються: організаційні (як місцевого, так і регіонального характеру) – студентські наради та відчити, віче, з'їзд тощо, участь у крайових заходах державного рівня (візиті цісаря Франца-Йосифа); мистецькі – вечорниці (декламаторські, пісенні, інші), концерти, театральні вистави. Крім того, в товаристві активно діяли бібліотека й читальня, а також науковий, пісенний, літературно-історичний гуртки. Фізичне виховання студентів реалізовувалось шляхом створення фехтувальної школи та впровадження в систематичну діяльність спілки різноманітних прогулянок.

Пошук оптимальних шляхів педагогічного впливу на студентів зі сторони «Союзу» зумовив до використання таких методів роботи як іспит з української історії та літератури для кожного члена товариства, офіційне діловодство українською мовою. Для збільшення кількості членів та власної популяризації «союзанці» перенесли заходи у звичайні кнайпи і навіть певний час дозволяли гру в карти.

Відповідно, наступник академічного товариства «Союз», студентська «Молода Україна» (22.11.1900 р.), діяла за аналогічними напрямками. Серед стандартних форм реалізації виховної діяльності новоствореної спілки (відчити, лекції, концерти, театральні вистави) виокремились специфічні, притаманні тільки «Молодій Україні» – аграрні страйки та «комерси». Необхідно зазначити, що ці форми була взяті на озброєння іншими студентськими товариствами Чернівецького університету досліджуваного періоду. Задля виховання здорового, витривалого молодого покоління, крім традиційних тренувань, використовувались дуелі на шаблях як змагання і як метод з'ясування стосунків всередині товариства. Також розповсюдженими методами стали полеміка, бесіди, чаювання.

Об'єднання «Союзу» та «Молодої України» в академічне товариство «Січ» (27.10.1902 р.) створило умови для збереження напрямів, методів і форм виховної діяльності попередників із певним осучасненням та корекцією помилок. Отже, напрямками своєї роботи «Січ» визначила громадське й фізичне виховання, пропагандистську та культурно-освітню діяльність. Остання, у свою чергу, ділилась на два спрямування: бібліотека та драматичний осередок. Крім відповідних класичних форм – зборів, бесід, віче та з'їздів; делегатства в громадських заходах крайового та регіонального характеру; вистав і концертів; звернень до громади через пресу тощо, у академічному товаристві «Січ» використовувались специфічні, навіть, авторські, форми – вечори реставрації книжок, подарунки у вигляді спортивного, пожежного інвентаря, масові паради вулицями міста.

Товариство «Січ» зберегло традиції ігнорування розважальних заходів в період обмеження владою громадянських прав. Воно відгукувалось на всі суспільні події, як у краї, так і на українських землях у складі різних держав, та висловлювало власну позицію, брало активну участь у заходах, організованих в інших регіонах.

Однією з особливостей виховання молоді в українських студентських корпораціях «Запороже» та «Чорноморе» Чернівецького університету досліджуваного періоду стало використання козацьких традицій як засадничих положень власної діяльності. Це зумовило певну мілітаризованість університетських корпорацій – заняття бойовими мистецтвами, однострої, чітке підпорядкування тощо.

Форми виховної діяльності «Запороже» та «Чорноморе» розділились на спільні та специфічні. Серед спільних – мандрівки, екскурсії та прогулянки із краєзнавчим змістом; пир, який об'єднував у своєму змісті доповіді на патріотично-виховну тематику, виконання народних пісень та активне дозвілля. Крім того, українським корпораціям притаманні уроки української історії та літератури, курси українознавства; бумелі і маніфестації.

Культурно-освітня діяльність «Запороже» та «Чорноморе» здійснювалась шляхом організації танцювальних курсів, театрального гуртка й хору; підготовки й відзначення свят, проведення вечірок, «маланок», гастролів і благодійних концертів. До специфічних форм діяльності корпорації «Чорноморе» належали фонд охорони здоров'я, сільські літні курси, а в «Запороже» – походи на човнах, культурно-спортивне товариство «Роксолана».

У громадянському вихованні пріоритетна роль належала активним методам, що базувались на демократичному стилі взаємодії. До них належали: метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, метод аналізу соціальних ситуацій морально-етичного характеру, ігри-драматизації тощо. Крім цього, практикувались традиційні бесіди, диспути, лекції, різні форми роботи з книгою, з періодичною пресою.

Як спільні риси українських студентських корпорацій простежуються формування засад діяльності на традиціях українського козацтва; чітка дисципліна та самосвідомість членів, заборона бійок; наявність юнацьких організацій – «профуксій»; підтримка здорової конкуренції в студентському середовищі; консолідування студентських організацій (створення КУСБ тощо). Особливістю «Запороже» стало його створення за ініціативою студентів; чітко визначене ставлення до інших студентських формувань університету. Специфічною була також трансформація фізкультурного гуртка в окрему організацію – «Український спортивний клуб «Довбуш». Характерною для «Чорноморе» стала організована протидія антиукраїнським заходам румунської влади та толерантність, право кожного члена на власні політичні погляди.

РОЗДІЛ 4

ЗМІСТ, ФОРМИ ТА МЕТОДИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ У ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВАХ БУКОВИНИ ДОСЛІДЖУВАНОВОГО ПЕРІОДУ

4.1 Діяльність громадських товариств краю, що частково здійснювали фізичне виховання підростаючого покоління

Аналіз нормативно-законодавчої бази, що регламентувала діяльність будь-яких громадських товариств на теренах Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., напрямів їх діяльності, обмеження по віку, статі або соціальному положенню, перспектив розвитку визначених у статутних положеннях, характеру заходів та їх масовості дозволив виокремити з числа всіх об'єднань громадян краю (загальнокорисних та об'єднань для розваг) ті, що прямо або опосередковано спрямовували свої інтереси на різноманітні аспекти фізичного виховання підростаючого покоління.

Як було вище визначено, об'єднання для розваг повністю відповідаючи власній назві, хоча і розвивали певні види спорту, проте були суто розважального характеру або товариствами закритого типу, або не розглядали дітей та молодь своїми перспективними членами, або не виокремлювали одним із напрямів діяльності виховання, зокрема фізичне.

Із значного числа загальнокорисних товариств, що діяли протягом досліджуваного періоду, виокремилась дві групи організацій, що здійснювали фізичне виховання дітей та молоді Буковини досліджуваного періоду (рис. 4.1). Так, громадські товариства, які частково здійснювали фізичне виховання та статутно не закріплювали цей напрям своєї діяльності – мистецькі (культурні), просвітницькі (освітні), конфесійні, професійні, антиалкогольні; та організації безпосередньо тіловиховного спрямування: фізкультурно-спортивні, скаутські (мілітаристичні) та пожежно-гімнастичні тощо.

Крім того, характерною для громадського руху Буковини досліджуваного періоду стала діяльність як інтернаціональних так і національних товариств. Визначення етно належності у назвах – румунське, німецьке, українське, руське,

польське знайшло своє відображення в установчих документах цих спілок в кінці XIX ст.

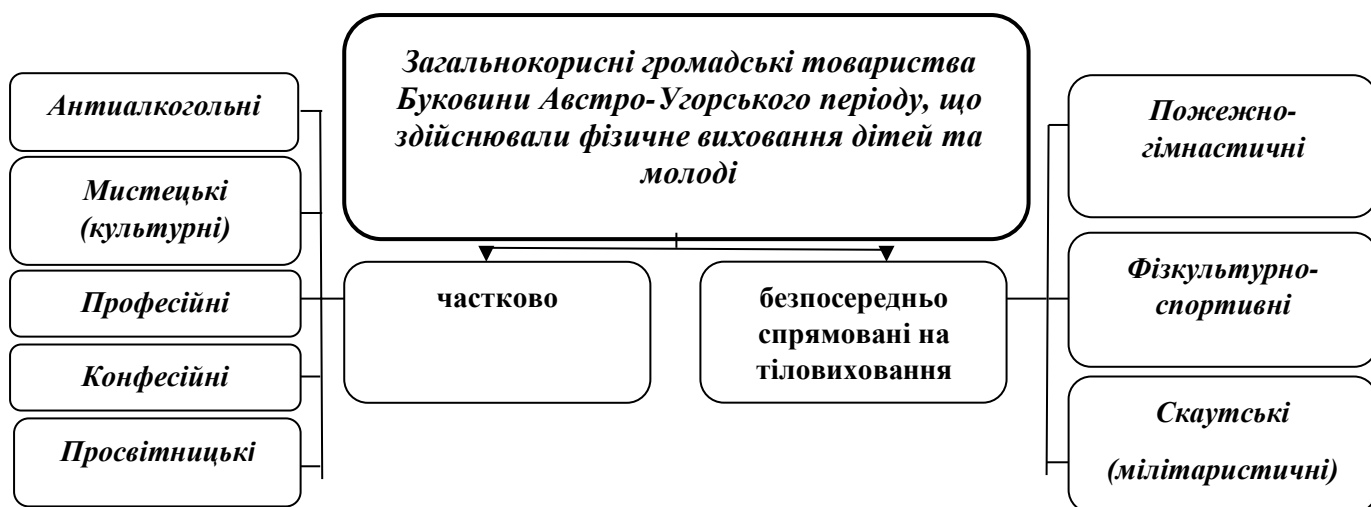

Рис. 4.1 Загальнокорисні громадські товариства, що займались фізичним вихованням підростаючого покоління краю другої половини XIX – початку XX ст.

Слід зауважити, що для початку XX ст. було властиве формування ролі жінки у суспільстві. Саме розуміння потреби всебічного виховання жінки, зокрема виховання фізичного сприяли заснуванню жіночих (дівочих товариств), що в свою чергу визначались за сферою зацікавлення та національною приналежністю.

Значну роль у фізичному вихованні всіх верств населення, зокрема дітей та молоді на теренах герцогства Буковина в досліджуваний період відіграли громадські товариства, які не визначали фізичне виховання провідною сферою своїх інтересів, проте завдяки своїм різноманітним ініціативам приймали у ньому активні участь. Зупинимось детальніше на аспектах заснування, основних напрямках і змісті діяльності, методах і формах роботи таких організацій.

Засноване у Відні у 1880 р. «Німецьке шкільне товариство» («Deutscher Schulverein») через рік діяльності створило розгалужену мережу власних філій: восени 1881 року 182 філії товариства розгорнули свою діяльність на усій території Австро-Угорщини. В числі перших була відкрита в Чернівецька філія, одразу об'єднала 180 членів. Девіз діяльності товариства визначав мету

організації: «Люби свій народ і свою рідну німецьку мову, але й шануй культуру та право на існування інших народів!» [363, С. 5]. Засадничими положеннями діяльності товариства стали миролюбиве співіснування, активна творча співпраця, зокрема в галузі фізичного виховання дітей та молоді. Головним завданням об'єднання була турбота про учнівську та студентську молодь [248, С. 151; 286, С. 75-81]. Зміст, напрями діяльності, форми і методи роботи товариства у галузі фізичного виховання дітей та молоді представлено в таб. 4.1.

Така опіка здебільшого проявлялась в економічному напрямі: виділенням стипендій для сиріт та дітей із малозабезпечених німецьких родин, фінансуванням культурних ініціатив: свят, розваг, пропагандистських акцій. Саме в цьому аспекті рада товариства вбачала свою участь в сприянні фізичному вихованню і розвитку спорту серед дітей та молоді. З 100 тис. флоринів, що були витрачені на шкільні потреби за 1881 рік, майже половина коштів була спрямована на 1) організацію різноманітних культурних заходів: концертів, державних свят, масових туристичних прогулянок для дітей та дорослих; 2) підвищення рівня кваліфікації вчителів на курсах при закладах вищої освіти – 2 буковинців, вчителів гімнастики німецької гімназії №1 отримали сертифікат вищих гімнастичних курсів у м. Відень; 3) фінансування поїздок дітей та молоді на змагання – команда юних гімнастів цього ж навчального закладу в травні 1881 року стала призером змагань в м. Берлін; 4) закупівлю форми для дитячих та молодіжних команд [280, С. 25].

Крім того, звіт товариства за 1882 рік інформував про фінансову підтримку дівочої команди «Загального гімнастичного товариства»: протягом року були виділені кошти на виплату зарплатні тренера-жінки, закуплено 14 одиниць гімнастичного інвентарю, зокрема 2 види тренажерів – місток та шведська стінка; та підтримку найкращих спортсменок [390, С. 55].

Єдиною можливістю оперативного налагодження та підтримування зв'язків з громадськістю краю, інформування всіх про свою діяльність і заходи, європейські тенденції в галузі тіловиховання, гігієни і санітарії, в ХІХ столітті були газети. Лєвова частка видатків «Німецького шкільного товариства»

виділялась для збору галузевої інформації, інновацій у фізичній культурі і спорті, новітніх теоретичних, методичних та практичних досліджень. Саме переклад і аналіз підручників, рекомендацій, статей, каталогів, фінансування їх друку стало ще одним напрямом діяльності цього шкільного товариства [279; 283]. Отже, можемо стверджувати, що «Німецьке шкільне товариство» фінансово сприяло розв'язанню проблем фізичного виховання шкільної молоді краю. За швидкістю розповсюдження, залученню членів, шляхів вирішення економічних питань та різноманітності напрямів діяльності товариський рух на Буковині відповідав рівню європейських країн.

Паралельно, в краї розвиваються об'єднання, метою яких стало охоплення багатьох сфер життя. Таким загальнокрайовим, із широким спектром зацікавлення стало «Товариство християнських німців на Буковині» («Verein der christlichen Deutschen in der Bukowina») (1897 р.). Серед форм роботи, проголошених товариством, в контексті дослідження виокремлюються такі: туристичні походи заходи, різноманітні тематичні вечори, лекції, доповіді тощо; встановлення і підтримка тісних контактів серед представників населення всього краю (Див. таблицю 4.1).

Серед 12 комітетів товариства, що опікувались важливими національними, соціальними та господарськими питаннями, чотири контролювали різноманітні аспекти фізичного виховання всіх верств населення, і зокрема дітей та молоді Буковини II половини XIX – початку XX ст. Це – туристичний, шкільний, книжковий та комітет у справах преси.

Так, шкільний комітет товариства спрямував свою діяльність саме на створення максимально сприятливих умов для діяльності німецької школи, забезпечення дітей німецьких родин (хоча б хлопчиків!) місцем в закладах освіти: гімназії або ремісничої школи шляхом збільшення класів в уже діючих школах [392, С.150].

З моменту заснування цей комітет слідкував за моральним та духовним розвитком малозабезпечених та соціально незахищених учнів народних та середніх закладів освіти. Німецька спільнота вважала обов'язковим

використання інновацій, що розвивались на теренах німецьких земель, зокрема впровадження гімнастичної системи Ф. Яна в шкільну програму. Комітет планував обладнання фізкультурно-спортивних майданчиків, де б організовувались гімнастичні заняття, воєнізовані ігри і походи. Однак, ці ідеї були реалізовані фізкультурним товариством «Ян» на початку ХХ ст.

Окремим напрямом діяльності комітету стало піклування про кваліфікацію учителів. Допомога вчителям гімнастики здебільшого середніх закладів освіти, що була організована Р. Кайндлем і К. Вольфом і передбачала систематичну групову та індивідуальну методичну та практичну підготовку. Показові уроки гімнастики із наступним аналізом, на які запрошувались всі бажаючі, лекції, індивідуальні консультації і бесіди проводились 2-3 рази на рік. Так, темами весняних лекцій 1899 року стали різноманітні аспекти фізичного виховання жінок та дівчат: психологічні, фізіологічні, соціальні [77, С. 14, 19, 22-33; 240]. Запрошення на такі заходи розсилалися по буковинським школам, навіть в далекі села [112]. Слід зауважити, що сільські активісти фізкультурно-спортивного руху відвідували такі заходи за власний кошт [там само].

Комітет у справах преси взяв на себе такі завдання: налагодження зв'язку між правлінням товариства та його членами, висвітлення подій і заходів, пропаганда ідей товариства, зокрема важливості занять фізичною культурою і спортом в родині, потреби тіловиховання для дівчат та жінок. Оскільки діяльність цього комітету була спрямована на створення власного друкованого органу, вже у жовтні 1897 році «Товариство християнських німців» започаткувало щомісячний часопис під назвою «Буковинський вісник» («Bukowiner Vote»). Саме проблемам підготовки вчителів фізичної культури та інструкторів товариств присвячена низка статей в часописі. Їхньою загальною темою стала проблема оцінювання стану викладання всіх предметів, зокрема, фізичної культури в народних школах. За переконанням авторів статей, єдиною можливістю розв'язати її був кваліфікаційний іспит. Його зміст, наприклад для вчителя гімнастики в народній школі, передбачав знання програмових вправ та ігор, вміння їх показати. Щодо рухливих ігор, то на екзамені одну гру необхідно

було описати, а другу – провести з умовними учнями. Слід підкреслити, що такої можливості для інструкторів не існувало. Часопис виокремлював проблему рівня обізнаності інструкторів товариств в методиці викладання спортивних і рухливих ігор, різних видів спорту, фізіології, гігієни, педагогіки тощо. Редактор, К. Дубенський, зазначав, що на відміну від інструкторів, вчителям дають потужну теоретичну базу, а інструктори здебільшого мають велике бажання та практичний досвід, але без теоретичного підґрунтя [153, С. 6-7; 127, С. 2-3; 368, С. 3].

Товариство систематично проводило роботу по залучанню нових членів, а також по ознайомленню з діяльністю організації старших школярів та молоді, спонукаючи їх до майбутнього свідомого товариського життя. Своє ставлення до фізичного виховання як складової всебічного виховання молоді людини висловив А. Кольфрус у своєму зверненні до активістів організації, в якому визначив головні чинники виховання тогочасної людини. Першим чинником виокремлено здорове і міцне виховання дітей, другим, не менш важливим фактором, названа освіта. Домашнє виховання, за його переконанням, є базою, фундаментом, а школа дає можливість охопити всі складові виховання: національне, розумове, фізичне. Саме товариство, на думку автора, осередок, що повинен продовжувати цю роботу [364, С. 2].

Значна кількість статей була присвячена опису фізкультурно-спортивних свят і змагань, аналізу помилок при їх організації і проведенні, рекламі різноманітних заходів.

Одна з таких статей визначає дисципліну однією з обов'язкових умов ефективного фізичного виховання дітей та молоді. Адже фізичне навантаження вимагає чіткої організації, особливо для профілактики травм. Саме цю роботу, на думку автора, повинна взяти на себе школа під час уроків гімнастики, а закріпити і навчити використовувати навички і рекомендації в повсякденному житті – фізкультурно-спортивне товариство [331, С. 7-9].

У 1898 році редакцією «Буковинського вісника» було оголошено конкурс на кращий проект на тему «Виховання в батьківському домі та співпраця школи

і дому». Різноманітність робіт та їх різноплановість здивували організаторів, найкращі з них були надруковані у часописі, а грошову премію отримав учитель В. Декер з села Якобени. Декілька робіт були присвячені гімнастичним вправам Ф. Яна, їх використанню серед дітей різного віку. Полеміка розігралась навкруги проблеми використання народних рухливих ігор в середовищі старших школярів. У висновку дискусії вчителі висловили загальну думку про те, що фізичні вправи, народні рухливі ігри, долучення до них дівчат і юнаків сприяють національно-свідомому вихованню та освіті молодого покоління [283].

Комітет з туризму і розваг «Товариства християнських німців» насамперед був покликаний організувати екскурсії та подорожі, туристичну роботу, святкування національних свят та різноманітних заходів з метою об'єднати для спілкування, активного відпочинку і розваг буковинських німців [282]. Одним із показань до спрямованого розвитку туристичної діяльності в товаристві стала доступність цієї форми фізичного виховання дітей та молоді, зокрема дівчат. Вона протиставлялась спортивним іграм, які вимагали обладнання, майданчика, кваліфікованого суддівства [264, С.3].

Туристична діяльність товариства характеризувалась екскурсійним або мандрівницьким напрямом, а туристична робота з дітьми та молоддю знаходилась на стадії зародження. Її зачатки проявлялись в організації декількох народних свят – літнього сонцестояння, Зелених свят тощо, адже на святкування родини відправлялись разом із дітьми. Популярним місцем проведення таких розваг стала гора Цецино. Кількість учасників таких масових заходів завжди перевищувала тисячу осіб. Програма його проведення, збережена в фондах Державного архіву Чернівецької області, інформує нас про те, що одним з основних видів діяльності була тривала прогулянка від центру міста до точки зустрічі. Офіційна частина супроводжувалась музичним оркестром, виступами членів організаційної групи, народними піснями тощо. Обов'язковою частиною були рухливі розваги дітей, молоді і дорослих учасників. Саме доступність прогулянок, простота в організації, а також гігієнічна користь дозволяли рекомендувати саме мандрівництво для впровадження в поточну роботу з дітьми

та молоддю значного числа товариств. Навантаження на дитячий та юнацький організм під час тривалого пішого переходу дозволяло зняти психоемоційну напругу, посилити обмін речовин, запобігти втомі дітей тощо. Наведемо (в скороченому варіанті) методичні рекомендації щодо оволодіння юнаками і дівчатами початковими навичками туриста та техніки безпеки, що були розроблені організаторами дитячого туризму товариства в 1898 році:

1. Інформуйте про заплановані заходи дорослих, ніколи не відправляйтесь у подорож без старшого.

2. Готуйтеся до тривалих прогулянок та походів поступово, тривалість перших мандрівок не повинна перевищувати 4 км.

3. Оволодійте технікою туристичної ходи:

а) ногу необхідно згинати в коліні і не викидати її сильно вперед, від чого хода стає гнучкою, легкою та плавною;

б) намагайтесь не розмахувати руками;

в) темп пересування повинен бути повільнішим за звичайну ходьбу [351].

Такі рекомендації конкретизували методику навчання туристичної ходи, подолання перешкод, сприяли розвитку та популяризації туризму як виду фізичної активності та виховного впливу. Проте, дискусійною, на нашу думку, є вимога не розмахувати руками. Адже цей рух є природним, сама ходьба відрізняється простотою, універсальністю та корисністю.

Активісти туристичної роботи із підростаючим поколінням наполягали на обов'язковому їх інформуванні щодо основних правил «раціональної прогулянки». Однією з тез стало отримання учасниками задоволення від фізичного навантаження, оточуючого середовища, народного життя та звичаїв. Проте, наголошували автори, такий контекст є примітивним і несучасним. Крім користі суто фізіологічної, туризм дозволяв ознайомити вихованців з культурними надбанням народів з метою використання їх для збагачення власної національної культури. «Любов до свого села, міста, краю – писав у своєму листі С. Радівецький, береться з повітря, відкриває очі, спонукає думати. Саме це є однією з основних виховних завдань мандрівництва» [107, С. 4].

Отже, громадське «Товариство християнських німців», а саме комітет з туризму і розваг, в числі основних напрямів діяльності вбачало фізичне виховання дітей та молоді шляхом активної, спланованої, різноманітної туристичної роботи. Що в свою чергу, сприяло не тільки тілесному вихованню, а й формуванню національної свідомості підростаючого покоління буковинців.

Опосередковано комітети товариства займались створенням мережі різноманітних фізкультурно-спортивних споруд, хоча це не було серед його основних завдань. На початку ХХ століття комітет з туризму та розваг спорудив у саду Німецького Дому кегельбан. Спроектований Й. Каруком кегельбан-павільйон був спортивною спорудою, що відповідала тогочасним вимогам до спортивних комплексів і став осередком, де проводились змагання з кегельбану, вечори розваг, концерти та вистави. За свідченням його організаторів, у середньому комітет проводив до 25 вечорів відпочинку на рік. У холодну пору року всі заходи проводились саме тут. Такі вечори адресувались дорослим членам спілки, проте в програму входили показові виступи шкільної молоді, що синтезували танцювальні і гімнастичні вправи, елементи народних хороводів тощо. Наприклад, кількість учасників, що виступала на святкуванні 70-річчя з дня народження цісаря Франца-Йосифа 19 серпня 1890 склала 52 особи [281].

Необхідно зазначити, що такі заходи не мали чітко вираженого фізкультурно-спортивного характеру, проте мали на меті згуртувати членів товариства, об'єднати представників всіх національностей, що проживали на теренах Буковини, пропагували здоровий спосіб життя і виховання його навичок серед дітей та молоді.

Ще однією ваговою складовою всіх масових заходів, організованих «Товариством християнських німців» стали народні ігри та забави, елементи народних танців і хороводів. Громадський активіст, ідеолог обов'язкового фізичного виховання в родині С. Ковалівський був прибічником використання у фізичному вихованні дітей та молоді різноманітних національних ігор, і не лише німецьких: «Не варто слухати, а варто використовувати всі розповсюджені в регіоні ігри. Адже саме гра є відбитком життя у всіх його проявах. Національна

ідея від цього лише виграє» [343, С.4]. Наводимо одну із ігор, що широко використовувала молодь у своїх забавах під час святкувань, масових прогулянок тощо. Румунська народна гра «Коза» («De-асарга») проводилась за такими правилами. В грі беруть участь 6 гравців. Троє з них утворюють «козу». Інші по черзі застрибують на «козу» з розбігу. «Коза» повинна провести їх на певну визначену відстань. Якщо гравці, що знаходяться зверху, втримаються – вони виграють, якщо ні – учасники міняються місцями [335, С. 7-9].

Представники національних спільнот краю паралельно із створенням власного доробку ігор і забав для дітей і дорослих, використовували надбання інших націй – українські, румунські, польські, німецькі ігри, забавлянки, забави із музичним супроводом, що дозволяло збагачувати і насичувати національні культурні скарбниці, допомагало взаємопроникненню тіловиховного національного досвіду тощо. І, в результаті, все це сприяло розширенню спілкування, встановленню міцних дружних взаємин між етносами краю, створенню позитивної атмосфери їх співіснування в краї.

Список народних ігор і забав, що використовувались у повсякденному товариському житті дозволяє стверджувати, що вони допомагали реалізувати один із напрямів діяльності товариства – ознайомлення і розповсюдження народних традицій краю серед міського населення [218, С. 5].

Пропагандою національної ідеї і фізкультурно-спортивного руху серед німців Буковини займався гурток велосипедного спорту, заснований при товаристві. Протягом весняно-літнього сезону члени гуртка проводили велопробіг німецькими громадами Буковини. Зупинки в Сереті, Сучаві, Радівцях, Якобенах, Молодії під час яких проводились тематичні бесіди, лекції, показові виступи на велосипедах, катання на них дітей та молоді були заходами прямого контакту з населенням і ставали дуже популярними [368, С. 2]. В 1899 році рада «Товариства християнських німців» отримала запрошення від південних громад, а саме м. Кимполунг та Гура-Гумора з проханням організувати подібний захід. Отже, активісти товариства започаткували

методичну та організаційну допомогу населенню в проведенні різноманітних фізкультурно-масових заходів на периферії.

Таким чином, товариством були створені максимальні умови для духовно-освітнього розвитку представникам учнівської молоді, незалежно від їх соціального положення. Забезпечення власною потужною матеріально-технічною базою стало одним із провідних напрямків діяльності комітету з туризму і розваг «Товариства християнських німців» досліджуваного періоду в галузі фізичного виховання дітей та молоді Буковини.

На початку ХХ ст. шкільний комітет товариства трансформувався в окреме товариство: «Німецький учнівський дім у Чернівцях» («Deutsches Schulerheim in Czernowitz») з власним статутом, метою і завданнями. Головною метою нового товариства, визначеною в статуті, була: «невтомна турбота про підростаюче покоління німців Буковини» [367, С. 29].

Першочерговим завданням цього товариства було спорудження власного будинку для організації інтернату для дітей. Завдяки фінансовій підтримці та різноманітним благодійним внескам 1907 році будівництво було завершено. Новозбудоване приміщення інтернату було розраховане на 70 вихованців і відповідало усім найвищим технічним та санітарним вимогам того часу. Дбаючи про умови проживання і харчування своїх вихованців, товариство виокремлювало ще один напрямок виховання – фізичне. Розуміючи важливість наявності фізкультурно-спортивної бази, члени товариства прийняли рішення придбати з цією метою розташований поблизу парк площею 591 м². Тут був збудований тенісний корт із бетонним покриттям, який взимку заливали як льодовий майданчик [366, С. 226].

20 лютого 1914 року засідання правління товариства ухвалило рішення про створення умов для ефективного розвитку дитячого туризму. Для цього в приміщенні інтернату було організовано безкоштовну юнацьку туристичну базу, що діяла під час шкільних канікул [367, С. 15].

Отже, правління «Німецького учнівського дому» визнавала потребу фізичного виховання дітей і створювало для цього всі необхідні умови протягом всього календарного року.

Культурно-просвітницькі товариства Буковини досліджуваного періоду у роботі по фізичному вихованню дітей та молоді використовували наступні форми діяльності: концерти, державні свята і розваги, масові туристичні прогулянки, екскурсії та подорожі, створення та обладнання фізкультурно-спортивних майданчиків. З метою підвищення рівня кваліфікації вчителів фізичного виховання особлива увага приділялась як методичній так і практичній допомозі їм та пропаганді фізичної культури і спорту. Методами фізичного виховання, що користувались ці організації визначаємо методи спрямовані на оволодіння та вдосконалення рухових вмінь та навичок і розвиток фізичних якостей: змагальний, ігровий. А також пояснення, характеристика, лекції та методи спрямовані на оволодіння знаннями. Методи економічного характеру: фінансування будівництва та обладнання, фінансуванням масових заходів та пропагандистських акцій, поїздок на змагання, закупівлю форми для дитячих та молодіжних команд; забезпечення стипендіями сиріт та дітей із малозабезпечених родин.

Серед громадських товариств, напрямами діяльності яких не виокремлювали фізичне виховання населення краю і розвиток різних видів спорту, важливе місце посідали товариства завдання діяльності яких мали вплив на систему фізичного виховання дітей та молоді. Одним з таких товариств стало «Буковинське крайове товариство вчителів» (1870 р.), звіт якого за 1879 рік дозволив стверджувати про співпрацю спілки вчителів із закладами освіти в контексті планування і організації дитячого туризму, зокрема прогулянок (див. таб. 4.1). Початок такій роботі був покладений зверненням товариства до керівництва шкіл м. Чернівці про консолідацію зусиль: «...прохання не відказати, а допомогти у важливій для всіх нас справі – виховання сильного, освіченого, закоханого у свій край молодого покоління шляхом організації туризму» [340, С. 2]. А результатом співпраці стало оформлення колективної

методичної розробки «Туризм і мандрівництво. Рекомендації для вчителів і зацікавлених». Одним із підпунктів брошури стало формулювання засад організації стаціонарних туристичних таборів для молоді короткого (2-3 дні) і тривалого перебування. В зміст входило декілька варіантів розпорядку дня, система заохочень і покарань, правила поведінки учнів. Щоправда, розпочати таке таборування планувалось спочатку із старшими школярами і робітничою молоддю. На жаль повного тексту методичної розробки нами не віднайдено [342].

Одним із провідних напрямів діяльності організації вчителів Буковини була подальша самоосвіта вчителів. Винятком не стали і вчителі гімнастики. Взаємовідвідування уроків, конференції, лекції і практичні заняття організовувались товариством протягом року. Комісія з питань кадрових проблем буковинських товариств під керівництвом А. Карела визнала рівень розвитку громадських товариств в краї досить високим. Для досягнення відповідного рівня підготовки фахівців загальні рекомендації комісії пропонували: а) об'єднати зусилля і почати організацію загальних підготовчих курсів для молодих вчителів; б) використати практичний досвід закладів освіти з організації фізичного виховання дітей та молоді; в) створити наглядову комісію, яка буде контролювати процес викладання фізичної культури у товариствах [153, С. 6-9].

Ще однією групою організацій, що опікувались різноманітними аспектами фізичного виховання і розвитку спорту саме серед дітей та молоді Буковини досліджуваного періоду були національно-конфесійні товариства, серед яких католицькі об'єднання: «Християнсько-німецький молодіжний союз у Гурагуморі» («Der christlich-deutsche Jugendbund in Gurahumora»), «Католицько-німецький молодіжний союз у Радівцях» («Der katholisch-deutsche Jugendbund in Radautz»), «Католицько-німецький молодіжний союз у Чернівцях» («Der katholisch-deutsche Jugendbund in Czernowitz»). Метою своєї діяльності ці товариства визначали «збереження та сприяння духовному і матеріальному

благові християнської і соціально свідомої молоді, піднесенню національної самоосвіти, заняттям музикою і спортом» [108, С. 5; 111, С. 3].

Основні напрями діяльності таких організацій були визначені як синтез духовного і фізичного виховання молоді. Основні напрями, форми методи тіловиховної діяльності громадських товариств, що діяли на Буковині представлені в таблиці 4.1. Сприяння заняттям спортом здебільшого проявлялось у дозволі для членів займатись фізичною культурою і спортом під прапорами фізкультурно-спортивних товариств краю. Наприклад, члени «Католицько-німецького молодіжного союзу» приймали участь у змаганнях з футболу спочатку як окрема команда, а згодом підсилили збірні спілок «Ян», «Гакоах», і, навіть, «Сокола» [332, С. 3-4].

Перші десятиліття ХХ ст. виокремили розуміння потреби всебічного виховання дівчини (жінки) – освіченої, фізично розвинутої, соціально і національно свідомої. Завдання заснованого у 1913 році дівочого національного товариства «Німецько-католицької дівочої молоді» («Deutsches-katholisch Mädchen jungend in Radautz») були дотичними вище означених спілок «відновлення та поглиблення значення сім'ї, плекання...музики і спорту, а також боротьбу з алкоголізмом» (див. таб. 4.1) [102, С. 4-5].

На відміну від загальних конфесійних товариств, дівоча організація вбачала за необхідне активну участь у фізкультурно-спортивному житті краю. Заявивши про себе через листи-звернення всім закладам освіти, радам громадських товариств, активістки запропонували річний план діяльності. Організація занять «естетичною гімнастикою» для всіх бажаючих осіб жіночої статі – «з вправами природними, із естетичним спрямуванням, без натужування та приємними для погляду» – стала першим пунктом цього плану. Наступним – систематичне проведення міських заходів культурно-тіловиховного спрямування. Характерною особливістю таких свят стало проведення благодійних лотерей, виручені кошти з яких передбачались на потреби товариства [137, С. 1-2.].

Наступним напрямом стала співпраця жіночого товариства з іншими громадськими спілками міста і краю. Намагання організації створити культурно-просвітницький осередок для дівчат та жінок, зокрема організувати відкритий фізкультурно-спортивний клуб, отримали підтримку не тільки німецьких та конфесійних спілок, а й українських і польських товариств, крайової влади і громадськості. Підготовку жінок-інструкторів з фехтування, плавання і спортивних ігор взяв на себе польський «Сокіл». «Загальне гімнастичне товариство» виділило час для занять двох груп дівчат – віком до 14 та від 15 до 18 років у власному залі [134, С. 1].

За досліджуваного періоду в краї активно діяли громадські товариства, основною метою яких стала проблема збереження і виховання здорового, насамперед тверезого способу життя населення. Напрями, форми і методи їх тіловиховної діяльності представлено в таблиці 4.1. Причинами їх появи стало зростання вживання алкоголю на душу населення на Буковині за 1851-1910 рр. в 1,4 рази, збільшення кількості закладів в яких реалізовувався алкоголь – на початку ХХ ст. систематично працювало таких 2208 закладів [151; 366, С. 260]. Столиця краю не стала винятком – із 470 закладів харчування у 300 – розпивали спиртні напої [20, С. 305; 42, С. 6].

Не зважаючи на вимоги австро-угорських законів (один шинок повинен був припадати не менше як на 500 мешканців) офіційно на Буковині один шинок припадав на 296 жителів [15, С. 28; 45, С. 7].

А за неофіційною інформацією у 1904 році у Заставнівському повіті на 50,7 тис. осіб населення існувало більше 155 шинків (1 на 327 жителів), у Чернівецькому – 413 на 1064 тис. осіб (1 – на 258 осіб) [76, С. 20-383].

Серед причин науковці виокремлювали ще й таку: шинок ставав на селі таким собі закладом «культури», а його відвідування давало можливості спілкування, отримання нової інформації, культурного проведення часу [19, С. 39-49, 162; 175; 326].

Поширенню пияцтва сприяв факт виплати заробітної плати робітникам частково, а то й повністю горілкою. Наприклад, в м. Сторожинець підприємець

запровадив оплату праці алкогольними напоями – 7,5 л пива або 0,7 л горілки на день [325, С. 82]. Таку систему швидко підхопили й інші, зухвало повідомляючи про користь частування найнятих селян горілкою: вона «потрібна для підтримання його здоров'я і працездатності, оскільки його їди лише рослинного походження йому явно недостатньо...їм треба давати горілки три рази на день» [374, С. 11-12].

Алкоголізації населення, і насамперед, молодих селян, сприяли відсутність будь-яких перспектив, не писемність, злидні сільського населення, відсутність інших можливостей для відпочинку.

Протокол антиалкогольної конференції свідчить що у Чернівецькому повіті на обліку перебувало 636 хворих (408 чоловіків і 228 жінок), у Сторожинецькому – 754 (475 і 279) із діагнозом «алкоголік» [373, С. 10-11].

Ще однією прикрою особливістю стало залучання до вживання спиртних напоїв дітей, при чому, не тільки у сільській місцевості, а й у столиці краю. Аналіз опитування школярів, здійснений братством тверезості у 1909 році дозволив оприлюднити такі данні: лише 2 старшокласника з 98 учнів однієї із чернівецьких шкіл взагалі не вживали спиртних напоїв, 12 – пили алкоголь один-два рази на тиждень, решта вживали алкогольні напої багато разів на рік, 20 хлопців систематично відвідували шинки з батьками, 17 – були залежними від алкоголю [347, С. 26-36; 348, С. 289].

Саме на такому алкогольно-споживчому полі розгортався рух тверезості на Буковині. Звичайно, що соціально активна громада – священники, вчителі, лікарі, члени сільських читалень, громадських та фізкультурно-спортивних товариств, консолідувалась в спілки для боротьби із поширенням алкоголю, зниженням «віку» залежних від нього, розгортанням мережі шинків тощо.

Перші товариства (братства) тверезості на Буковині засновувалися за австрійським зразком. Такими стали братства у с. Валяві (1874 р.) – засноване священником Є. Федоровичем, у с. Брідка (1875 р.) – священником Г. Воробкевичем, згодом – у Суховерхові, Дихтинці, Калинівцях, Зеленеві [26, С. 80; 25, С. 2-3]. Більша частина товариств тверезості в краї або організовувалась

при читальнях або за сприянням громадських товариств. У с. Хрещатик (1879 р.) за ініціативою протоієрея Томовича у засновано сільську читальню і товариство тверезості при ній, з 1881 року читальня і братство тверезості активно працювало у Кіцмані [122; 123; 126, С.5].

Однією з форм підготовки населення до усвідомлення потреби здорового способу життя, обов'язкового фізичного виховання дітей та молоді як складової виховання повноцінного покоління українців, пропаганди тверезості стала відмова від вживання горілки. Члени деяких товариств давали обіцянку не пити алкогольні напої певний період, інших – не вживати горілку взагалі. Активісти антиалкогольного руху особливу увагу приділяли проведенню тверезих свят і обрядів: весіль, хрестин, похоронів, храмів тощо.

Наступними формами такої діяльності стали:

- урочиста привселюдна клятва у церкві не вживати горілчаних напоїв;
- публічний «похорон» пляшок з алкоголем;
- урочисте встановлення «хрестів тверезості» [43; 44; 136].

Розпочинаючи свою діяльність братства тверезості не виокремлювали дітей та молодь як об'єкт активної діяльності і не розглядали фізичне виховання як засіб профілактики алкогольної залежності. В процесі діяльності члени товариств зрозуміли, що відмова від вживання алкоголю лише тоді стане масовою коли молоді і представникам дорослого населення буде запропоновано інший варіант проведення вільного часу. Активісти товариств врахували уклад життя на селі і саме його специфіка зумовила вибір таких форм фізичного виховання, зокрема дітей та молоді: вечори протягом зимового періоду з організацією рухливих і малорухливих ігор, співів, ручної праці, різноманітних лекцій; масових фізкультурних свят з музичним супроводом під час вихідних та святкових днів, короткотривалих прогулянок, обрядових дійств із використанням народних ігор, плавання, пірнання, катання на санчатах, ковзанням по льодових доріжках тощо.

Досвід проведення фізкультурних масових заходів як одного із варіантів протиставлення веселого і змістовного відпочинку алкогольному угару ширився

краєм. В 1905 році активісти антиалкогольного руху Кіцманського повіту проводили конкурс «Спортове село», в якому перемогло С. Лашківка. За три зимових місяці місцеве братство тверезості у співпраці із «Січчю» організувало 3 лижних походи, учасниками яких стали 1200 односельців, з них 200 молодих дівчат!!! [206, С. 4; 255, С. 2-3].

У квітні 1891 року за організацію спортивно-масових заходів на селі, роботу із молоддю, надання власного будинку для проведення лекцій, ігрових вечорниць у зимовий період, залучення до товариства нових членів медалі «Австрійського антиалкогольного товариства» отримали селяни О. Петрюк, О. Фочук, Ф. Заяц [235-236].

Громадські та фізкультурно-спортивні товариства надавали методичну допомогу спілкам тверезості, друкуючи і розповсюджуючи тематичні брошури, книги, газети, таблиці, плакати тощо [41; 61].

Наприклад, одна з таких брошур «Запобігання пияцтву» (1890) доступно і яскраво описувала результати пияцтва і запропонувала використання загартування як засіб профілактики хвороб і лікування від алкогольної залежності! Посібник описував вплив природних факторів на здоров'я дитини і наголошував на простоті і результативності [230-232]. У травні 1890 року товариство «Сокіл» розіслало по сільським спілкам 100 примірників книги буковинського етнографа Г. Купчанка «Горілка, або як вилікуватися від п'янства» [207, С. 3].

Основною темою доповіді активіста громадського руху, тренера «Загального гімнастичного товариства» Р. Ковальчукана тему «Як може школа запобігти пияцтву», яка викликала бурхливе обговорення, на IV буковинській учительській конференції (серпень, 1895). І, як результат, були запропоновані шляхи вирішення проблеми співпраці закладів освіти з громадськими організаціями регіону. Результатом полеміки стала резолюція конференції, яка пропонувала:

Керівництву навчальних закладів: впроваджувати в систему освіти фізичне виховання як обов'язковий предмет; організувати рухливі та народні

ігри учнів після уроків; налагодити зв'язок із громадськими і фізкультурно-спортивними товариствами; організувати видавничу діяльність антиалкогольного змісту, визначити премії за кращі антиалкогольні книги для дітей та молоді.

Вчителям: особистим прикладом зацікавлювати учнів до занять фізичними вправами; приймати активну участь у діяльності громадських, фізкультурно-спортивних товариств, спілок тверезості; вести антиалкогольну пропаганду під час навчального процесу і поза школою, проводити тематичні бесіди з дорослим населенням; заборонити школярам брати участь у заходах, де вживають алкогольні напої.

Товариствам: допомагати закладам освіти у методичному забезпеченні пропаганди здорового способу життя; створити спільний річний план заходів, що охоплюють Чернівецький, Вижицький, Сучавський повіти, який би включав лекції, збори, розваги, свята змагання [357].

Отже, фізичне виховання дітей та молоді розглядалось як результативний метод боротьби з алкоголізацією населення краю, а школа – як заклад, що разом із громадським товариством створює «ланцюг боротьби за здорову, фізично міцну націю».

Серед національних антиалкогольних спілок краю дотичну роботу проводило засноване у 1905 році з ініціативи К. Вольфа «Товариство німецьких противників алкоголю на Буковині» (Gedenden Alkoholgenuß) [345]. У зміст власної агітаційної компанії входив потужний блок фізкультурно-масових заходів, які на думку організаторів, відволікали увагу дітей та молоді від «відпочинку із пляшкою». До числа таких заходів відносились: антиалкогольні марші та паради, велопробіги тощо; відкриті чемпіонати товариства з різних видів спорту, показові заняття для дівчат і хлопців і збори коштів під час цих заходів (див. таб. 4.1).

Показовий двобій професійних фехтувальниць О. Стойко та італійки Лізетті на центральній площі міста викликав зацікавленість громади. Після

змагань спортсменки протягом двох годин проводили практичне заняття з дівчатами [355; 356].

Окреме місце відводилось організації турнірів з спортивних ігор. Лектор товариства К. Стус відзначав, що: «запал, спілкування і задоволення від спорту і перемога в чоловічому колективі значно перебільшує важке сумнівне задоволення від горілки» [242, С. 1].

Під час змагань роздавались агітаційні брошури, у перервах проводились лекції, бесіди та прийоми приватних лікарів. Протягом 1906-1908 рр. таких турнірів із різних видів спорту, кількістю команд, системою організацією було проведено більше 10, в тому числі і 4 – хокейних [349].

Боротьба з алкоголізмом на Буковині знаходили відгуки й на міжнародному рівні. Зокрема, на X міжнародному антиалкогольному з'їзді в Будапешті (вересень, 1905 року) доповідь представника галицької делегації «Антиалкоголізм і пропінаційне питання в Галичині і на Буковині» оприлюднила досвід товариств антиалкогольного спрямування. Учасники конгресу окремо виділили співпрацю активістів руху із фахівцями фізичної культури і спорту, активістів товариського руху краю [208].

Отже, з середини 70-х років XIX ст. в краї розпочали свою активну діяльність товариства тверезості. На початку своєї діяльності вони не виокремлювали дітей та молодь як об'єкт впливу і не розглядали фізичне виховання як засіб профілактики алкоголізації. Тому були вибрані демонстративні засоби боротьби: клятва не пити спиртних напоїв, прилюдне закопування пляшок з горілкою й урочисте встановлення «хрестів тверезості», проведення безалкогольних сімейно-побутових обрядів.

Врахувавши особливості сільського життя активісти товариств запропонували інший варіант проведення вільного часу для дітей, молоді і представників дорослого: вечори протягом зимового періоду з організацією рухливих і малорухливих ігор, співів, ручної праці, різноманітних лекцій; масових фізкультурних свят з музичним супроводом, короткотривалих

прогулянок, обрядових дійств із використанням народних ігор, плавання, зимових розваг.

Серед заходів фізкультурно-спортивного напрямку, що проводили товариства, поширення набули антиалкогольні марші та паради, велопробіги, відкриті чемпіонати товариств з різних видів спорту, показові заняття для дівчат і хлопців, турніри з спортивних ігор під час яких здійснювалась потужна антиалкогольна пропаганда та прийоми приватних лікарів.

Фізичне виховання дітей та молоді розглядалось товариствами як результативний метод боротьби з алкоголізацією населення краю, а школа як заклад, що разом із громадським товариством створює «ланцюг боротьби за здорову, фізично міцну націю».

**Основні напрями, форми і методи тіловиховної діяльності громадських організацій краю
досліджуваного періоду**

Назва громадського товариства та їх складових	Основні завдання діяльності	Форми діяльності	Методи роботи
«Буковинське крайове товариство вчителів» (1870)	Плекання педагогічної науки і мистецтва виховання; сприяння і зміцнення свідомості та честі; поширення правильних принципів виховання у суспільстві; сприяння народній освіті і самопомозі.	Організація самоосвіти вчителів фізичної культури; створення наглядової комісії за процесом фізичного виховання дітей та молоді у товариствах.	Лекції, бесіди, розповідь, майстер-класи; методи контролю: відвідування занять та тренувань, аналіз звітів про діяльність товариств із подальшими рекомендаціями.
«Німецьке шкільне товариство» (1881)	Розвиток німецької культури (мови); миролюбиве співіснування, активна творча співпраця націй краю, зокрема в галузі фізичного виховання дітей та молоді; турбота про учнівську молодь та німецьке шкільництво.	Концерти, державні свята, розваги, масові туристичні прогулянки; підвищення рівня кваліфікації вчителів фізичного виховання; фінансуванням масових заходів та пропагандистських акцій, поїздок на змагання, закупівлю форми для дитячих та молодіжних команд; забезпечення стипендіями сиріт та дітей із малозабезпечених родин.	Методи спрямовані на оволодіння та вдосконалення рухових вмінь та навичок і розвиток фізичних якостей: ігровий; змагальний; індивідуальних занять. Методи словесного впливу; мотивації. Метод створення умов організації: фінансування.
Товариства (братства) тверезості	Боротьба з алкоголізацією населення	Відмова від вживання горілки, урочиста клятва у церкві не вживати горілчаних напоїв,	Словесні методи;

(починаючи з 70-тих рр. XIX)		публічний “похорон» пляшок з алкоголем, урочисте встановлення «хрестів тверезості, проведення тверезих свят і обрядів; спортивно-масові заходи на селі.	Методи спрямовані на оволодіння рухових вмінь та навичок: ігровий, змагальний, індивідуальних занять.
«Товариство християнських німців на Буковині» (1897) - комітет з туризму і розваг; - шкільний; - книжковий; - комітет у справах преси.	Встановлення і підтримки тісних контактів з німецьким населення краю; турбота про німецьке мистецтво й науку; організація та проведення туристичних походів і заходів, різноманітних тематичних зустрічей, лекцій, доповідей тощо; підтримка і допомога найменш забезпечених членів общин; заснування філій на Буковині.	Експерсії та подорожі, національні свята та розваги; створення та обладнання фізкультурно-спортивних майданчиків; групова та індивідуальна методична та практична допомога вчителям гімнастики; пропаганда фізичної культури і спорту в родині, потреби тіловиховання для дівчат та жінок.	Змагальний, ігровий. Метод створення умов організації: фінансування будівництва та обладнання. Інструктування, пояснення, характеристика, лекція. Методи спрямовані на оволодіння знаннями.
«Німецький учнівський дом у Чернівцях» (1901)	«невтомна турбота про підростаюче покоління німців Буковини»	Створення фізкультурно-спортивного комплексу (тенісний корт, льодовий майданчик, юнацька туристична база).	Метод створення умов організації: фінансування будівництва та обладнання фізкультурно-спортивної бази.
«Християнсько-німецький молодіжний союз у Гурагуморі»,	«збереження та сприяння духовному і матеріальному благові християнської і соціально	Співпраця з фізкультурно-спортивними товариствами і клубами: спільні тренування, свята і розваги, майстер-класи.	Словесні методи; Спрямовані на оволодіння рухових вмінь та навичок: ігровий,

«Католицько-німецький молодіжний союз» у Радівцях у Чернівцях	свідомої молоді, піднесенню національної свідомості, самоосвіти, заняттям музикою і спортом»		змагальний, індивідуальних занять. Методи спрямовані на оволодіння знаннями та обміну інформацією.
«Товариство німецьких противників алкоголю на Буковині» (1905)	Боротьба з алкогольною залежністю	Антиалкогольні марші та паради, велопробіги; відкриті чемпіонати з різних видів спорту, показові заняття для дівчат і хлопців; збір коштів під час цих заходів.	Агітація за здоровий спосіб життя під час заходів, на сторінках часописів. Спрямовані на оволодіння рухових вмінь та навичок
«Німецько-католицької дівочої молоді» (1913)	Посилення ролі сім'ї у вихованні молоді; плекання музики і спорту; боротьбу з алкоголізмом.	Заняття «естетичною гімнастикою» для всіх бажаючих осіб жіночої статі; масові заходи культурно-тіловиховного спрямування; співпраця з громадськими організаціями: спільні тренування, свята і розваги.	Спрямовані на оволодіння рухових вмінь та навичок: ігровий, змагальний, індивідуальних занять. Методи спрямовані на оволодіння знаннями та обміну інформацією.

4.2 Досвід діяльності фізкультурно-спортивних організацій буковинського регіону австро-угорського періоду у фізичному вихованні дітей та молоді

Як зазначали, протягом ХІХ – початку ХХ ст. на буковинських землях засновувались та активно діяли товариства різноманітної спрямованості: інтернаціональні та національні, конфесійні, освітні, мистецькі, розважальні тощо. Активність населення краю в галузі фізичної культури та розваг призвела до виокремлення з числа цих організацій товариств, метою яких стало досягнення духовної досконалості через фізичне виховання шляхом систематичних занять фізичними вправами.

Одним із перших таких товариств стало «Загальне гімнастичне товариство у Чернівцях» («Allgemeine Turnverein in Czernovitz»), що об'єднало у 1867 році (дозвіл на заснування було видано 6 серпня 1866 року) всіх буковинських прихильників здорового способу життя. Згідно зі статутом, ця організація визначала себе масовою, добровільною, громадською організацією, яка на умовах індивідуального членства об'єднувала дорослих та учнів середніх навчальних закладів регіону. У своїй діяльності товариство керувалось конституцією Австро-Угорщини, державними і крайовими законами та власним статутом. Ще однією важливою характеристикою товариства стала аполітичність та відсутність національного забарвлення [86]. Основні завдання, напрями, форми та методи діяльності цієї організації представлені в таб. 4.2.

Діяльність товариства полягала «у заняттях гімнастикою і фізичною діяльністю через тренування, частково через практичні покази зацікавленням, писання в газети про спорт» [344].

Саме ця мета організації визначила наступні напрями її діяльності: розвиток гімнастики як виду масової фізкультурно-спортивної діяльності; пропаганда фізичної культури і спорту; збільшення кількості членів товариства; методична та практична допомога вчителям гімнастики та інструкторам; фінансування будівництва спортивного залу і створення спортивного майданчику тощо (див. таб. 4.2) [344].

Розвиток «масової гімнастики» перш за все передбачав збільшення членів товариства за рахунок гімназійної та шкільної молоді [344]. Так, у 1886/87 н.р. під керівництвом фахівців у спортивному залі товариства займались 507 учнів гімназій м. Чернівці. Заняття проводились двічі на тиждень за чітко визначеним розкладом. Викладачі регламентували розподіл груп не за віковою характеристикою, а за терміном занять фізичною культурою і спортом: «початківці» – займались лише 1 рік, «гімнасти» – стаж тренувань більше 1 року та «спортсмени» – досвідчені члени товариства, що приймали участь у показових виступах та змаганнях. Початківці за жодних обставин не могли займатись із старшою молоддю [339, С. 14].

Групи початківців мали можливість спостерігати за заняттями груп гімнастів, але навчатись із ними могли лише після річної підготовки за умови виконання певних контрольних нормативів. Існував комплекс обов'язкових вправ, якісне виконання яких засвідчувало закінчення початкового рівня: комплекс силових вільних вправ, в який входив гімнастичний міст, віджимання від опори і підлоги, утримання рівноваги. До цих вправ відносились також вправи на паралельних брусах, турніку, опорний стрибок через гімнастичного козла. Із 100 початківців з першої спроби початковий рівень пододало лише 11 учнів [336, С. 11]. Складність вправ на брусах і перекладені, а також незначна кількість часу, присвячена цим вправам призвела до того, що бар'єр нормативів пододало трохи більше ніж 10% дітей. Цей результат заставив інструкторів переглянути програму навчання. Адже заняття в товаристві проводились за системою Ф. Яна, в якій нівелювалась роль підготовчої та заключної частини, які навіть деколи не проводились або зводились до п'яти хвилинних випадкових вправ.

Тому було збільшено кількість загальнорозвиваючих вправ, комплексних силових вправ та вправ з предметами. Найскладнішим елементам на брусах та перекладині щоденно присвячувались 15-20 хвилин [336, С. 12]. Друковані рекомендації, що були видані накладом товариства у 1887 році для гімнастів, які займались перший рік, заборонили оберти із великою кількістю повторень та

вправи, що вимагали натужування [352]. Вчитель фізичного виховання, активний член товариства Ф. Грілліч, у власному підручнику з гімнастики, підтримував урізноманітнення фізичних вправ на занятті із дітьми та молоддю і пропонував використання різновидів пересувань, різноманітних предметів, ігор, бігу та ходьби [358].

Після цих змін в програмі навчання, із 89 учнів-початківців 40 успішно склали контрольні нормативи на задовільно, які і склали ту групу, яка приймала активну участь у всіх спортивно-масових і показових заходах товариства.

Отже, заняття гімнастикою проводились під чітким контролем, вправи вивчались від простої до складної, інструктори враховували вік тих, хто займався і рівень початкової підготовки. Проте одноманітність гімнастичних вправ знижувала зацікавленість учнів, що виявлялось у бажанні займатись ще якимось видом спорту. Саме прихильність товариства лише до гімнастики стала одним із серйозних недоліків його діяльності.

Вважалось, що найкращі з «гімнастів» можуть і повинні приймати участь у змаганнях. Проте, на початку їх фактичний рівень підготовки не дозволяв досягнути значних результатів на першостях товариства. Саме члени цієї групи, 30 учнів старших класів закладів середньої освіти м. Чернівці, звернулись до голови товариства з клопотанням організувати шкільну першість з гімнастики. З метою демонстрації власних здобутків, 6 липня 1873 року були проведені показові змагання серед учнівської молоді. Перше місце виборів Й. Зауерквель, друге та третє розділили М. та Л. Зальцмани та Г. Мюллер [336].

У звіті «Загального гімнастичного товариства» за 1910-1913 роки зустрічаємо подяку шкільному інспекторові А. Ернсту за організацію секції ігор для молоді шкільного віку. Значення цієї секції для міста важко переоцінити, адже інструктори товариства змогли привернути увагу підлітків з вулиці «сповненої нездорової атмосфери». І шкідливому впливу дому, школи і вулиці протиставили жваву гру і спорт, тілесний та духовний розвиток [387].

Через два роки свого існування це гімнастичне товариство ініціювало скликання всіх спортивних об'єднань – фізкультурно-спортивну раду. Метою

якої було визначено швидке розповсюдження ідеї фізичного розвитку серед жителів міста та їх дітей [370].

Звернення новоствореної ради до крайової Шкільної ради від 31 серпня 1869 року сформулювало потребу в практичному визнанні предмету «гімнастика» керівництвом закладів освіти. Це прохання було належним чином виконане і в поточному навчальному році гімнастикою займалися всі старші класи середніх шкіл. Крім того, рада отримала дозвіл на організацію гуртків фізичного виховання. І, як результат, в зимовому семестрі 1869/1870 рр. в гімнастичному товаристві займалось 92 учня імператорсько-королівської гімназії та 71 вихованець реального училища. Крім того, до гімназистів приєдналися учні інших закладів освіти та робітнича молодь – 24 особи в першому семестрі та 20 – в другому семестрі.

Однак, як ми дізнаємось зі звітів, середні заклади освіти засвідчили певне зниження рівня успішності учнів, які відвідували тренування. Тому спортивна рада прийняла рішення про прийом учнів із врахуванням успіхів у навчанні. Якщо більшість оцінок була «задовільно», учня не приймали або відсторонювали від тренувань [352, с. 10-11].

Отже, інструктори товариства використовували методи педагогічного стимулювання (заохочення та покарання) шкільної молоді краю досліджуваного періоду для залучення дітей до занять фізичними вправами одночасно стимулюючи необхідність підвищення їх освіченості, загальнокультурного рівня.

Вищезначений звіт не інформує нас про розвиток зимових видів спорту у товаристві досліджуваного періоду. Але ми можемо констатувати увагу до них, тому що були заплановані і витрачені кошти на оренду приміщення для зимових видів спорту – 230 флоринів та на утримання інструктора з лижного спорту в сумі 600 флоринів [86, С. 55].

Одним із основних напрямів діяльності спортивної ради стало створення і зміцнення власної фізкультурно-спортивної бази. Найпотужнішим став проект побудови міської спортивної зали. Як зауважує у своєму звіті професор фон

Рильський: «наші надії... на жаль, залишилися нездійсненими. Однак спортивна рада докладала зусиль, щоб не упустити нагоду досягти своєї мети, і працювала в усіх напрямках, незважаючи на те, що вона не змогла до кінця року досягти результату, до реалізації цього бажання» [337; 339].

Однією із таких спроб було звернення до міністра віросповідань та освіти фон Штремайра для отримання дозволу на фінансування будівництва релігійним фондом [337].

Активну участь в підтримці діяльності спортивних товариств приймали військові. Так, спортивна рада висловлює подяку стрілецькому військовому корпусу м. Чернівці за безкоштовне надання приміщень тиру для тренувань, змагань та збереження інвентарю. Фінансовий звіт за 1870 рік дозволяє визначити факт оплати за оренду спортмайданчика муніципальної пожежної частини – на 148 флоринів більше, чим в 1869 році. На пошук і обладнання інших придатних для занять фізичною культурою і спортом майданчиків спортивна рада виділила 296 флоринів [338, С. 7-8].

Отже, «Загальне гімнастичне товариство у Чернівцях» зробило спробу консолідації зусиль державних та громадських організацій у справі фізичного виховання дітей та молоді, залучаючи до цієї справи керівний апарат системи освіти, дирекції закладів освіти, військові і пожежні частини, громадських активістів і батьків.

Не менш важливим напрямком роботи товариства стала пропаганда фізичної культури і спорту, яка здійснювалась на спортивних вечорах. Саме сюди вперше приводили нових членів – «нових друзів, які раніше не хвилювалися нашими питаннями», тут відбувалось спілкування без обмежень у віці, у національній та товариській приналежності. Організаторами таких спортивних вечорів стали Ф. Шнабль, Е.Р. Нойбауер, Г. Обріст. Сучасники характеризували ці вечори дивовижними, завжди змістовними і цікавими завдяки імпровізаціям, пісенному супроводу, показовим танцювальним та гімнастичним імпрезам, гумористично-сатиричним виступам.

Крім того, «Загальне гімнастичне товариство у Чернівцях» стало першою організацією яка визнала і на практиці реалізувало право жінок на заняття фізичною культурою і спортом. Про заснування дівочої групи активістки гімнастичного товариства піднімали питання майже з початку його заснування. І вже у звіті фізкультурно-спортивної ради за 1869 рік вперше згадано спортивне групування представниць жіночої статі.

Проте кількість дівчат, що відвідували заходи організовані організацією, не була сталою. Саме фізкультурно-спортивна рада запропонувала організувати дівочі спортивні вечірки, на які запрошували всіх бажаючих. Листівка на такий вечір звертаючись до них, запрошувала: «Приходьте самі, приводьте подруг, сусідок, молодших сестер» [339, С. 3]. В програму таких заходів входили короткі комплекси загальнорозвиваючих та гімнастичних вправ, показові танцювальні композиції, чаювання, спілкування. Першочерговим завданням для дівчат стало не просто гімнастикування, а саме визнання свого гуртка і залучення до його лав молодих учасниць.

Результатом такої діяльності стало збільшення учасниць жіночого гуртка аж до 25 лише за півроку і зменшення їх віку, тому згодом спілка стала називатись «дівоча команда». Той самий звіт зазначав що: «учасниці добилися прихильності комуни; вони виправдали всі очікування. В процесі їхніх радісних вечорів вони отримали голос схвалення від суспільної думки» [339, С. 9]. Як бачимо, влада і громадськість позитивно оцінили не тільки сам факт організації жіночої спілки, а збільшення її членів та перші заходи.

Про увагу до діяльності жіночого товариства говорять фінансові витрати. Для жіночої спілки протягом 1870 року було закуплено різноманітного інвентаря на суму 336 флоринів, 18 крон. На жаль повного списку придбаного в звіті не було представлено, проте зазначено, що м'ячі та шнури для стрибків було придбано «в достатній кількості» [339, С. 8].

Аналіз офіційних документів, звітів товариства досліджуваного періоду дозволяє виокремити одним із провідних напрямів діяльності організації підготовку та підвищення кваліфікації фахівців галузі фізичної культури і

спорту, а саме інструкторів з фізичного виховання та різних видів спорту. На теренах герцогства Буковина, як і у більшості європейських країн, фахівців з фізичного виховання готували в учительських семінаріях або училищах. Положення державного закону від 14 травня 1869 року, серед навчальних дисциплін для підготовки учителів виокремили «гьлесніи упражненія» [141, С. 372-384]. За досліджуваного періоду буковинські педагогічні заклади, а саме: греко-православна педагогічна семінарія (1860 р.), чоловіча вчительська семінарія з німецькою викладовою мовою (1871 р.), приватна дівоча учительська семінарія товариства «Українська Школа» ввели в програму навчання гімнастику [75; 79, С. 21-22; 88, С. 20;].

Метою вивчення гімнастики в педагогічних закладах було узагальнене визначення наступного змісту: вміти зразково виконувати вправи, які входять до програми державних шкіл; опанувати знання про будову тіла людини та фізіологічні особливості дитячого організму; розуміти процес руху, вміти розкласти його на складові, а також визначити правильну послідовність його виконання. Одним із важливих вмінь було виокремлено володіння фаховою термінологією. Отже, вимоги до фахівців, що закінчували буковинські педагогічні заклади були різноманітними і досить високими і відповідали тогочасним європейським тенденціям: (а саме високий рівень володіння технікою фізичних вправ; обізнаність у фізіології та анатомії; прагнення знати про новітні методики, нові види спорту, ігри тощо).

Обмежена кількість випускників педагогічних закладів (до 30 осіб), швидке збільшення кількості шкіл в краї, віддаленість європейських центрів фізкультурної освіти, коштовність навчання спричинили брак освічених фахівців. Саме тому «Загальне гімнастичне товариство» започаткувало підготовку інструкторів для роботи з дітьми та молоддю у фізкультурно-спортивних товариствах Буковини.

Аналіз архівних документів, звітів дозволяє стверджувати, що курсове навчання інструкторів та вчителів для народних шкіл, запропоноване даною спілкою представляло собою два варіанти навчання: щомісячні майстер-класи

або щотижневі заняття, які включали в себе теоретичну та практичну частину. Саме структура підготовки, форми навчання фахівців фізичного виховання, теми теоретичних та практичних занять, що були проведені в березні 1870 року на базі «Загального гімнастичного товариства» представлена на рис. 4.2.

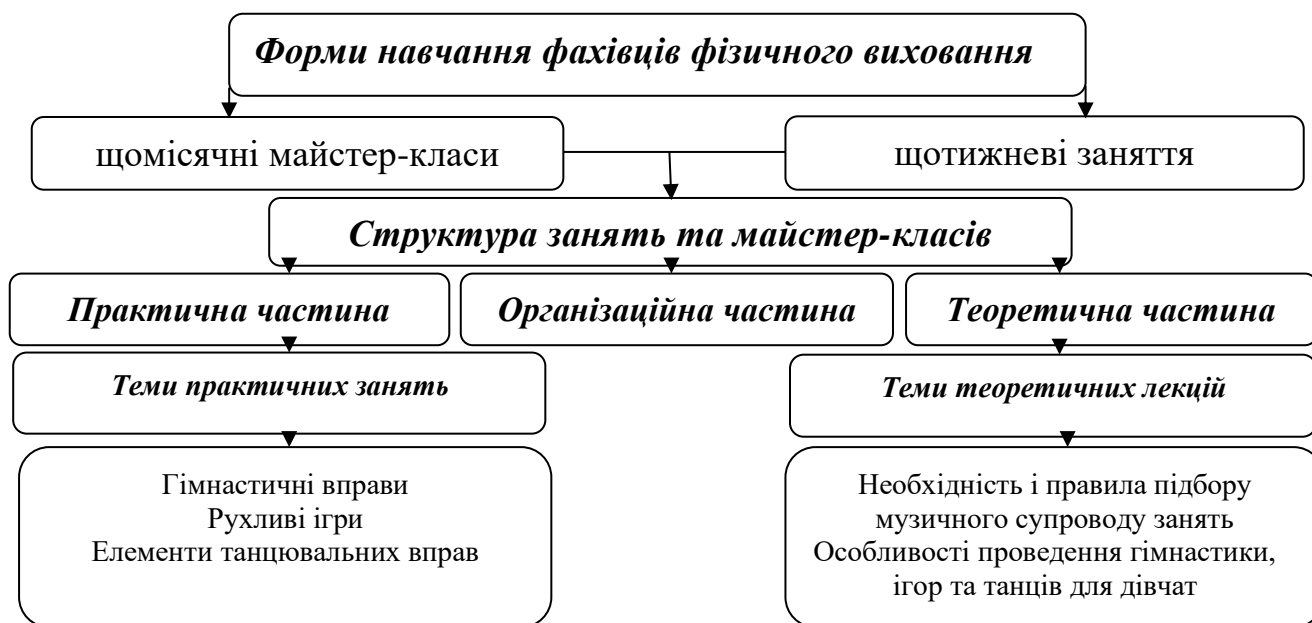

Рис. 4.2. Форми та структура підготовки фахівців фізичного виховання на базі «Загального гімнастичного товариства» та теми занять (1870 р.) [339].

Щомісячні курсові заняття проводились (за бажанням учасників) протягом 2-3 днів першого тижня місяця по 3 години щоденно. Такі зібрання мали приблизно однакову структуру: збір курсантів та їх реєстрація, теоретична інформація від організаторів – лекція, обговорення друкованих новинок і тематичних статей із газет і часописів і практична частина.

Темами лекцій, наприклад, восени 1871 року стали «Що треба зробити, щоб гімнастика стала успішною», «Історія гімнастики. Турнерская система», «Можливі травми на заняттях гімнастикою», «Будова тіла людини» [86, С. 210]. Серед таких загальних теоретичних занять, особливостям і різноманітним аспектам фізичного виховання дітей та молоді присвячувалась ціла низка лекцій. Так, протягом 1870-1871 рр. було прочитано 8 лекцій, наведемо назви деяких з них: «Фізіологічні особливості розвитку дітей 10-15 років», «Чи потрібна

дівчатам гімнастика?», «Танці, чи потрібні вони юнаку?», «Дівчата і хлопці – методика викладання гімнастики для них». Ця тематика завжди зацікавлювала слухачів курсів і викликала бурхливу полеміку. Наприклад, резюме до лекції «Спорт і молодь» вимагало заборонити змагальну діяльність дітей віком до 14 років. Або тематичний майстер-клас, присвячений жіночій фізичній культурі, призвів до звернення курсантів до шкільної влади краю, всіх громадських спілок, з проханням-вимогою максимально сприяти залученню дівчат до занять спортом, особливо в сільській місцевості, використовуючи для цього «всі можливості» [86, С. 196-214].

Це є свідченням сформованого суспільного визнання повноцінної участі жінок у фізичній культурі і спорту з одної сторони, та недостатнього рівня обізнаності у особливостях і специфіці занять фізичними вправами із дівчатами і жінками з другої.

Практична частина включала в себе вправи на гімнастичних снарядах, рухливі ігри та ігри з складними вихідними положеннями, елементи танцювальних вправ. Один із майстер класів, що був проведений в березні 1870 року присвячувався необхідності і правилам підбору музичного супроводу. На цьому засіданні курсів були присутні 14 учасників, з них – 2 галичанина. Провідниками практичних занять були Ляйнвебер – «той, хто проводить гімнастику і змагання» та Региус – «охоронець спортивного знаряддя», А. Франк та Л. Гвяздовморський [339, С. 6-8].

І хоча річного планування таких майстер-класів нами не віднайдено, щорічні звіти товариства, інформаційні статті в буковинських газетах, довідки для органів державної влади засвідчують систематичність та популярність таких курсів. В травні 1870 року курси закінчили 8 учасників, з них 2 – вчителів народних шкіл з Гура-Гумори, які вже мали педагогічну освіту, проте виявили бажання підвищити свій фах [346].

Незважаючи на те, що навчання було платними, кількість слухачів не зменшувалась. Фінансова частина звіту товариства виокремила таку прибуткову статтю доходу як внесок шкіл за навчання їх вчителів в сумі 200 флоринів, що

складало 1/5 частину залишку каси на 1 травня 1870 р. [339, С. 8-9]. Інструктори з фізичного виховання або кандидати в них теж оплачували курси, але з власної кишені або з фондів власних товариств [105, С. 3-15].

Для роботи інструктором у фізкультурно-спортивному товаристві було достатньо бажання, свідоцтва будь-яких курсів та елементарних знань та вмінь. А ось для викладання гімнастики в школах згідно законів від 1870 та 1913 рр. таких курсів було недостатньо, необхідно ще було скласти обов'язкові державні іспити. Тобто закінчення таких курсів давало можливість працювати фахівцем з фізичного виховання або окремого виду спорту тільки у громадських, і зокрема фізкультурно-спортивних товариствах.

Отже, «Загальне гімнастичне товариство» серед провідних форм своєї діяльності виокремлювало такі як тренування, змагання, практичні перегляди, показові виступи, паради, свята, спортивні вечори; ведення тіловиховної колонки у газетах та часописах, показові виступи, видавнича діяльність; фахові курси та майстер-класи, взаємовідвідування занять; благодійні вечори, збори пожертвувань (див. таб. 4.2).

Відповідно, використовувались методи спрямовані на оволодіння та вдосконалення рухових вмінь та навичок, розвиток фізичних якостей: ігровий, змагальний. Особливою увагою користувались встановлення та підтримання зв'язків із пресою, консультації. Систематично проводились лекції, бесіди, розповідь, майстер-класи тощо. В діяльності гімнастичного товариства набули поширення методи контролю: відвідування занять та тренувань, аналіз звітів про діяльність товариств із подальшими рекомендаціями.

Паралельно із «Загальним гімнастичним товариством» в краї діяли фізкультурно-спортивні товариства, що обмежували мету своєї діяльності суто розвитком і пропагандою певного виду спорту. Про здоровий дух у здоровому тілі дбали в «Чернівецькому товаристві ковзанярів», заснованому в 1873 р., та в «Першому буковинському клубі велосипедистів», заснованому в 1887 році (див. таб. 2.2) [103, С. 1-3; 15].

На початку своєї діяльності ці спілки працювали за принципом «об'єднання за інтересами» і не розглядали дітей та молоді як потенційних членів. Перша проблема, що постала перед керівництвом товариств визначилась у їх сталому складі. Через певну закритість спілок кількість учасників практично не збільшувалась. Саме тоді клуб велосипедистів оголосив про бажання приймати до лав учнівську молодь. Другою проблемою стало забезпечення молодих членів обладнанням і спортивним інвентарем [389, С. 35].

Адже наявність ковзанів і власного велосипеда були надто розкішними для буковинських родин. Вищеозначені фізкультурно-спортивні товариства вийшли з положення наступними чином. Через буковинські часописи ці спілки звернулись до громади із прохання зібрати старі або пошкоджені велосипеди та запасні частини до них. Спільними зусиллями було зібрано і відновлено близько 20 велосипедів. При клубі працювала технічна майстерня, при чому дрібний ремонт велосипедів діти та молодь виконували самостійно під наглядом дорослих. Саме тут хлопці отримували перші технічні і прикладні знання і вміння, що були необхідними у дорослому житті. А усунення складних проблем для «школярської групи» здійснювалось безкоштовно. Щодо ковзанів, то в 1875 році на балансі товариства налічувалось 50 пар ковзанів зроблених кустарно [389, С. 35].

Отже, фізичне виховання і заняття спортом, окрім загально підготовчого, мали прикладне значення для господарсько-трудої діяльності, створюючи рухові навички і вміння, що безпосередньо застосовуються в ньому. При чому фізичне і господарсько-трудового виховання виокремлювались як одні з основних чинників, які впливали на формування витривалої, дисциплінованої, свідомої, працьовитої особистості.

Важливою проблемою, без розв'язання якої ефективна діяльність товариства була неможливою, стала відсутність фахівців здатних навчити дітей, зокрема, дівчат, основам техніки ковзанярства і їзди на велосипеді. Пам'ятка, видрукувана накладом товариства намагалась «вбити одразу двох зайців»: надати необхідні рекомендації активістам, які не мають достатньої теоретичної

підготовки (педагогічних або фізкультурних знань), але володіють на достатньому рівні велосипедом та ковзанами; а по-друге, навчити дітей та молодь зробити перші кроки у цих видах спорту самостійно.

Наведемо деякі з таких рекомендацій для представниць жіночої статі: «Чтобы научиться скоро ездить, нужно только не нервничать и не быть слишком не подвижной, держать руль, сохранять равновесие» [217, С. 1-13]. Отже, методична була написана простою, доступною мовою як для початківців, так і фахівців.

Товариства власними силами вирішували проблему нестачі фахівців шляхом друку найпростіших методичних рекомендацій, за якими можна було самостійно навчитись фізичним і спортивним вправам. Саме швидкість, почуття «свободи» у виборі часу, місцевості, можливість користуватись велосипед спілки, сприяли, на думку організаторів, збільшенню членів за рахунок учнівської молоді. Одночасно, використання учнями велосипеда дозволяло вирішити ще одну проблему – добирання до школи [217, С. 10].

На початку своєї діяльності товариство ковзанярів не виокремлювало серед напрямів своєї діяльності фізичне виховання дітей та молоді. Проте активісти організації були зацікавлені у пропаганді і розвитку обраного виду спорту, і, з часом, збільшення членів організації стало нагальною проблемою. Зберігаючи певну закритість спілки, товариство сприяло популяризації здорового способу життя шляхом організації самостійних гуртків для дітей та молоді із значною методичною та фінансовою підтримкою.

Взимку 1889-1890 рр. заняття на льодовому майданчику відвідували більше ніж 50 учнів різного віку. Таке число спричинило розподіл на дитячий та молодіжний загін. Цікаво, що дитячий загін з часом тільки збільшувався, згодом пристосований майданчик для занять не вмщував всіх бажаючих. Про що зазначав у офіційному звіті провідний інструктор А. Швець [394]. Успіх ковзанярського дитячого гуртка пояснювався тим, що представників молоді як потенційних членів розглядали різноманітні організації, а діти та підлітки залишались здебільшого осторонь цієї уваги. Крім того, несподівано для

організаторів, батьки підтримали ідею занять спортом і стали членами товариства весною цього ж року.

Фонди ДАЧО та відділу рідкісної літератури бібліотеки Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича дозволяють стверджувати про видавничу діяльність вищезгаданих товариств. Опрацювання німецьких, англійських та російських видань, використання власного досвіду допомогло активістам даних організацій лише у 1890-1891 рр. видати близько 7 тематичних брошур та 3 методичних посібників. [377, С. 7-9].

Звіт німецької гімназії за 1891 рік дає можливість засвідчити факт участі гімназистів у ковзанярському гуртку товариства. Рішенням педагогічної ради закладу навчання катанню на ковзанах було включено у проект програми навчання на наступний навчальний рік. З метою підготовки до вивчення елементів ковзанярства дирекція гімназії виписала методичний посібник «Ковзани. Техніка катання і навчання». В якому охарактеризовані основні рухи, надана досить розгорнута їх класифікація, окреслені правила техніки безпеки на льоду, надані рекомендації щодо часу і місця тренувань, одягу, травм тощо. Наприклад, класифікація рухів, подана у брошурі описувала такі основні кроки катання на ковзанах, а саме описування кола; гігантський крок вперед-назад; внутрішній гігантський крок вперед-назад; всі ці кроки з лівої ноги [377, С. 5-9].

Отже, незважаючи на відмінності у напрямках діяльності вищезначених товариств, що були проголошені в статутах, в процесі власного розвитку цих організацій, основні пріоритети переформулювались і розширились. А саме, поруч із пропагандою здорового способу життя, розвитку різноманітних видів спорту, в тому числі і зимових, методичною допомогою вчителям гімнастики в закладах освіти, інструкторам при товариствах, активістам тощо радами спілок приділялася значна увага тіловихованню молодого покоління та залученню до товариства нових членів саме з числа шкільної молоді.

На товариському житті в буковинському регіоні не могла не віддзеркалюватись політична ситуація в Європі. Саме в цей період розпочали активну діяльність товариства мілітаристичного спрямування, основними

засадами яких стали чітке підпорядкування, дисципліна, загальна форма. У 1913 році німецька молодь була залучена до загального австрійського скаутського руху. В травні 1913 року на Буковині було відкрито філію «Австрійського мандрівного птаха» – об'єднання, що розвивало молодіжний туризм, виховувало «відчуття прекрасного в природі» і надавало можливість вивчати свою країну, край, народ [109, С. 2-4].

До початку ХХ ст. товариства краю приймали у свої члени всіх бажаючих, не зважаючи на національну окрасу назв організацій, статутні положення тощо. Такий висновок зроблено нами після вивчення звітів різноманітних товариств, що діяли на теренах буковинського краю. Ця риса притаманна і «Австрійському мандрівному птаха». Такий прояв асиміляції націй у товариському житті, зокрема у фізкультурно-спортивних товариствах зберігався і в перше десятиріччя ХХ століття. І, не зважаючи на збільшення саме національно забарвлених організацій, був характерним для товариств Буковини і зберігався до початку першої світової війни.

За рік свого існування «Австрійський мандрівний птах» став популярним серед дітей та представників молоді, що залишились осторонь від фізкультурної діяльності. Причиною такої популярності стало потужне державне фінансування діяльності товариства: стипендія для членів товариства віком від 13 до 18 років, забезпечення одежею і взуттям для занять туризмом, обладнанням і, навіть, їжею для запланованих мандрівок і прогулянок. Звичайно, така увага зі сторони влади до діяльності товариства сприяла залученню дітей з бідних прошарків населення краю [105, С. 10; 109, С. 8-9].

Одночасно щедре фінансування вимагало від керівництва організації чіткої, потужної і систематичної роботи. Саме фінансові звіти товариства дозволили скласти картину діяльності спілки у напрямі фізичного виховання дітей та молоді Буковини. Так, на 15 короткотривалих походів, із загальною кількістю учасників майже 500 осіб, було витрачено 960 флоринів [105].

До організації таких спортивно-масових заходів долучилось 14 інструкторів, три з яких були командировані з Відня для загального розвитку

«Австрійського мандрівного птаха». Характерною особливістю цього товариства визначаємо підтримку новостворених спілок досвідченими скаутами шляхом фінансування, взаємодопомоги тощо.

Початок нового ХХ ст. характерний тим, що паралельно із інтернаціональними виникають спортивні товариства на національних засадах. Український гімнастичний союз «Січ», польський «Sokol», єврейський «Маккабі», німецький «Ян» стали не тільки загонами добровільної пожежної охорони на селах, а й добре організованими осередками національного руху.

Особливістю Буковини в контексті дослідження стала діяльність дотичних за назвою, зразком статутних документів, загальних напрямів роботи, але одночасно різних – польського спортивно-гімнастичного товариства «Сокил» та гімнастичної організації «Руський Сокил», а згодом української спілки фізкультурно-спортивного спрямування «Сокил».

Дослідник національного життя буковинської Полонії А. Горук визначав заснування спортивно-гімнастичного товариства «Сокил» важливою подією у культурній та освітній сферах не тільки польської спільноти, а й всього краю [62]. Діяльність організації регламентував статут, затверджений Буковинським сеймом 13 липня 1892 року [384, С. 12].

У першому розділі статуту (§ 1-5) проголошувались офіційну назва, місце розташування, визначалась мету і завдання діяльності та власна символіка. В цьому розділі було виокремлено головну ідею діяльності товариства: «...Виховання духу взаємодопомоги серед членів, ослуху і карності через проведення спортивних занять, влаштування публічних свят і заходів» [384]. На думку організаторів, покликання товариства – служіння справі підготовки польської громадськості до майбутньої боротьби за відновлення власної державності [384, С. 5].

Діяльність «Сокола» розвивалася за такими провідними напрямками: організація і проведення гімнастичної і спортивної діяльності, розвиток туризму і краєзнавства. Характерно, що серед завдань товариства, окрім пропаганди та

розвитку фізичної культури і спорту, було вказано провадження національних культурних і просвітніх «ініціатив» [384].

Параграфи п'ятого розділу даного статуту виокремлювали заснування гімнастичної школи для учнів товариства. Організація такої школи передбачала на першому етапі створення гімнастичних гуртків при всіх закладах освіти «де зацікавлені майбутнім» [384, С. 11-12]. Результатом поширення ідеї загального гімнастикування очікувалось створення закладу, який би здійснював спортивно-масову роботу із дітьми та молоддю, праобразу сучасної спортивної школи із власною матеріально-технічною базою, кадровим забезпеченням, науково-методичним потенціалом тощо [384, С. 8-12].

На момент заснування польського товариства «Сокіл» (1892 р.) в краї позакласні заняття фізичними вправами в шкільних гуртках проводились у 140 народних і 7 закладах середньої освіти. Саме тому не погоджуємось із думкою А. Горука, що саме від львівського «Сокола» буковинці запозичили ідею створення так званих «академічних гнізд» – осередків при вищих та середніх навчальних закладах, гімназіях, реальних школах тощо [62, С. 120].

На відміну від Буковини, визначає Р. Гах, у середніх школах Галичини досліджуваного періоду лише незначна частина молоді займалась гімнастикою як обов'язковою наукою. Причинами такого стану фізичного виховання у школах регіону, автор визначає стан освіти, брак державного фінансування, незнання та недооцінювання позитивного впливу фізичного виховання на молодь зі сторони педагогів, а також брак висококваліфікованих вчителів [52].

Від самого заснування провід польського «Сокола» основною метою своєї діяльності окреслював сприяння розвитку фізичної культури, гімнастики, туризму, різних видів спорту, культурному і естетичному розвитку польської робітничої та учнівської молоді, не забуваючи при цьому працювати на ниві піднесення культури, просвіти, здійснення добродійних ініціатив. Отже, «Сокіл» розглядав фізичне виховання не як суто тілесне вправляння, а як складову загального культурного рівня молоді людини.

Крім діяльності гуртків при закладах освіти, фізичне виховання дітей та учнівської молоді в польському «Соколі» здійснювалось завдяки самостійних тренувань членів з таких видів спорту як велосипедний, фехтування, спортивні ігри, зимові види – лижний, ковзанярський та санний, хокей, бокс, туризм (мандрівництво). Традиційно в краї займались стрільбою.

Ще одною формою фізичного виховання підростаючого покоління у «Соколі» стало, наприклад, організація спортивно-масових та культурних заходів: прогулянок, танцювальних вечорів та показових виступів. Однією з таких подій стало святкування 25-річного ювілею діяльності Читальні польської у Чернівцях (травень, 1894 р.). В дводенну програму свята було включено офіційну церемонію освячення штандарту спортивно-гімнастичного товариства, показові виступи членів «Сокола» тощо. Окремо підготовлена школярами 15 хвилинна фізкультурно-танцювальна композиція дістала захоплені відгуки присутніх і чернівецької преси. Саме школярі продемонстрували «дисциплінований вихід» із несподіваним переходом на танцювальні вправи із музичним супроводом [100, С. 4].

Особливістю таких заходів стало місце проведення урочистостей, які пройшли на спортивному майдані товариства «Сокіл» поблизу Народного саду. Крім того такі масові імпрези підтримувались крайовою владою, порядок проведення забезпечувала місцева державна поліція [100, С. 2; 380, С. 9-11; 381, С. 11-13; 383, С. 8-10].

Через три роки після заснування товариства право на членство в ньому здобули дівчата і жінки [385, С. 106]. Щоправда, фізкультурно-спортивна робота із дівчатами та жінками нічим не відрізнялась від тренувань хлопців. Дівчата приймали участь у забавах та іграх поруч із хлопцями, а також у показових виступах і імпрезах як повноцінні учасники.

Новий етап діяльності полонійного «Сокола» розпочався з виділенням місця для власного спортивного майданчика. Досить швидко тут почали організовувати ігри та забави як для юних, так і дорослих членів товариства. Спочатку вони були спонтанними і не систематичними, згодом ігрові розваги і

тренування стали дедалі організованими. Про певний розклад занять мова не йшла, проте вивчення архівних документів дозволяє стверджувати про заборону проводу товариства призначати заняття і тренування для школярів під час уроків і в вечірній час. Активісти і інструктори «Соколу» намагались коректувати час занять, кількість гравців, що одночасно знаходились на майданчику, визначали вид спорту, яким займались або гру, в яку грали, контролювали дисципліну та взаємну повагу тощо [395, С. 96-99].

Це свідчило про створення умов дорослими для дотримання учнями денного розпорядку із врахуванням фізіологічних вікових потреб, виховання своєчасного та належного виконання встановлених правил та прийнятих норм. Необхідно зазначити, що статут не визначав покарань за певні дисциплінарні порушення, проте серед учасників тренувань і забав на товариському майданчику існувала чітка дисципліна: розпорядження інструктора виконували негайно, заборонялись бійки, нецензурна лайка. Збереглося свідчення учня державної гімназії члена товариства Юзефа Калінського, про те, що його товариша по футбольній команді відсторонили від тренувань на цілий місяць за те, що він плюнув на майданчик [382, С. 19-20]. Тобто культурна поведінка, взаємоповага і чітка дисципліна культивувались у фізкультурно-спортивних товариствах.

Неодноразово на зборах товариства піднімалось питання про поліпшення санітарно-гігієнічних умов для занять фізичним вихованням, проте проект з побудови роздягалень і туалетних приміщень не було реалізовано із-за початку військових дій [381, С. 20].

На спортивному майданчику товариства «Сокіл» проводились широкий спектр форм спортивно-масової роботи, а саме: заняття, змагання, спортивно-масові паради і розваги. Такі показники як значна кількість дітей, молоді та дорослих, що займались там, відповідність цієї споруди тогочасним вимогам до спортивних об'єктів, дозволяють назвати цей майданчик своєрідним спортивним центром. Протягом літніх місяців тут функціонував своєрідний оздоровчо-виховний дитячий табір. Розпочавши свою діяльність спонтанно, через короткий

час заклад стає одним із найпопулярнішим серед чернівчан та їх сімей місцем «плідного проведення часу» [361, С. 221-222]. Практично з заснування тут проводилась ранкова гімнастика, яка з часом збирала більше 100 учасників. Для загартовувальних процедур у великих ємностях заготовлювалась вода, щоправда, пізніше використовувався метод «мокрого рушника». Для підлітків проводились заняття з гімнастики та різноманітних видів спорту, для малечі – ігри і забави. У післяобідній час відвідувачі табору приймали сонячні ванни, відпочивали і оздоровлювались. Своєрідний розпорядок дня передбачав проведення командних ігор серед дорослих у вечірній час. Вихователями та інструкторами в цьому таборі виступали члени товариства, проте потрапити у цей своєрідний педагогічний колектив міг не кожний, це було престижно. Переваги надавались працівникам закладів освіти, діючим спортсменам [379, С. 8-10; 385, С. 155].

Отже, одним із провідних напрямів зацікавлення і діяльності польського спортивно-гімнастичного товариства «Сокіл» на початку ХХ століття стало створення умов та організація дитячого та молодіжного відпочинку і оздоровлення в умовах організованого табору. Наряду із заняттями гімнастикою, спортивними і народними іграми в таборі проводились лекції, читання, концерти тощо [401].

Цілеспрямована діяльність «Сокола» протягом першого десятиріччя ХХ століття відрізнялось потужними спробами активістів товариства організувати філії в буковинській провінції. Завдяки старанням В. Вейделека, В. Коритинського, В. Межвінського, А. Мендрака, Б. Мокранського, В. Солтинського, Г. Цукератакі осередки, так звані «гнізда», були засновані в буковинських містечках Садгорі, Вижниці, Заставні, Качиці тощо [381, С.10-11]. Особливою активністю у впровадженні спортивних, культурних, просвітніх ініціатив відрізнялась спілка містечка Качика, заснована у 1907 р. [101, С. 4; 13, 12-13].

Не зважаючи на те, що польське населення селищ Новий Солонець, Плеше і Поляна Мікулі та містечка Качика проживало на теренах Буковини автаркічними громадами, свідомо уникало впливу інших культур, зберігало

власні традиції і звичаї та розвивало їх, фізичне виховання підростаючого покоління цього регіону здійснювалось осередками товариства «Сокіл». Рівень довіри населення до власної тіловиховної організації виражався у кількості дітей та підлітків, учнівської та робітничої молоді, що були охоплені спортивно-масовою роботою – 112 осіб [375, С. 3; 376, С. 2].

Дотично, хоча й з меншим розмахом, розвивалися польські ініціативи у повітовому місті Вижниці, де на початку ХХ ст. мешкали 222 особи польської національності [400, С. 133]. Поруч з товариством братньої допомоги і читальні польської, і тут функціонувало гніздо спортивного товариства «Сокіл» [341, С. 152].

Кліматичні особливості і географічне розташування повіту сприяли розвитку зимових видів спорту: лижного, санного і зимового туризму. Зимові походи юних вижницьких соколів, досвід їх організації, фінансування і їх проведення привернули увагу активістів товариства з столиці краю. В лютому 1908 року при народній школі м. Вижниця була проведена неофіційна конференція, темою якої стало узагальнення досвіду організації зимового мандрівництва [375, С. 3].

Поряд із національно-культурними і просвітніми ініціативами (читальнями, касами взаємодопомоги тощо) в повітах герцогства Буковина – Кіцманському, Заставнівському, Сторожинецькому товариство зусиллями представників інтелігенції і чиновництва, ремісників, найманих робітників і селян для власних дітей та молоді під патронатом «Сокола» було організовано заняття іграми протягом теплої пори року [114, С. 498-509].

Вибір ігор пояснювався елементарними умовами для проведення: велика кількість учасників, зацікавленість самих учнів, мінімально обладнані ігрові майданчики тощо. Для цього використовувались майданчики закладів освіти, адже саме біля школи було легше всього організувати школярів [365, С. 55; 391, С. 76-81; 341, С. 152].

Один із активістів товариського руху В. Прус-Межвінський визначав діяльність польського фізкультурно-спортивного товариства «подарунком, зробленим власноруч» дітям [395, С. 106].

Дорослі члени «Сокола» розуміючи потребу систематичного фізичного виховання дітей та молоді, не забували про проблему «вільного часу» та його наслідки: тютюнопаління, вживання алкоголю, бійки тощо. Саме ігри стали засобом заповнення цього вільного часу, зацікавлювали командним духом, правилами, боротьбою на майданчику, розвивали товарищівість і наполегливість.

Різноманітність форм діяльності товариства, широка мережа філій та спілок товариства, активна позиція «Сокола» у визначенні обов'язковості фізичного виховання як хлопців так і дівчат, дозволили зробити висновок про вагомість товариства не тільки в організаційному оформленні національно-культурного руху поляків на Буковині другої половини XIX ст. – 1914 р., а й розвитку системи фізичного виховання всіх верств населення краю, зокрема дітей та молоді (див. таб. 4.2).

Серед національних фізкультурно-спортивних товариств Буковини особливе місце займало спортивне німецьке товариство «Ян» у Чернівцях («Deutscher Turn- und Sportverein «Jahn in Czernowitz»), створене в 1909 році за ініціативою міського шкільного інспектора проф. Р. Кайндля та пропагандиста німецького товариського руху Й. Рудольфа [214, С. 208].

Основою, на якій базувався його статут стали принципи Фрідріха Яна: «Спорт і гімнастика не заради рекордів, а заради фізичного і духовного виховання особи» [359, С. 5]. Напрями, форми та методи діяльності цього фізкультурно-спортивного товариства представлено у таб. 4.2. Діючи на теренах регіону, товариство «Ян» належало до гімнастичного округу «Австрія» «Німецького гімнастичного товариства».

Повністю виправдовуючи власну назву, правління товариства організувало заняття гімнастикою, футболом, тенісом, плаванням, зимовими видами спорту, забезпечило високий рівень кваліфікації інструкторів, що

проводили тренування – дипломованими тренерами (О. Куцман і Й. Отт). На базі товариства одразу ж були створені дівочі та юнацькі команди, тренування яких проводились у спортивному залі державної гімназії №1 м. Чернівці. Результатом не тривалих масових тренувань стали показові виступи дівочих гуртків. Перші показові виступи команд товариства з гімнастики (1911 р.) проходили в цій самій спортивній залі. Участь дівчат у виступах взагалі була під питанням, тому що для цього необхідно було отримати дозвіл батьків та керівника навчального закладу, де навчались дівчата, навіть спортивна форма гімнасток була темою полеміки. Дискусія закінчилась визначенням обов'язкової спортивної форми для дівчат, яка зберіглася в краї до 20-их рр. ХХ ст.: довгі чорні панчохи, спідниця зі складками й біла блуза з короткими рукавами [214, 319]. Впровадження гендерних підходів у процесі фізичного виховання дітей та молоді стало характерною особистістю діяльності товариства.

Наголосимо, що показові виступи гімнастичних дружин були перед Першою світовою війною традиційними і систематичними, збирали велику кількість зацікавлених глядачів. Атмосферу свята створював власний оркестр об'єднання, керований З. Кайндлем [386, С. 191.].

Саме доповнюючи такі виступи музичним супроводом товариство формувало у дітей та молоді естетичні смаки, ідеали, здібності до естетичного сприймання явищ дійсності, виховувало потребу вносити прекрасне в оточуючий світ, зокрема у фізичні вправи. Виконуючи головне завдання – плекання здорового духу, товариство залишилось насамперед німецьким національним об'єднанням молоді: «гімнасти товариства «Ян» – це захоплена національною роботою молодіжна команда» [350, С. 1].

Окрім м. Чернівці, німецьке гімнастично-спортивне товариство діяло у Радівцях, де в 1911 р. учнями гімназії В. Цігеллі, Ф. Класером, Й. Броднером та іншими був створений «Християнсько-німецький футбольний клуб». Через брак кількості власних гравців цей клуб прийняв до себе футболістів інших національностей і змінив назву на «Інтернаціональний радівецький футбольний

клуб». Цей факт, визначає С. Осадчук, був гарним прикладом готовності до компромісів у буковинському суспільстві на початку ХХ ст. [214, С. 210].

Продовжуючи співпрацю зі школою товариство планувало заснувати з допомогою «Австрійської імперської спілки призывної молоді» молодіжну спілку і корпус скаутів з метою підвищення якості роботи з молоддю. Адже в статуті у параграфі «Види членства» визначено, що «до екстраординарних членів» належать учні віком до 18 років [320, С. 113].

Отже, політична ситуація в Європі вимагала від суспільства відповідної реакції, а саме готовності представників чоловічої статі до військових дій. Розширення призывного віку потребувало перш за все фізичної підготовки молоді, сформованості таких якостей як спритність, витривалість, сила.

Тенденція створення національних тіловиховних організацій, що притаманна краю, не могла не зацікавити представників інших націй та народностей. Бажання вижити спричинило потребу у єврейській молоді Європи і Росії організувати групи самозахисту. Звичайно, отримати дозвіл на створення таких організацій було не можливо, але євреї вийшли з положення і об'єднались під прапорами спортивних клубів. В 1913 році було організовано 29 таких клубів з 4500 активних членів. Такий бурхливий розвиток клубів спричинив створення Всесвітнього Союзу Маккабі в Карлсбаді [265]. Використовуючи європейський досвід, єврейська спільнота краю, а тільки в м. Чернівці проживали 2 тисячі євреїв, втілила свої тіловиховні претензії в організації товариства естетики і фізичної культури «Маккабі» (1913), яке проіснувало аж до 1940 року. Метою організації була визначена боротьба за свободу свідомості та релігії, автономію та незалежність [132, С. 32].

Майже всі вище описані товариства намагались створити в тій чи іншій мірі, власну фізкультурно-спортивну базу. Причиною була відсутність в столиці герцогства фізкультурно-спортивних споруд комунальної власності: всі зали та майданчики знаходились у підпорядкуванні військових, товариств, або закладів освіти. Майже одразу «Маккабі» поставило за мету створити гідні умови для занять фізичною культурою і спортом. Проте бойові дії Першої світової війни на

теренах краю призупинили процес збирання коштів для купівлі землі та будівництва [60, С. 9].

Спортивний клуб культивував такі види спорту як теніс, плавання, хокей на льоду, легку атлетику. За релігійними настановами фізичною культурою і спортом займались лише хлопці і чоловіки. Характерною особливістю було масове відвідування тренувань. Так, на тренуваннях з легкої атлетики протягом 1913 року займались 120 хлопців віком 8-11 років, 96 – віком до 14 років [362].

Архівні джерела зберегли інформацію про організацію в товаристві особистих змагань серед членів товариства, названу на зразок Олімпіади – Маккабіада. В 1913 році в програму змагань входили: біг на коротку дистанцію, метання спису, стрибків у висоту і довжину, плавання. Переможцем у стрибках у висоту в групі дітей визначився 14-річний Макс, перемогу йому принесла єдина спроба. Адже крім нього ніхто з учасників не подолав початкової висоти [266, С. 12].

В 1910 році за ініціативою М. Зоммера був заснований футбольний клуб «Гакоах», який у 1914 об'єднався із «Маккабі». Отже, широкий спектр видів спорту, доступних для членів товариства, дозволяв готувати сильних, сміливих і впевнених у собі молодих людей. У тому ж 1910 р. в столиці герцогства – м. Чернівці були створені перші гарцерські об'єднання. Організатори спілок, активні члени чернівецького «Сокола», Т. Гембарович і Т. Остапович, були випускниками першої польської скаутської школи і учнями ідеолога і практика польського скаутського руху А. Малковського [62, С. 11-12].

Статут гарцерів визначав спілку суспільно-виховною організацією дітей, молоді та дорослих – інструкторів, яке робило наголос на службі, самовдосконаленні і братерстві. Визначаючи специфіку скаутингу та підкреслюючи національний пріоритет гарцерства, його засновник виокремив різницю між класичним скаутингом Р. Баден-Пауела і гарцерством у тезі: «Гарцерство – це скаутинг плюс незалежність». Напрями, форми та методи діяльності гарцерських об'єднань краю визначено в таблиці 4.2.

За одними даними, члени товариства були розділені на такі три вікові групи: від 8 до 11 років, від 11 до 15 – гарцери та від 15 до 18 – старші гарцери [393, С. 140]. За другими, ельфами могли стати навіть малюки від 5 до 10 років [110, С. 8]. Засади поведінки молодшого гарцера визначались «Обіцянкою сміливця» та «Законом сміливця», а старшого віку – «Гарцерською клятвою» або «присягою» та «Гарцерським законом». Зміст роботи розподілявся на два умовних напрями: виховний і тіловиховний [111, С. 2-9].

До першого відносились мистецькі та екологічні заняття. До обов'язкових фізкультурних занять – верхова їзда, пожежні і рятувальні справи, різновиди туризму: літнього та зимового, а також плавання, веслування, лижі [111, С. 4].

Всі види, що входили до програми фізичного виховання дітей та молоді краю мали певну прикладну мілітаристичну спрямованість, саме ці навички мав мати солдат, який окрім участі у бою, мав би залишитись живим.

Проте, різноманітність і потужність вже існуючих громадських та фізкультурно-спортивних товариств, які займались фізичним вихованням дітей та молоді буковинського краю, не дозволила гарцерським об'єднанням широко розвернути свою діяльність. Тому, що гарцери, особливо старшого віку, асимілювались в інших громадських спілках.

Отже, узагальнюючи напрями та зміст діяльності громадських товариств першої групи можна визначити такі загальні вектори: розвиток масової фізкультурно-спортивної діяльності шляхом організації і проведення тренувальної та змагальної діяльності з різних видів спорту, спортивних вечорів, прогулянок та походів, танцювальних вечорів та показових виступів; заснування гімнастичного закладу; створення умов та організація дитячого та молодіжного відпочинку і оздоровлення в умовах організованого табору; сприяння розвитку жіночої фізичної культури і спорту; створення власної фізкультурно-спортивної бази із відповідним обладнанням та інвентарем; організація навчання та підвищення кваліфікації вчителів гімнастики та інструкторів фізичної культури.

**Напрями, форми та методи діяльності фізкультурно-спортивних товариств Буковини
(II половина XIX – початок XX ст.)**

Назва товариства	Напрями діяльності, форми роботи	Методи
«Загальне гімнастичне товариство у Чернівцях» (1867) Фізкультурно-спортивна рада (1869)	Розвиток гімнастики як виду масової фізкультурно-спортивної діяльності та збільшення членів за рахунок школярів та робітничої молоді: <u>тренування, змагання, практичні перегляди, показові виступи, паради, свята, спортивні вечори</u> ; пропаганда фізичної культури і спорту, зокрема жіночого: <u>ведення тіловиховної колонки у газетах та часописах, показові виступи, видавнича діяльність</u> ; організація системи підготовки і підвищення кваліфікації фахівців галузі фізичного виховання: <u>фахові курси та майстер-класи, взаємовідвідування занять</u> ; створення власної спортивної бази: <u>благодійні вечори, збори пожертвувань</u> .	Методи спрямовані на оволодіння та вдосконалення рухових вмінь та навичок, розвиток фізичних якостей: ігровий, змагальний. Встановлення та підтримання зв'язків із пресою, консультації. Лекції, бесіди, розповідь, майстер-класи. Методи контролю: відвідування занять та тренувань, аналіз звітів про діяльність товариств із подальшими рекомендаціями. Метод створення умов для розвитку видів спорту. Методи сприяння: фінансова підтримка.
«Чернівецьке товариство ковзанярів» (1873) «Перший буковинський клуб велосипедистів» (1887)	Організація спортивних гуртків для дітей та молоді: <u>тренування, змагання, велопробіги, свята, спортивні вечори</u> ; забезпечення молодих членів обладнанням і спортивним інвентарем: <u>збір старих або пошкоджених велосипедів, ковзанів та коштів</u> ; господарсько-трудова діяльність: <u>самостійний дрібний ремонт обладнання та інвентаря</u> ; співпраця із закладами освіти: <u>спільні фізкультурно-спортивні розваги і свята, друк методичних рекомендацій</u> .	Методи спрямовані на оволодіння та вдосконалення рухових вмінь та навичок, розвиток фізичних якостей : ігровий, змагальний. Встановлення та підтримання зв'язків із населенням та пресою; Метод створення умов для розвитку спорту. Методи сприяння: фінансова підтримка.
Польське спортивно-гімнастичне товариство «Сокіл» (1892)	Організація і проведення тренувальної та змагальної діяльності, заснування гімнастичної школи: <u>тренування, змагання, практичні перегляди, туристичні походи, велопробіги, показові виступи</u> ;	Методи спрямовані на оволодіння та вдосконалення рухових вмінь та навичок, розвиток фізичних якостей.

	<p>організація спортивно-масових та культурних заходів: <u>прогулянок, парадів, свят, спортивних та танцювальних вечорів,</u></p> <p>створення умов та організація відпочинку і оздоровлення в літньому таборі: <u>ранкова гімнастика, загартувальні процедури, ігри і забави, командні ігри, лекції, читання, концерти</u></p>	<p>Лекції, бесіди, розповідь, читання.</p> <p>Методи контролю: відвідування занять та тренувань, дисциплінарний вплив.</p> <p>Метод створення умов для розвитку спорту.</p>
<p>Німецьке гімнастично-спортивне товариство «Ян» у Чернівцях (1909)</p>	<p>Організація і проведення тренувальної діяльності з різних видів спорту: гімнастики, футболу, тенісу, плавання, зимових видів спорту: <u>тренування, змагання, прогулянки, народні та краєзнавчі свята, показові виступи.</u></p> <p>створення та підтримка дівочих та юнацьких спортивних команд: <u>показові виступи, змагання, розробка спортивної форми для дівчат.</u></p>	<p>Методи організації та здійснення навчально-виховної діяльності: словесні (розповідь-пояснення, бесіда, лекція); наочні (ілюстрація, демонстрація); репродуктивні (повторення вправ, рухів); робота під керівництвом дорослих та поза контролем інструкторів.</p> <p>Методи стимулювання й мотивації діяльності: стимулювання інтересу до занять (використання пізнавальних ігор, цікавих прикладів, перегляд фотоматеріалів); стимулювання обов'язку й відповідальності (вимоги дисциплінарні, організаційно-педагогічні); заохочення та покарання (оцінка дій, усне схвалення та осуд педагога).</p> <p>Методи контролю та корекції ефективності діяльності.</p>
<p>Гарцерське об'єднання (1910)</p>	<p>Виховний напрям: <u>мистецькі (малювання) та екологічні заняття;</u></p> <p>тіловиховний напрям: <u>обов'язкові фізкультурні заняття та тренування з верхової їзди, пожежних і рятувальних вправ, літнього та зимового туризму, плавання, веслування, лижного і санного спорту.</u></p>	<p>Методи організації та здійснення навчально-виховної діяльності: словесні (розповідь-пояснення, бесіда, лекція); наочні (ілюстрація, демонстрація); репродуктивні (повторення вправ, рухів); робота під керівництвом дорослих.</p> <p>Методи мотивації діяльності: стимулювання інтересу до занять (урізноманітнення видів діяльності, використання цікавих прикладів); методи стимулювання й відповідальності (вимоги дисциплінарні, організаційно-педагогічні).</p>
<p>«Християнсько-німецький футбольний</p>	<p>Організація і проведення <u>тренувань та змагань з футболу;</u></p>	<p>Ігровий, змагальний.</p>

<p>клуб» («Інтернаціональний радівецький клуб») (1911)</p>	<p>співпраця з громадськими та фізкультурно-спортивними спілками: <u>спільні заходи і змагання.</u></p>	<p>Методи стимулювання інтересу до занять (урізноманітнення видів спорту, зустрічі з спортсменами).</p>
<p>Товариство естетики і фізичної культури «Маккабі» (1913)</p>	<p>Створення власної фізкультурно-спортивної бази та гідних умов для занять фізичною культурою і спортом: <u>пропагандистські заходи, вуличні акції, показові виступи, друк рекламних плакатів та їх розповсюдження, оприлюднення закликів у засобах масової інформації;</u> культивування видів спорту: <u>відкриті першості, змагання, тренування, показові виступи.</u></p>	<p>Ігровий, змагальний. Методи сприяння розвитку фізичної культури і спорту: збір коштів, придбання землі, будівництво фізкультурно-спортивних споруд. Методи стимулювання інтересу до занять (урізноманітнення видів спорту, зустрічі з спортсменами).</p>
<p>«Австрійський мандрівний птах» (1913)</p>	<p>Організації спортивно-масових заходів та туристичної діяльності дітей та молоді: <u>прогулянки, короткотривалі та довготривалі походи, орієнтування, воєнізовані ігри, змагання; краєзнавчі заходи (збір народних ігор, традицій, обрядів);</u> державне фінансування діяльності: <u>стипендія для членів (13-18 років, забезпечення одежею і взуттям, обладнанням для занять туризмом.</u></p>	<p>Ігровий, змагальний. Методи словесного впливу. Методи спрямовані на оволодіння знаннями та обміну інформацією. Методи стимулювання інтересу до занять та мотивації (урізноманітнення видів спорту, зустрічі з спортсменами, фінансування).</p>

Окремою увагою товариств користувалась господарсько-трудова діяльність на власній базі та видавнича діяльність.

В діяльності фізкультурно-спортивних товариств Буковини прослідковуються принцип регіоналізму: врахування національних, економічних та інших особливостей притаманних досліджуваному регіону.

4.3 Фізичне виховання представників молодого покоління як провідний напрям діяльності українських тіловиховних товариств Буковини досліджуваного періоду

Починаючи з другої половини ХІХ ст. український національний рух на Буковині набрав досить відчутного розвитку. В краї діяла низка українських товариств: «Просвіта», «Руська бесіда» та інші, які проводили активну просвітницьку роботу серед українського населення. Фізичне виховання як основний напрям своєї діяльності виокремлювали товариства «Січ», «Сокіл» і «Пласт».

З метою аналізу діяльності цих спілок в контексті дослідження коротко проаналізуємо передумови зародження українського тіловиховного руху. Важливим фактором, який сприяв формуванню такого руху, стало усвідомлення можливості піднесення українського народу до рівня європейських націй лише у самостійній державі [313, С. 59]. На початку ХХ ст. формування національної ідеї засвідчило прагнення боротися за українську державність та намагатися її утримати, опираючись на національний вектор. А така боротьба передбачала всебічне виховання дітей та молоді, зокрема фізичне. Крім того, в останні десятиліття ХІХ ст. спостерігались позитивні наслідки діяльності чеського сокільства, започаткованого М. Тиршем та І. Фігнером (1862), основна мета якого визначила духовне та фізичне зміцнення молодого покоління засобами гімнастики та дисципліни.

Згідно із законами, що діяли в Австро-Угорській імперії, всі селяни віком від 18 до 42 років, крім інвалідів, були членами організованої обов'язкової пожежної сторожі. Проте, статистика 1888 р. наводила жахливі дані: кількість

пожеж щорічно збільшувалася на 30-35% [204, С. 204]. Причинами низької ефективності тодішньої системи пожежогасіння були брак систематичних тренувань, відсутність дисципліни та протипожежної безпеки тощо [246, С. 10-11]. Проблема сільських пожеж широко обговорювалася в тогочасній пресі, розглядалася на засіданнях крайової та державної рад. Шляхом її розв'язання виокремилась потреба створення ефективної пожежної організації із чітким розподіленням обов'язків.

Ще одним чинником стала негативна соціальна картина в краї: безпробудне пияцтво, проституція, нищення чужої власності, нанесення тілесних пошкоджень під час бійок, навмисні тілесні пошкодження тощо [40]. Отже, потреба в установі, що сприяла згуртуванню селянства, піднімала його освітній та культурний рівень, налагодила процес гасіння пожеж у сільській місцевості, запровадила здоровий спосіб життя серед українського селянства постала дуже чітко. Все це на пряму або опосередковано сприяло зародженню фізкультурно-спортивних спілок, одним із основних завдань яких стало фізичне виховання дітей та молоді краю.

Сокільська система виховання притягувала українців своїм демократизмом, гармонійним вихованням духовності й тілесності, можливостями національного самоствердження. У 1898 році у календарі «Руський Сокіл» (м. Чернівці) були надруковані «Устав гімнастичного товариства «Руський Сокіл» та «Устав союзів сокільних товариств», складені 9 жовтня 1897 р.

27 вересня 1903 року внаслідок наполегливої організаційної діяльності залізничника М. Левицького було заснувано незалежне сокільське товариство «Український Сокіл у Чернівцях» [317]. Статут товариства передбачав, що: «Ціллю товариства є плеканє гімнастики взагалі а передовсім гігієнічної, раціональної і виховавчої. Товариство сповняє ту задачу через удержувань заведеня гімнастичного для членів і провадженє вправ гімнастичних для учеників і учениць Товариства, як також через удержувань бібліотеки і передплату фахових часописів» [317].

Новостворене товариство спочатку використовувало прапор та статут-програму «Руського Сокола», та його девіз: «Свобода, Рівність, Братерство», прийняло в зміст своєї діяльності обов'язкову гімнастику в різноманітних видах, виступи перед народом і на «сокільських» заходах дітей, чоловіків та жінок. З часом було розроблено власний прапор, на якому було вишито сокола із розкритими крилами, що тримав гантелю у лапах. Обов'язковими до виконання всіма членами було виокремлено такі вимоги: повага до дітей, представників інших націй, порядність. Члени товариства категорично негативно ставились до вживання алкогольних напоїв та паління. Отже, фізичне виховання, навички здорового способу життя та виховання гідної особистості молодого покоління розглядались як чинники формування національної інтелігенції, виховання її духовної еліти.

Заснування власної сокольської організації в краї викликало зацікавлення українського населення. Адже організаційні засади виокремлювали намагання не використовувати зразок чеських сокільських товариств, а взяти за основу досвід, структуру, систему Запорізької Січі з її демократичними засадами: виборний орган влади – раду товариства, яка зосереджувала у своїх руках адміністративну владу, розпоряджалася фінансами. Рада обирала голову товариства, спільно вирішувала найважливіші питання, організовувала зв'язок із іншими спілками [194]. Однією із характерних особливостей стала система виховання дітей та молоді, що мала ступені дошкільного родинного виховання, родинно-шкільного виховання та підвищеної освіти. Визначний статус в цій системі отримало фізичне виховання. В цій роботі з фізичного вдосконалення переважали ігрові та змагальні форми рухових дій, що часто поєднувались з піснями або музикою. Отже, пріоритетне місце в діяльності сокільського товариства надавалось цілеспрямованому розвитку рухових якостей дітей та молоді; вдосконаленню навичок у плаванні, пірнанні, бігові, їзді верхи тощо. Тобто те, що потрібно дитині та молодій людині для формування необхідних для подальшого життя умінь та навичок, збереження здоров'я тощо.

Одразу, протягом вересня 1903 року, товариством було започатковано дитячий «Сокіл» – групу дітей, батьки яких були активними членами української громади. Але позаймавшись просто неба протягом жовтня-листопада, спілка розпалась із-за відсутності придатного приміщення. Якщо описати процес фізичного виховання дітей в товаристві, то ці заняття характеризувались спонтанністю, не систематичністю, хаотичністю: за принципом «коли зберемся». Проте, в першу чергу, керівники гуртка поставили перед собою завдання розробити елементарну програму занять, їхній розклад, знайти відповідне приміщення, залучити фахівців, зокрема лікарів. Український Сокіл в Чернівцях визначив провідним напрямом своєї діяльності всебічний розвиток дітей та молодого покоління, важливою складовою якого було фізичне виховання. Для цього проводились такі форми як змагання, практичні перегляди, туристичні походи, велопробіги, показові виступи; а також прогулянки, паради, спортивні та танцювальні вечори та свята. Для створення умов та організації відпочинку і оздоровлення в літньому товариському таборі використовувались ранкова гімнастика, загартовувальні процедури, ігри і забави, командні ігри, освітні заходи. З метою реалізації мети товариством впроваджувались методи спрямовані на оволодіння та вдосконалення рухових вмінь та навичок, розвиток фізичних якостей: ігровий та змагальний; лекції, бесіди, розповідь, читання. Для контролю ефективності використовувались відвідування занять та тренувань, дисциплінарний вплив тощо.

Однак, на практиці товариство не реалізувало поставлені завдання, пояснюючи виникаючі проблеми відсутністю фізкультурно-спортивної бази, і, як результат, самоліквідувалось 2 червня 1905 року [106, С. 3]. Наступником ідеї, майна і зацікавлених представників громади стало гімнастичне товариство «Січ» у Чернівцях [148, С. 2].

В перші роки ХХ ст. на Буковині розпочинається швидке розповсюдження січової ідеї. Перша крайова «Січ» була організована у Кіцмані в 1902 р., друга – постала 4 жовтня 1903 року в м. Вашківці. Ініціаторами їх заснування стали відомі буковинські діячі О. Безпалко, І. Герасимович, Ю. Лисан та інші [333]. У

відкритті «Січі» у Вашківцях взяли участь К. Трильовський, проф. С. Смаль-Стоцький та О. Попович.

Швидкий ріст січових осередків в краї спричинив централізацію організації – з 1904 року централею став «Союз Січей». Вже в 1905 році в нього вступило 63 буковинські осередки [254; 255]. Криза січового руху 1905-1907 рр. призвела до зміни керівництва, результатом якої стала активізація діяльності «Січей». Влітку 1909 р. в краї діяли 98 осередків, з них 25 розвивались успішно, робота 37 оцінювалась добре, 16 – мали певні організаційні проблеми, і лише 10 – існували на папері. Станом на той період товариства нараховували більше 5 тисяч членів. В краї діяли як потужні (понад 200 членів), так і малочислені організації: вісімнадцять спілок об'єднували по 80 осіб та двадцять одна – більше 50 учасників [227, С. 3]. Вже у 1914 р. на Буковині налічувалось 112 організацій.

Основними завданнями пожежно-гімнастичного товариства «Січ» стали запровадження здорового способу життя серед українського селянства, ефективної системи пожежегасіння у сільській місцевості, загальної дисципліни. Ще одним з першочергових завдань «Січі» стала боротьба з антимилітарними настроями українського селянства та підготовка української громадськості Буковини до збройної боротьби за власну державну незалежність.

Перші буковинські спілки керувались статутом, укладеним К. Трильовським для завальської «Січі». Масовий характер розповсюдження січової ідеї спричинив потребу видруку власного статуту.

Проте «Статут товариства гімнастичного і пожежного» (1904) став ще одним передруком, щоправда з певними змінами та доповненнями. §3 цього статуту зазначав основною складовою мети формування «замилування до вправ тілесних та атлетичних» [105, С. 13].

Для досягнення цієї мети товариство зобов'язувалось: «...а) набувати і удержувати прибори пожежні, б) дбати о вправи членів в уживаню сих приборів і взагалі в гашеню і льокалізованю вогню, в) вправи гімнастичні і атлетичні, г) устраювати публічні походи, забави і танці, д) удержувати хор, читальню і бібліотеку, е) удержувати курси науки, відчити і виклади для членів» [105].

Аналіз статутів буковинських «Січей» дозволяє стверджувати, що з часом в засадничі параграфи впроваджувались певні зміни, що відповідали запитам місцевої громади, часу, регіону, зацікавленням членів товариства. А саме: напрями діяльності товариств лише урізноманітнювались: поруч із сталими – розвитком пожежницької діяльності, освітньо-виховною діяльністю, пропагандою січового руху з'являються сприяння фізичній культурі і спорту, реклама здорового способу життя та боротьба з пияцтвом (Див. таблицю 4.3).

Одночасно, урізноманітнюються форми фізичного виховання дітей та молоді та засоби вирішення статутних завдань. Крім характерних для цієї спілки організації пожежних та гімнастичних вправ, освітніх курсів, відчитів та лекцій; утримання хору, читальні і бібліотеки з'являються заняття стрільбою, їзда верхи та на велосипеді, плаванням, веслуванням, боротьбою тощо. А також фінансування друку, передплата та розповсюдження фахових часописів та творів, спортивно-масові заходи та курси навчання і підвищення кваліфікації вчителів фізичного виховання та інструкторів з різноманітних видів спорту та пожежної справи.

За першими статутами членом товариства міг бути кожний мужчина, якщо він фізично здоровий, адже до гасіння пожежі допускались лише дорослі чоловіки.

До буковинських «Січей» за віковими параметрами належала молодь 15-24 років, а в більшості буковинських спілок членство продовжувалось аж до 50 річного віку [187, С. 2]. Отже, буковинська «Січ» розширила вікові межі членів товариства, залучивши до своїх лав українських дітей та молодь.

На думку січовиків, готуватись до членства в товаристві необхідно було з дитинства. Галичани пішли шляхом виокремлення «Дитячих Січей», в які об'єднали дітей віком від 10 до 12 років. При таких спілках діяли секції гімнастики та військової муштри. Члени «Дитячої Січи» сплачували членські внески та підпорядковувались старшині, вибраному з дітей, мали відзнаки – стрічки і хоругви [318]. Маленькі січовики брали участь у всіх заходах власної і дорослої організації, користувались власною бібліотекою.

Напрями діяльності, форм та методів фізичного виховання дітей та молоді товариства «Січ» Буковини 1904-1905 рр. [104]

Назва організації, розташування, рік створення та	Напрями діяльності та форми фізичного виховання дітей та молоді	Методи
Товариство гімнастичне і пожежне «Січ» с. Пядиківці Кіцманського повіту (1904)	<p>Пожежницька та фізкультурно-оздоровча діяльність: створення та утримання протипожежного інвентарю. Заняття гімнастичними та пожежними вправами, прогулянки та походи, забави і танці;</p> <p>Виховна діяльність та пропаганда січової ідеї: <u>музично-декламаторські та театральні заходи; освітніх курси; хор, читальня і бібліотека.</u></p>	<p>Ігровий, змагальний; індивідуальних занять та масових тренувань.</p> <p>Методи організації діяльності і формування досвіду поведінки.</p> <p>Методи формування свідомості особистості.</p>
Гімнастичне товариство «Січ» в м. Чернівці	<p>Розвиток фізичної культури і спорту: <u>тренування (гімнастика, пожежні вправи, стрільба, їзда верхи та на велосипеді, плавання, веслування, боротьба), танці.</u></p> <p>Пропаганда січового руху: <u>фінансування друку фахових часописів та творів, їх передплата та розповсюдження.</u></p>	<p>Ігровий, змагальний; індивідуальних занять та масових тренувань.</p> <p>Методи популяризації та пропаганди, економічні.</p>
Союз Січей Буковини (1905)	<p>Фізкультурно-оздоровча діяльність,</p> <p>реклама здорового способу життя та пропаганда січового руху: <u>січові з'їзди, пожежно-гімнастичні курси, рухомі січові бібліотеки, видавництво січових часописів і календарів («Вісті з Січі», «Приятель»), агітація</u></p> <p>Боротьба з пияцтвом: <u>поширення літератури антиалкогольного спрямування, братства тверезості.</u></p> <p>Виховна та освітня діяльність: <u>лекції на суспільно-політичну, культурно-освітню та господарську тематику.</u></p>	<p>Ігровий, змагальний; індивідуальних занять та масових тренувань.</p> <p>Методи організації.</p> <p>Метод медико-педагогічного переконання.</p> <p>Методи популяризації.</p> <p>Методи формування свідомості особистості</p> <p>Словесні (розповідь, пояснення, бесіда, лекція).</p>

Буковинці не виокремлювали підрозділи за віком членів, проте фізичне виховання дітей та молоді шляхом тренування витривалості, організованості,

рухливості, підпорядкування визначалось основною складовою найважливіших напрямів діяльності «Січ». За архівними даними, у 12 населених пунктах Кіцманського повіту вже у 1905-1907 рр. фізичним вихованням займалось більше 100 дівчат та хлопців. А Чернівецький повіт звітував про систематичні заняття з 120 представниками дітей та молоді, з цього числа 40 – учні закладів середньої освіти. В 1909 році активісти гімназійного січового руху звернулись в «Січ» м. Чернівці з проханням виокремити учнівське товариство, яке користувалось би власним статутом. Основою для цього документу став би статут чернівецької організації із певними змінами у параграфах. Наприклад, головним завданням своєї діяльності молодь визначала виховання національної свідомості серед дітей та молоді, фізичний гарт та міцний характер задля майбутнього життя та залучення до громадського життя дівчат, особливо з простих українських родин. Досягнення мети передбачалось певною низкою засобів, а саме: вивченням історії рідного краю та української культури і літератури; фізичною підготовкою учнів; «вихованням духу взаємодопомоги, взаємоповаги і поваги до всього» [277, С. 732-747]. Офіційне звернення ради товариства до крайової влади повернулось із приміткою: «дозволити виокремлення як самостійної організації». На жаль, тривалий процес підготовки установчих документів, бюрократична процедура отримання дозволу затримали створення учнівського товариства аж до 1913 року.

Збільшення кількості членів товариства спричинило ряд проблем з якими «Січ» м. Чернівці не могла справитись власними силами – відсутність спортивної зали із роздягальнями в центрі міста та недостатність коштів для оренди приміщення, тому, що зали або орендувались більш заможними національними товариствами або знаходились у введенні шкіл; вечірній час занять при умові, що більшість учнів мешкала на околицях, отже після тренувань приходилось далеко добиратись; дотичні проблеми влітку: не можливість організувати літній оздоровчий заклад та відсутність облаштованих спортивних та ігрових майданів. Отже, українські вчителі, що працювали в закладах середньої освіти столиці краю із групою активістів з числа старших школярів звернулись із численними

проханнями які друкували регіональні газети до міського голови, до військового комісаріату, до ради «Загального гімнастичного товариства», керівництва пожежної частини, шкільної крайової ради, української громадськості про виділення на території пожежної частини майданчика для літнього оздоровчого закладу та дозвіл на його діяльність [149, С. 5-7].

І як результат, влітку 1909 року міська влада видала дозвіл, а пожежна частина дозволила на власній території облаштувати майданчик для організації молоді, інспектор з гімнастики сприяв фінансовому забезпеченню літнього оздоровчого табору: грошей вистачило на купівлю та монтаж проти дощових навісів та необхідні запаси їжі, представники громадськості Ю. Шевчук та В. Кантемір запропонували свої послуги як вихователі та інструктори тощо. Заклад проіснував протягом двох літніх місяців, а у осінньо-весняний період майдан пожежної частини використовувався як тренувальний.

Саме поєднання зусиль міської влади, військових, громадських діячів дозволяло позитивно вирішувати проблеми з якими зустрічались чи не всі фізкультурно-спортивні товариства краю, які виокремлювали фізичне виховання підростаючого покоління Буковини досліджуваного періоду одним із напрямів своєї діяльності. Адже буковинські діти та школярі не виплачували членських внесків, а статутні документи визначали право благодійних проплат.

На відміну від Буковини гімназійна «Січ» утворилась в Галичині лише у 1912-1913 рр. [287, С. 225-228]. Рогатинське товариство мало власну старшину, відзнаки, стало одним із найкращих у краї, проте такої активної підтримки з сторони суспільства там не спостерігалось.

Однією із найвагоміших досягнень Січей на Буковині стало залучення до активного громадського життя дівчат. У Кіцманському, Вашківському та Чернівецькому повітах створювались дівочі підрозділи (чети). Що правда, здебільшого дівчат не виокремлювали в окремі групи, мотивуючи невеличкою кількістю січовичок та браком жінок-провідників, а також небажанням визнавати повноцінність жіночої статі. Проте саме «Січ» поборолала цей стереотип і допустила їх до активної участі у громадському житті регіону. Майже одразу,

використовуючи досвід галичан для дівчат були розроблені спеціальні комплекси з таким інвентарем як різнокольоровими стрічками, квітами та букетами з них, хустками та полотняними шарфами тощо. Такі вправи характеризувались меншим навантаженням, ніж для хлопців, їхня кількість була на 3-4 менше, особливо наголошувалось на видовищності і гармонійності. Для цього у комплекси впроваджувались зв'язки елементів із синхронним пересуванням. Серед буковинців, що «підносили справу дівочого «січового танцю» були Я. Веселовський, М. Івашко, М. Левицький, П. Стефюк, Е. Ярошинський [260, С. 213; 261, С. 197; 262, С. 221-222]

За твердженням М. Гуйванюка, очевидці згадували про неповторне враження що справляли такі виступи на глядачів, а їх витонченість і різноманітність дозволила науковцю зробити висновок, що січовики були першими майстринями художньої гімнастики в західноукраїнських регіонах.

Ідея обов'язкового фізичного виховання всіх верств населення наштовхувались на значний опір селянства, яке було впевнене, що тільки сільськогосподарські роботи корисні для людей. І, як наслідок, інші фізичні вправи є марною тратою часу. Тому впровадження у повсякденне життя гімнастики вимагало чіткої мотивації, науково обґрунтованої методики і регламентування спортивних вправ. На противагу муштрі, що проводилась інструкторами-колишніми військовими, січовики розробили власні спеціальні вправи. Синтез вправ польських і чеських товариств, доробок українського «Сокола» став базою для гімнастичних комплексів [187, С. 2].

Для оприлюднення комплексів та збільшення кола зацікавлених зразки вправ подавалися у тогочасних січових виданнях: «Вісті з Січи», «Приятель», «Зоря», «Січові вісті», «Отаман» (більшість з них видавались в Галичині).

Січовики використовували музичний та мовний супровід. Найпопулярнішими були вправи у такт пісень «Гей, там на горі «Січ» іде» з топірцями та «Січовий поклик» – вільноруч. Ритмічна побудова віршів як найкраще відповідала руховій схемі 1-2-3-4, яка є оптимальною для виконання

фізичних вправ середньої та високої складності, особливо для дітей та молоді [189; 190].

Важливими засобами фізичного виховання на початку ХХ ст. були прості дерев'яні палиці, це пояснювалось тим, що в період 1904-1907 рр. у гірських районах Буковини, як і у Снятинському та Косівському повітах Галичини, було заборонено гуцульські топірці. При чому на відміну від галицького краю, ця заборона в буковинських селах була не прямою, а завуальованою. Тому січовики почали використовувати дерев'яні палиці та списи. Такий спортивний інвентар сподобався січовикам в інших повітах, він став в нагоді на заняттях з дітьми та молоддю. Майже одразу після початку їх використання лікарі відмітили позитивний вплив занять із гімнастичними палицями: «Давно говорили про хвороби хребта, що переслідували наших дітей. Саме ці палки дозволили рівняти спину» [15, С. 28-29].

Ще одним засобом фізичного виховання дітей та молоді у «Січах» були активні ігри, які розвивали спритність, кмітливість, швидкість, витривалість тощо. Галичани визначали найпопулярнішими такі ігри як «Рибаки», «Чорний лицар», які оприлюднювались у січових часописах. Буковинські осередки розвивали значну кількість регіональних ігор, не мали власної назви, проте групувались або за видом фізичної активності: ігри з стрибками, ігри з бігом, для орієнтування в просторі тощо, або за типом інвентарю, що використовувався. Для прикладу наведемо ігри із довгим шнуром. Загальною вимогою для цієї групи ігор стала довжина шнура – 5 м. Двоє гравців, взявши шнур за кінці, обертають його так, що середина шнура торкається землі. Завдання учасників перебігти на іншу сторону майданчика, не зачепивши шнур. Завдання ускладнювалось, коли подолати майданчик необхідно було парами, трійками, четвірками [285]. Інший варіант передбачав перестрибування та присідання (висота шнура від 10 до 50 см) [285].

Довгою мотузкою обмежували рух гравців ще однієї буковинської січової гри: «Зберись ланкою». Значний за розміром майданчик обмежувався умовно. Гравці, поділені на 2 команди, розташовувались вільно, мали подолати перепони,

штучно зроблені мотузками і зібратись у центрі майданчика. Перемагала та команда гравці якої збирались раніше за суперників. Архівні дані дозволяють стверджувати, що такі ігри були популярними серед буковинських дівчат і хлопців, а переможці ставали лідерами. Такі заходи охоплювали все молоде населення і тривали деколи більше 3-4 години [68; 104].

В товариствах, членами яких були старші школярі, українські студенти та робітнича молодь, крім гімнастичних вправ пропагувались і активно розвивались футбол, боротьба (дужання), перетягування каната, праобраз сучасного пауерліфтинга – піднімання мішків, бочок, наповнених водою, саморобних гирь. Необхідно зазначити, що заняття з обтяженням за своїми характеристиками відповідають сучасним вимогам основної форми фізичного виховання: систематичність (проводились двічі на тиждень), зацікавленість в заняттях сталої за віком і статтю групи (хлопці віком від 15 років), наявність обов'язкових складових частин. Власний досвід інструкторів, публікації в фахових часописах, оприлюднення інновацій на курсах, структурування уроків гімнастики в школах дозволяли використовувати розподіл заняття на такі структурні компоненти: «а) розминка – рухи, що забезпечують прискорення кровотоку; б) частина вправи якої слугують розвитку сили, рівноваги тощо» [55, С. 9]. В другій частині крім силових вправ обов'язковими були ходьба і біг, повзання й лазання, виси та опори; стрибки в довжину, висоту, глибину. У фінальній, третій частині, використовували заспокійливі вправи, командні ігри та розваги, виконання вправ і рухів із співом, вправи-жарти [276, С. 61-66].

Різноманітність напрямів діяльності «Січи» вимагала наявності потужних, ефективних і різнопланових фахівців. Едентичний для Буковини і Галичини брак таких спеціалістів спонукав створити систему підготовки кадрів для роботи з дітьми, молоддю та дорослим населенням. Саме К. Трильовський запропонував проводити курсову підготовку інструкторів для січових товариств і залучити до її організації працівників пожежної служби та колишніх військових. Такі курси проводились декілька разів на рік, частіше в Станіславові, Коломиї та Чернівцях. Крім елементів пожежної справи (основи керування вогню, правила експлуатації

і ремонту пожежного інвентарю), на заняттях вивчались засади анатомії та фізіології, першої медичної допомоги.

Практична частина завжди включала в себе вивчення нових січових ігор, комплексу гімнастичних вправ, опрацювання складних елементів. Отже, програму січових курсів складалась з комплексу необхідних для фахівців теоретичних і практичних знань, умінь та навичок [54, С. 2].

Цікаво, що курси які проводились на теренах Буковини і Галичини збирали січовиків із всіх куточків західноукраїнських земель. Так 1-3 квітня 1903 року відбувся пожежний курс, в якому взяло участь 48 зацікавлених, з них 10 – делегати «Січей» [54, С. 9]. В пожежно-гімнастичних курсах, що проводились в Коломиї, брали участь делегати більшості спілок: 5-7 жовтня 1907 року чергові січові курси зібрали 23 січовика. Результатом успішно завершених курсів було право інструктувати охочих у власних осередках.

Але, незважаючи на такі результати, у перші роки на такі курси регулярно делегували своїх представників лише 1/3 Буковини «Січей». Причинами такого становища стали значні транспортні витрати, висока плата за навчання, низький рівень виконавської дисципліни та відсутність засобів дисциплінарного впливу.

Завданням повітових «Січей» стало визначення шляхів покращення цієї ситуації. По-перше, відвідування курсів від тепер стало обов'язковим, а по-друге, при потребі інструктори виїжджали у віддалені села з метою надання необхідної методичної та практичної допомоги. Так, протягом 1908 року інструктори чернівецьких пожежно-гімнастичних січових курсів відвідали села Сучавського повіту, в тому числі і в Гурагуморі, Сторожинецького та Вижницького регіону. Інструкторами на курсах здебільшого були військові австрійської армії у відставці – В. Урдейчук, О. Довганюк.

Крім того, буковинські досвідчені січовики пропонували свої послуги консультантів для новостворених «Січей»: «Якби котра «Січ» хотіла запровадити доброго інструктора до справ пожарничих та гімнастичних, то зволить написати Івану Савчуку с. Вителівка Кіцманського повіту» [40, С. 39].

Отже, підвищення кваліфікації існуючих та підготовка нових кадрів для організації фізичного виховання дітей та молоді не була виокремлена статутом товариства як один із провідних напрямів діяльності організації. Проте чисельне збільшення членів і спілок в краї (до 112 осередків у 1914 р.), потреба у професійній пожежній охороні, урізноманітнення засобів фізичного виховання підростаючого покоління, впровадження в діяльність спілки нових видів спорту вимагало від товариства високого рівня керівництва цим процесом. Отже, підготовка професійних освічених фахівців як у пожежній справі, так і у фізичному вихованні всіх членів організації самовиокремилась у провідний напрям діяльності «Січи». Після румунської окупації краю (1918 р.) діяльність товариства на Буковині була заборонена.

Значний вклад у процес фізичного виховання дітей та молоді Буковини, не зважаючи на короткий термін свого існування в краї вніс Пласт. На початку 1914 року делегати II Всестудентського з'їзду (1913 р.) О. Гундич та І. Храпливий ініціювали створення активної групи, що провела роботу серед школярів українсько-німецької гімназії, української державної семінарії та приватної української дівочої гімназії по заохоченню вступу в члени Пласту. В результаті такої діяльності були скликані і відбулисябори руханково-спортивного товариства «Буковинський полк Українських Пластунів імені І. Богуна». Головною метою діяльності новоствореної організації було визначено фізичне гартування молоді середніх закладів освіти [145].

Відповідно до мети пластова організація займалась: «а) вихованням характеру і духу; б) опанування ремесла та інших знань, які колись можуть придатися в житті; в) служба для Батьківщини, перша поміч, милосердна служба, теслярство, рятівництво тощо через заохоту до поруху на вільному воздуху і до дбайливості про своє тіло» [278, С. 128-138]. Це свідчило про формування комплексної мети, що поєднала виховання моральних цінностей, характеру і милосердя, підготовку до майбутнього дорослого життя, вивчення основ медичної допомоги і рятувальної справи.

Формами роботи буковинські пластуни визначили теоретичні і практичні заняття (тривалістю 1 година), іспити та випробування, що проводились у приміщенні студентської «Січі». Саме тут вивчали історію і географію України, музичну грамоту, основи гігієни та санітарії, ігри, зокрема пластові, набували практичних навичок у куховарстві, шитті тощо. Саме тут фізичний компонент навчально-виховної роботи поєднувався із релігійним, моральним, розумовим, естетичним та етичним змістом. Руханкові, тактичні і орієнтувальні вправи проводились на околиці столиці краю в лісу біля Горечі.

Бажання і прагнення української молоді шляхом чітко визначених фізичних вправ досягти ідеалу свідомого підпорядкування і дисципліни із чітким розумінням мети діяльності виокремлено у засадах товариства і реалізовано на практиці. Інформація в календарі «Самостійність» стверджує «маршерували вулицями міста на вправи...в таким взірцевим порядку із такою поставою і бадьорістю...А на вправах виявляли пластуни(-нки) таку карність і послух...тільки з власної охоти і доброї волі» [145, С. 97-98.].

Підпорядкування, дисципліна та повага була організаційною засадою організації, зокрема у проведенні всіх масових заходів.

Пластунські спілки діяли у гімназіях Кіцманя, Вижниці, Вашківців, члени яких із захопленням вступали до Пласту. В 1914 році Пласт Буковини налічував близько 800 осіб, проте його вдалий розвиток перервала війна.

Українські фізкультурно-спортивні товариства «Український Сокіл у Чернівцях», «Січ» та «Пласт» серед значного числа напрямів діяльності найважливішим визначали фізичне виховання дітей та шкільної молоді, про що засвідчують засадничі параграфи статутів товариств. Поруч із фізичним гуртуванням, військовими вправами, освоєнням пожежно-рятувальних та мандрівницьких навичок в товариствах проводилась потужна національно-патріотична робота. Саме вона сприяла ідейному і духовному гуртуванню підростаючого покоління, підготовці його до майбутньої боротьби, в тому числі і зі зброєю в руках, за незалежність України.

РОЗДІЛ 5

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ – СКЛАДОВА ОСВІТИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

5.1 Фізична культура та фізичне виховання як засадничий базис площини формування сучасного студента

Важливість здоров'я та потреба його зміцнення на основі використання засобів фізичної культури задекларовані у Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ столітті [288]. Так, у розділі VI «Освіта і фізичне виховання – основа для забезпечення здоров'я громадян» в пункті 11 відзначено, що «пріоритетним завданням системи освіти є виховання людини в дусі відповідального ставлення до власного здоров'я і здоров'я оточуючих як до найвищої індивідуальної і суспільної цінності», а у пункті 13 наголошено, що «Фізичне виховання як невід'ємна складова освіти забезпечує можливість набуття кожною людиною необхідних науково обґрунтованих знань про здоров'я і засоби його зміцнення, про шляхи і методи протидії хворобам, про методики досягнення високої працездатності та тривалої творчої активності». Академік О. Богомолець [185] писав, що у боротьбі за нормальне довголіття фізкультурі належить безперечно дуже важливе місце. Фізична культура однаковою мірою важлива і для організму, який росте, і для організму в розквіті його сил, і для організму, який уже перейшов через вершину свого життя, але якому фізична культура може й повинна допомогти якомога довше утриматись поблизу цієї вершини.

Нині як аксіома сприймається теза про те, що основним чинником створення гармонійно розвинутої особистості є фізична культура і фізичне виховання. Заняття фізичною культурою та спортом мають велике значення у формуванні здорового способу життя, духовного та фізичного розвитку студентської молоді, зміцнюють здоров'я, підвищують нервово-психічну активність до емоційних стресів, підтримують фізичну і розумову працездатність. Студентський вік характеризується максимальним розвитком фізіологічних потенціалів організму, відбувається вдосконалення рухової

функції, збільшуються показники сили, швидкості рухів. Усі ці факти переконливо засвідчують, що студенти в період навчання володіють величезними можливостями для підвищення рівня власного здоров'я та формування культури здоров'я. Тому саме фізична культура та фізичне виховання стають найважливішими засобами зміцнення здоров'я та розглядаються вагомим підґрунтям для організації здорового способу життя та формування культури здоров'я. У цьому параграфі ми обґрунтуємо таку свою позицію.

Насамперед відзначимо, що у статті 1 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» [140] наголошено на тому, що «фізична культура – складова частина загальної культури суспільства, яка спрямована на зміцнення здоров'я, розвиток фізичних, морально-вольових та інтелектуальних здібностей людини з метою гармонійного формування її особистості». Науковці виділяють у фізичній культурі три органічно пов'язані між собою частини: 1) фізичне виховання (вид виховного процесу, специфіка якого полягає в навчанні руховим актам і управлінні розвитком і вдосконаленням фізичних якостей людини); 2) спорт (специфічна форма культурної діяльності людини і суспільства, спрямована на розкриття рухових можливостей людини в умовах суперництва); 3) фізичну рекреацію (представляє собою важливу частину фізичної культури, яка спрямована на використання фізичних вправ і природних сил з метою відновлення працездатності, активного відпочинку, розваги.

Фізична культура, будучи частиною загальної культури, представлена у ЗВО як навчальна дисципліна, а також як невід'ємний компонент цілісного розвитку особистості, вагомий елемент професійної підготовки студентів, чинник гармонізації їх життєдіяльності. Досліджуючи значення фізичної культури для гармонічного розвитку особистості Н. Рибачук, наголошує на тому, що «слід брати до уваги не стільки культуру тілесну, скільки її роль у формуванні загальної культури особистості. Це означає, що фізична культура повинна стати органічним елементом інших сфер духовного життя, проявляючись цілісно» [245, С. 70].

У сфері фізичної культури С. Склярів [256, С. 42–43] виділяє п'ять груп цінностей (інтелектуальні, цінності рухового характеру, цінності педагогічних технологій, мобілізаційні цінності, інтенціональні цінності). Представимо їх коротку характеристику. Отже, 1) інтелектуальні (знання в галузі фізичної культури, пов'язані з інтелектуальним потенціалом фізичної культури особистості, знання про методи та засоби розвитку фізичної потенції людини як основи організації її фізичної активності, спортивної підготовки, здорового способу життя); 2) цінності рухового характеру (кращі зразки моторної діяльності, особистісний фізичний потенціал, в цілому фізична підготовка, здоров'я людини); 3) цінності педагогічних технологій (методики фізичного виховання, фізичних та оздоровчих тренінгів, спортивної підготовки, умінь та навиків організації фізкультурно-спортивної діяльності); 4) мобілізаційні цінності (пов'язані з раціональною організацією бюджету вільного часу, внутрішньою дисципліною, необхідністю швидкої оцінки ситуації, прийняття рішень, з самоорганізацією здорового стилю життя, вмінням протистояти несприятливим впливам зовнішнього середовища, проявляти наполегливість у досягненні цілей); 5) інтенціональні цінності (громадська думка, фінансове, економічне, матеріально-технічне та юридичне забезпечення, престижність фізичної культури та спорту в суспільстві, їх популярність серед різних категорій людей, а також мотиви, інтереси, потреби, бажання займатися фізкультурно-спортивною діяльністю). У даній взаємопов'язній структурі цінностей відображені найбільш значимі для життєдіяльності людини та суспільства аспекти сучасного розуміння фізичної культури, які, безсумнівно, мають велике значення і у зв'язку з фізкультурним, валеологічним та олімпійським вихованням.

З'ясовано, що фізична культура виконує у вищій школі важливу соціальну роль – викладачі фізичного виховання, зміцнюючи здоров'я студентів, підвищують їх фізичну підготовленість, формують уміння і навички самостійних занять фізичною культурою і спортом, вирішують задачу масового впровадження фізичної культури і спорту в повсякденне життя. У найбільш

загальному розумінні, випускник з вищою освітою спеціальності 014.11 «Середня освіта. Фізична культура» повинен мати особистий високий рівень фізичної підготовленості, міцне здоров'я, уміти впевнено виконувати фізичні вправи нормативної та варіативної частини базової програми з фізичної культури, мати особисту спортивну спеціалізацію не нижче 2-го спортивного розряду. У практичному сенсі учитель фізичної культури здійснює фізичне виховання та реалізовує фізкультурну освіту своїх учнів.

Зважаючи на те, що ці дві наукові дефініції є провідними для реалізації професійної діяльності майбутнього учителя фізичної культури, доцільно коротко висвітлити їх сутність та охарактеризувати зміст. У цьому контексті ми враховували побажання Н. Рибачук про те, що «формуючи базовий методологічний імператив необхідно вибрати схему референції, адекватну досліджуваній проблемі, оцінити її межі та можливості, зробити терміни сумісними» [245, С. 51]. Зокрема, термін фізичне виховання у підручниках під авторством Т. Круцевич [271, С. 10] та Р. Сіренко [312, С. 15] трактується як «спеціалізований педагогічний процес цілеспрямованої систематичної дії на людину фізичними вправами, силами природи, гігієнічними факторами з метою зміцнення здоров'я, розвитку фізичних якостей, удосконалення морфологічних і функціональних спроможностей, формування й покращення основних життєво важливих рухових навичок...». Тоді як фізкультурна освіта – це, «розвиток і гармонічна єдність тілесного й духовного в людині шляхом рішучого прориву в світ знань про здоров'я й фізичне вдосконалювання, впровадження в педагогічний процес таких методик фізкультурно-оздоровчої й спортивно-масової діяльності, які дозволяли б домогтися елементарної гармонізації фізичного і духовного, забезпечували б всім тим хто займається повноту переживань і відчуттів» [57, С. 90].

У даний час вчені (Т. Круцевич [186], А. Кухтій [188], Т. Раєвський [244], М. Солопчук [259], О. Тимошенко [273] А. Чепелюк [323]) в категорію «фізичне виховання» вкладають більш глибокий сенс і відзначають, що необхідно активно переходити від «фізичного» до «фізкультурного» виховання особистості. Якщо

в слові «фізичне» традиційно акцент ставиться на руховому, біологічному, то в терміні «фізкультурну» присутній культура, тобто виховання через культуру, за допомогою оволодіння ціннісним потенціалом фізичної культури.

Фізичне виховання розглядаємо у якості органічної частини загального виховання, що характеризується всіма загальними ознаками, які притаманні педагогічному процесу, спрямованому на вирішення конкретних завдань. Головним напрямом фізичного виховання є формування людини здорової, соціально-активної, морально стійкої, фізично вдосконаленої та підготовленої до майбутньої професії. Однак, на основі наших власних спостережень можемо констатувати деякий розрив зв'язків фізичної культури із загальною культурою та культурою здоров'я, її духовним началом, що значно знижує її потенційні можливості. При такому підході процес фізичного виховання може дещо втратити потенціал у напрямку формування культури здоров'я.

Фізичне виховання є невід'ємною частиною освітнього процесу ЗВО, а його роль у всебічному розвитку особистості студента, головним чином, здійснюється у трьох аспектах. По-перше, забезпечення фізичної підготовленості студентів, розвиток рухових якостей, умінь і навичок, збереження і зміцнення здоров'я, гармонійний розвиток. По-друге, залученням студентів до систематичних занять фізичними вправами, до активної участі у фізкультурному та спортивному житті студентської групи, факультету чи університету, сприяє розвитку суспільно значущих рис характеру та формуванню соціальної активності. По-третє, фізичне виховання впливає на розвиток духовного світу студентів. Відзначимо, що своєрідність впливу фізичного виховання на становлення особистості студента настільки специфічна, що не може бути замінена, чи компенсована засобами духовного впливу чи іншого впливу. Принципове значення для фізичного виховання студентів у ЗВО має питання про формування системи прикладних умінь для використання теоретичних знань у практичній діяльності в галузі збереження і зміцнення здоров'я.

Формування культури здоров'я частіше пов'язують з фізкультурною освітою. Сьогодні професійна фізкультурна освіта, як об'єкт вивчення, привертає до себе увагу не тільки як процес «виробництва» висококваліфікованих кадрів, а й як галузь діяльності, в якій відбувається самоствердження особистості майбутнього фахівця, а також як етап його професійного самовизначення та становлення його професійної спроможності. У широкому сенсі, фізкультурна освіта – це спосіб залучення особи до фізичної культури, в процесі якого вона опановує систему знань про здоровий спосіб життя, актуалізує ціннісне ставлення до здоров'я, проявляє активність до використання здоров'язберігаючої діяльності.

Фізкультурна освіта, на превеликий жаль, не виправдовує соціальних очікувань. Випускники ЗВО, в більшості своїй, не є носіями цінностей, освоєння яких можливе в процесі фізичного виховання, істотно обмеженим є перенесення отриманих знань і практичних умінь у сферу професійної діяльності, побуту, відпочинку, спілкування. Ці явища знаходять своє відображення у відношенні особистості до себе, свого здоров'я, психофізичного стану, режимі фізичних та інтелектуальних навантажень, в раціональному, змістовному використанні вільного часу. Негативні результати поглиблюються зниженням можливостей повноцінного харчування, нераціональним розкладом навчальних занять, відсутністю дієвої профілактики.

Таким чином, під час організації фізичного виховання та фізкультурної освіти «червоною ниткою» має проходити формування «культура здоров'я». Відзначимо, що фізичне виховання та фізкультурну освіту, які здійснює учитель, можна розглядати у якості діяльній сторони фізичної культури, завдяки якій відбувається перетворення цінностей фізичної культури школяра в його особисте надбання. У практичному контексті фізичне виховання повинно знайти своє відображення у поліпшенні здоров'я школярів, підвищенні у них рівня розвитку фізичних якостей. Як доводять І. Карпова, В. Корчинський та А. Зотов, фізична культура має безпосередній вплив на формування здорового способу життя, адже розглядається не тільки як найефективніший, але і як самий

фізіологічний спосіб удосконалювання регуляторних механізмів організму людини та збереження її здоров'я.

Подібну позицію декларує П. Петрица [220], який наголошує на тому, що сучасний процес фізичного виховання у ЗВО повинен бути в основному орієнтованим на поліпшення здоров'я, вдосконалення рівнів фізичного розвитку і фізичної підготовленості. Вузівське фізичне виховання має спрямовуватися на формування культури здоров'я і здорового способу життя студентів, прищеплення гігієнічних навичок, активізацію самостійної фізкультурної діяльності, розвиток наукового світогляду, сприяння становленню професійно-прикладної фізичної кондиції студентів. Науковець у своїх публікаціях [220; 221] зазначає, що сформувати культуру здоров'я у себе і своїх майбутніх вихованців майбутній учитель фізичної культури може в тому випадку, коли буде зорієнтованим на здоровий спосіб життя.

Як доводить Ю. Кошель [178], педагогічний ефект повинен полягати не тільки в придбанні нових знань, умінь і навичок, розвитку позитивного мотиваційного ставлення до здоров'я, але і виражатися в повороті їх до саморозвитку, самовиховання, самореалізації і самодіяльності.

Отже, як аксіому сприймаємо той факт, що професійна діяльність учителя фізичної культури доволі різноманітна, однак найперше на чому вона повинна базуватися – це міцне здоров'я самого учителя та належним чином сформована культура здоров'я. З огляду на це, у студентів ще під час навчання має бути сформований високий рівень культури здоров'я.

Погоджуємося із О. Винничуком у тому, що фізичне виховання «не може обмежуватись самими фізичними вправами у вигляді гімнастики, спорту та ігор, а повинне включати в себе суспільну і особисту гігієну, гігієну праці й побуту, правильний режим праці і відпочинку» [34, С. 312]. Тобто, усі ці факти переконливо доводять необхідність сформованості у майбутнього вчителя фізичної культури високого рівня культури здоров'я.

Проте, що фізичне виховання відіграє вагомий роль у формуванні культури здоров'я особистості наголошував А. Макаренко [195]. Зокрема, науковець

аргументовано доводить, що фізичне виховання і фізичний розвиток повинні, насамперед, сприяти загартуванню організму. Його вихованці були міцними й зібраними, відрізнялися спортивною статурою, були мускулистими і здоровими. До прикладу А. Макаренко пропонував здійснювати фізичне виховання в єдності з усіма напрямками процесу формування гармонійної розвиненої особистості. Як зазначає дослідник педагогічної спадщини А. Макаренка, А. Ваколюк [28], педагог-новатор точно визначав роль і значення фізичної культури і спорту в загальній цілісній системі виховання нової людини. «Видатний педагог бачив підростаюче покоління здоровим, духовно красивим, бадьорим, з міцною нервовою системою, з почуттям оптимізму» [28 С. 23].

Фізичне виховання, у баченні Ф. Мороза, сприяє повноцінному фізичному розвитку особистості, підвищенню рівня функціональних та адаптаційних можливостей організму. Автор переконаний у тому, що головною передумовою формування всебічно розвиненої, здорової особи є достатній рівень рухової активності під час усіх форм організації фізичного виховання. Такий підхід актуалізує необхідність комплексного використання фізичних вправ з метою створення умов для найбільшої рухової активності, доцільної зміни моментів напруження і розслаблення, фізичного навантаження і відпочинку. «Фізичне виховання є однією з передумов ефективності розумового, морального, естетичного виховання, а належний рівень загального розвитку робить привабливою мету, пов'язану із досягненням фізичної досконалості» [202, С. 177].

Підтвердження позиції про вагомість фізичної культури у формуванні культури здоров'я знайдено й у публікаціях науковців з фізичної культури та спорту. До прикладу, як відзначають В. Маринич та І. Когут, «одним зі шляхів формування культури здоров'я учнівської молоді є раціональна організація фізкультурно-оздоровчої роботи в закладах освіти» [198, С. 66]. Про те, що фізична культура володіє потужним гуманістичним потенціалом, а навчальна дисципліна «Фізичне виховання» і застосовувані нею педагогічні технології (методика фізичного виховання, професійно-прикладна фізична підготовка,

адаптивна фізична культура, спортивне тренування, лікувальна фізична культура, основи організації фізкультурно-спортивної діяльності) сприяють гармонізації, оздоровленню студентів, вихованню їхньої життєвої позиції у контексті формування культури здоров'я наголошено у дисертаційному дослідженні О. Гладощук [56]. Науковець аргументовано довела той факт, що нині необхідно дуже продумано та виважено підходити до вдосконалення культури зміцнення здоров'я студентів в системі фізичного виховання у вищому навчальному закладі.

Ми повністю поділяємо позицію Л. Дудорової у тому, що ще й нині «залишається досить низькою оздоровча ефективність чинної системи фізичного виховання, що ґрунтується переважно на традиційно використовуваних критеріях оцінки діяльності студентів на основі виконання ними контрольних нормативів фізичних вправ. Цілі занять часто не усвідомлюються студентами, мотивація на регулярні фізкультурно-оздоровчі заходи практично відсутня. Зміст позаурочної фізкультурно-спортивної діяльності почасти не відповідає колективним й індивідуальним інтересам і запитам студентів, не враховуються їхні соціально-психологічні і типологічні особливості. Участь студентів у багатьох спортивно-масових заходах нерідко носить примусовий характер, що також не сприяє підвищенню їхньої мотивації до занять фізичними вправами як підґрунтя формування культури здоров'я [129, С. 17].

Отже, в сучасному розвитку подій, вища школа не лише не виконує завдання підготовки майбутніх фахівців до здоров'язбережувальної діяльності, а тому проблема формування культури здоров'я студентів стає все більш актуальною. У викладачів, як доводить Т. Костюченко [177], відсутні чіткі орієнтири і реальні можливості для повномасштабної її роботи з метою збереження і зміцнення здоров'я студентів; відсутня універсальна сучасна педагогічна технологія оздоровлення студентів, що охоплювала б всі аспекти їхньої життєдіяльності і була спрямована на ефективне вирішення питання зміни способу життя й формування потреби в здоровому способі життя; відсутня можливість реального обліку стану здоров'я студентів; необхідно розробити

теоретичні засади здоров'язбереження й ефективно використовувати їх в освітньому процесі [177, С. 33].

Погоджуємося із В. Ліхвенецьким [191] у тому, що фізичне виховання є невід'ємною складовою загального розвитку молоді особистості, вагомим засобом оптимізації режиму життя, активного відпочинку, збереження та підвищення працездатності студентів протягом усього періоду навчання у ЗВО. Таку ж думку про те, що фізична культура характеризується, як потужний елемент для збереження здоров'я студентів, а фізичне виховання є фундаментальною частиною оздоровлення студентів, пропагують І. Гасюк [51] та Л. Цьовх [322]. Як доводить С. Сінгаєвський, фізичне виховання – «це спеціально організований процес педагогічного впливу на особистість з використанням системи організованих рухів, м'язових та функційних навантажень, природних і гігієнічних факторів з максимальним «включенням свідомості» в напрямку формування поведінсько-діяльного стилю життя з метою розвитку та підтримування адаптаційних та функціональних процесів організму. Тільки з цих позицій можна оцінювати внесок фізичного виховання в поняття «культура здоров'я» [244, С. 134]. Отже, «фізичне виховання, будучи складовою частиною процесу отримання вищої освіти, спрямоване на вирішення проблеми покращання стану здоров'я студентів та формування у них культури здоров'я» [31, С. 186]. Не викликає ніяких сумнівів той факт, що культура здоров'я – це багатогранне поняття, яке складається з цілого ряду його складових. Однак саме з фізичним вихованням і формуванням фізичної культури, перш за все, і пов'язують зазвичай зміцнення здоров'я. Таку думку декларує у своєму дослідженні Ю. Бахтін [14], який доводить, що у формуванні культури здоров'я провідну роль відіграють такі напрямки освітнього процесу, як фізичне виховання (сприяє формуванню фізичної культури), екологічна освіта (формує екологічну культуру), духовно-моральне виховання, культурологічна освіта, а також – біологічна освіта, медико-гігієнічна і валеологічна освіта та виховання, які формують основи духовно-моральної, валеологічної та медичної культури людини.

Відправною точкою у нашому дослідженні був висновок українського фахівця з фізичного виховання В. Лободи про те, що «формування культури здоров'я студентів в освітньому просторі ЗВО, зокрема на заняттях з фізичного виховання, постає як завдання, без вирішення якого суспільство може понести досить помітні й невідтворювані втрати людського потенціалу, що поза сумнівом, негативно позначиться на виробничій інфраструктурі, добробуті, якості життя та культурі суспільства» [192, С. 33]. Ми повністю підтримуємо позицію В. Бабича [11] у тому, що майбутній учитель має бути не лише активним суб'єктом сучасної культури, а й носієм соціально очікуваного стилю поведінки. Саме тому важлива роль у розширенні знань про культуру здоров'я та формуванні інноваційних стереотипів мислення належить учителю фізичної культури. Одним із його завдань є піклування про власне здоров'я та здоров'я дітей. Тільки педагог, який піклується про своє здоров'я, дотримується здорового способу життя, може переконати вихованців дотримуватися такого стилю поведінки.

На вагомості фізичного виховання як основоположної складової під час формування культури здоров'я студентів наголошує С. Філь [314]. Науковець доводить, що погіршення стану здоров'я молоді пов'язане з кризою в національній системі фізичного виховання населення, а її причинами є знецінення соціального престижу здоров'я, фізичної культури і спорту; неузгодженість між сучасними вимогами до усіх ланок підготовки фізкультурних кадрів; недооцінення в навчальних закладах соціальної, оздоровчої та виховної ролі фізичної культури.

Ситуація, яка пов'язана із значним погіршенням стану здоров'я студентської молоді в Україні, окрім усього вищезазначеного, пов'язана ще й з відсутністю чітко змотивованого соціального замовлення суспільства та конкретних роботодавців на належний рівень культури здоров'я випускників і нерозумінням керівництва багатьох ЗВО та самими студентами значущості фізичного виховання як складника освітнього процесу. Крім того, у нашому баченні, це пов'язане з низькою мотивацією молоді до підтримання здорового способу життя та неякісною теоретичною й методичною підготовкою студентів,

майбутніх учителів фізичної культури із питань власної культури здоров'я та небажанням займатися самовдосконаленням в означеному напрямку.

Наведемо ще деякі переконливі аргументи щодо вагомості фізичної культури та фізичного виховання у формуванні культури здоров'я особистості. Зокрема, Ю. Бахтін доводить, що культура здоров'я є багатограним поняття, яке складається з цілого ряду його складових. Однак саме фізичне виховання і формування фізичної культури, перш за все, пов'язують зміцнення здоров'я [14, С. 447]. Цікаву позицію нами було знайдено у дисертаційному дослідженні Л. Дудорової [129]. Науковець наголошує на тому, що активні та системні заняття з фізичного виховання володіють суттєвим потенціалом у сфері формування культури здоров'я, адже підвищують можливість переносу отриманих знань і практичних навичок на культуру навчальної і професійної праці, побуту, відпочинку, харчування, сну, спілкування, подолання згубних звичок, сексуальну поведінку. Як результат можна очікувати, що у студентів буде формуватися здатність до самовизначення, потреба в здоровому способі життя, що допоможе визначити «ставлення особистості до себе, свого здоров'я, психофізичного стану, режиму фізичних та інтелектуальних навантажень, раціонального використання вільного часу» [129, С. 4].

Сучасне життя, з огляду на ринкові умови, вимагає від студентів-педагогів, які займатимуться фізичним вихованням підростаючого покоління українців дбати про стан свого здоров'я, самостійно займатися фізичними вправами. Погоджуємося із М. Солопчуком [258] у тому, що студенти під час фізичного виховання повинні демонструвати психофізичну готовність до життєдіяльності відповідно до обраної професії, що дасть змогу їм значно підвищити рівень власної культури здоров'я.

Процес залучення студентів до цінностей фізичної культури через теорію і практику фізичного виховання, на думку О. Глагощук [56], суттєво активізує культурний потенціал особистості студентів в системі фізичного виховання у вищому навчальному закладі, розширює їхній світогляд, підвищує духовність, сприяє формуванню активної життєвої позиції під час формування культури

здоров'я. У цьому контексті слушною є думка Т. Чижик про те, що «процес фізичного виховання виступає як діяльна сторона фізичної культури, завдяки якій відбувається перетворення цінностей фізичної культури в особисте надбання людини. Це знаходить своє відображення у поліпшенні здоров'я, підвищенні рівня розвитку фізичних якостей, рухової підготовленості, більш гармонійному розвитку» [324, С. 67].

Сучасний процес фізичного виховання в ЗВО у найбільш загальних рисах спрямований на поліпшення здоров'я, вдосконалення фізичного розвитку і фізичної підготовленості, формування здорового способу життя студентів, прищеплення їм гігієнічних навичок, активізацію самостійної фізкультурної діяльності, розвиток наукового світогляду, сприяння становленню професійно-прикладної фізичної кондиції студентів. Тобто можемо констатувати, що саме фізичне виховання формує у студентської молоді систему ціннісних орієнтацій на здоровий спосіб життя, забезпечує мотиваційну, інформаційну, функціональну і рухову готовність до нього впливає на інтелектуальні, психічні, морально-вольові й інші якості особистості. Як доводить М. Рибачук [245] «розвиток культури здоров'я студента вимагає дотримання комплексу завдань: навчання культури рухів, використання нових технологій здоров'язбереження, створення педагогічних умов гуманізації фізичного виховання студентів, педагогічних ігор, проблемних ситуацій для моделювання власних програм фізичного розвитку» [245, С. 232].

У зазначеному контексті варто навести позицію Н. Крутогорської про те, що професійна компетентність сучасного вчителя фізичної культури як ніколи раніше тісно пов'язана з активною пропагандою здорового способу життя не тільки серед учнів, а й їхніх батьків, громадськості» [184, С. 42]. Зокрема науковець аргументовано доводить, що майбутній вчитель фізичної культури має бути високоосвіченою, всебічно розвиненою, здоровою людиною, яка неухильно дотримується й реалізує здоровий спосіб життя, а свої фахові знання, вміння та навички передає молоді на високому професійному рівні» [184, С. 46]. Погоджуємося із О. Шевчуком у тому, що «студентів необхідно мотивувати до

ведення безпечного, тверезого здорового способу життя в процесі вивчення будь яких дисциплін, що викладаються у ЗВО» [327, С. 80]. Однак саме фізичному вихованню ми віддаємо перевагу під час формуванню культури здоров'я. Обґрунтуємо свою позицію. Так, Т. Круцевич та М. Зайцева [185] наголошують, що фізичне виховання являє собою невичерпне джерело сили і здоров'я, розвиває волю, сміливість, рішучість, винахідливість, прищеплює почуття колективізму, дисципліни, зміцнює здоров'я, загартовує організм, запобігає захворюванням.

Таким чином, проведений аналіз напрацювань українських науковців з фізичної культури та спорту А. Галіздри [48], Д. Давиденка [73], О. Драгана [125], О. Мальцевої [197], В. Маринича [198], О. Мелікова [241], Ю. Півненка [224], С. Присяжнюка [238], С. Сінгаєвського [252], Д. Солопчука [258], А. Сулими [268], С. Футорного [315] свідчить про тісний зв'язок між фізичною культурою та культурою здоров'я студентів ЗВО. Автори зуміли аргументовано довести, що теоретичні знання та практичні уміння збереження здоров'я є вагомими у реалізації професійної діяльності майбутніми фахівцями фізичної культури.

Встановлено, що дисертаційні дослідження А. Бабенка [10], К. Дроздової [127], Є. Жуковського [135], Л. Іванової [146], М. Карченкової [156], Ю. Мусхаріна [203], Н. Свірщук [247], О. Тимошенка [273], А. Чепелюк [323] та ін. присвячені різноманітним аспектам професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури у ЗВО до фізкультурно-оздоровчої діяльності та опосередковано розкривають загальні аспекти культури здоров'я.

Масштабна криза здоров'я в освіті, з одного боку, і об'єктивна потреба в учителях, здатних реалізувати здоров'язберігаючу функцію освіти засобами фізичної культури, з іншої, визначили проблему – розвиток культури здоров'я вчителя фізичної культури як умова підвищення ефективності оздоровлення підлітків. Саме на цих питаннях зосереджено головну увагу у роботах В. Бабича [11], А. Ведмедюка [32], Н. Крутогорської [184], та ін. Однак, ще й нині не висвітлений потенціал фізичного виховання як основоположної складової у

формуванні культури здоров'я та не досліджено роль учителя фізичної культури у формуванні культури здоров'я школярів.

На основі вивчення публікації В. Кожанова [163] встановлено, що непересічне значення у формуванні культури здоров'я студентів в умовах ЗВО належить навчальній дисципліні «Фізичне виховання», яка слугує одним із засобів корекції і управління здоров'ям студентів. Заняття фізичними вправами зміцнюють здоров'я, підвищують нервово-психічну активність до емоційних стресів, підтримують фізичну і розумову працездатність. Окрім цього, вузівське фізичне виховання передбачає формування здорового способу життя студентів, прищеплення їм гігієнічних навичок, активізацію самостійної фізкультурної діяльності, розвиток наукового світогляду, сприяння становленню професійно-прикладної фізичної кондиції студентів.

Наголосимо на тому, що у рамках фізичного виховання студенти набувають ґрунтовних знань про роль фізичної культури в збереженні, зміцненні, формуванні та розвитку культури здоров'я, вчать використовувати засоби і методи фізичної культури в здоров'язберігаючій діяльності; оволодівають комплексом вправ для корекції постави, профілактики втоми, вчать здійснювати контроль за динамікою власного фізичного розвитку, та фізичної працездатності. Фізкультурна освіта спрямована на розвиток умінь та навичок діяльності щодо зміцнення та збереження здоров'я, використовуючи засоби фізичної культури та формуючи ціннісне ставлення до власного здоров'я та збагачуючи досвід культурно-оздоровчої діяльності. Усе це послужить у майбутньому вагомим підґрунтям для формування життєво необхідних знань, якостей, умінь, складових культури здоров'я, та зорієнтують студентів на культурно-оздоровчу діяльність.

Узагальнюючи наведені аргументи, констатуємо, що визначальним є той факт, що учитель фізичної культури для ефективної реалізації своєї професійної діяльності має мати високий рівень культури здоров'я. Підтвердження такої позиції знайдено у Д. Давиденка [73], де доведено, що фізична культура своїми формами і методами покликана сприяти гармонізації тілесного і духовного в

особистості і сприяти формуванню культури здоров'я [73, С. 65]. Беручи до уваги надзвичайну значимість фізичної культури та фізичного виховання у формуванні культури здоров'я студентів, необхідно за період навчання сформувані внутрішні мотиви роботи над собою. Майбутні фахівці повинні напрактикуватися у раціональному використанні свого фізичного потенціалу та уміти вести здоровий спосіб життя.

Підсумовуючи наголосимо на тому, що формування культури здоров'я студентів в освітньому просторі ЗВО на заняттях з фізичного виховання, постає як завдання, без вирішення якого суспільство може понести досить помітні й невідтворювані втрати людського потенціалу, що поза сумнівом, негативно позначиться на виробничій інфраструктурі та культурі суспільства. Усі наведені аргументи переконливо свідчать про вагомий роль фізичного виховання під час формування у майбутніх учителів високого рівня культури здоров'я.

5.2 Зарубіжний досвід формування потреби в заняттях фізичною культурою у студентській молоді

Неодмінною частиною загальної культури є фізична культура, яка виникає і розвивається одночасно і поряд з матеріальною і духовною культурою суспільства. Фізична культура, як доводить О. Трещева [275], будучи частиною загальної культури людства, є творчою діяльністю з оволодіння цінностями в сфері фізичного розвитку, оздоровлення та виховання. Фізична культура впливає не на предмети зовнішньої природи, а безпосередньо на життєво важливі якості, можливості та здібності людини, які отримані у вигляді задатків від природи, передаються у спадок і розвиваються протягом життя, діяльності та виховання.

Відзначимо, що фізична культура, будучи складовою частиною загальної культури, спрямована на всебічний розвиток особи, на універсальне оволодіння тим, що дано природою. В основі фізичної культури лежать матеріально-перетворююча, духовно-перетворююча діяльність. Акцентуємо увагу на тому, що з методологічної точки зору фізична культура виступає, з одного боку, як потреба, з іншого – як засіб задоволення потреб особистості. Вона є не тільки

педагогічним, а й складним соціальним явищем. З'ясовано, що суспільно-політичні, економічні та культурні зміни, що відбулися в Україні, а також потреба у поглибленні європейської інтеграції мають суттєвий вплив на процес модернізації професійної підготовки майбутніх фахівців. У контексті наведених аргументів, на порядок денний поставлено питання щодо потреби аналізу позитивного досвіду науковців та практиків зарубіжних країн у сфері формування професіоналізму майбутніх педагогічних кадрів у цілому та формування у них культури здоров'я під час професійної підготовки. Саме ці аспекти ми досліджуватимемо з метою запозичення найбільш перспективних шляхів формування культури здоров'я під час професійної підготовки майбутніх фахівців спеціальності 014.11 «Середня освіта. Фізична культура».

Насамперед відзначимо, що на основі вивчення дисертаційного дослідження Л. Сущенко [269] було встановлено, що у навчальних планах вищих закладів освіти Європейського союзу є три типи навчальних курсів:

- обов'язкові (required), які передбачають вивчення загальноосвітніх та загально професійних дисциплін на першому та другому курсах;
- частково елективні (partly electives), пропонуються на вибір з переліку навчальних дисциплін;
- елективні (за вибором) (free electives) відбираються з програм інших факультетів університету.

У найбільш загальному контексті такий підхід на сьогодні також діє і в українських ЗВО, які готують майбутніх фахівців з фізичного виховання. Однак, у цьому контексті повністю поділяємо позицію С. Гуменюк, стосовно того, що «в Європейських університетах надається більше права вибору студентами навчальних дисциплін. У вітчизняних ЗВО питома вага вибору студентами дуже мала, яка зводиться до кількох дисциплін. Тому університети Європейських країн відзначаються кращою мобільністю, варіативністю та індивідуальним підходом у навчанні» [71, С. 72].

У дослідженні С. Хотієнко [316] акцентовано увагу на тому, що фізичне виховання як навчальна дисципліна в ЗВО більшості європейських країн є

обов'язковою дисципліною (з кількістю годин на тиждень від 2 год. до 4 год.), а ті університети Європи, які не мають такої дисципліни у розкладі надають можливість студентам користуватися великою чисельністю спортивних залів, басейнів, стадіонів, тенісних кортів. Тобто, в європейських вузах широко розповсюджені заняття в спортивних секціях, які доповнюють обов'язковий курс фізичного виховання [316, С. 214-215]. Усі ці факти, безумовно, є свідченням вираженого ставлення до формування культури здоров'я студентської молоді.

Опрацювання наукової літератури [64; 71; 353; 360] дозволило з'ясувати той факт, що Європейські заклади вищої освіти готують учителів двох видів: учитель молодших класів і вчитель фізичної культури. Учитель молодших класів це фахівець молодшої школи, який має право на викладання всіх (або майже всіх) предметів навчального плану (читання, письмо, математика), а також має право викладати фізкультуру. Така категорія вчителів має право викладати фізичну культуру крім основних предметів, незалежно від того, чи є у них досвід викладання фізичної культури. Учитель з фізичної культури це дипломований фахівець в галузі фізичної культури і спорту. Він має право викладати тільки фізичну культуру; а в окремих випадках ще один предмет з навчального плану, пов'язаний з фізичною активністю, або зі сферою здоров'я.

У відповідності до уніфікації «Європейської моделі», як встановив І. Гринченко [64], у навчальних планах вищих фізкультурних закладів освіти містяться п'ять циклів навчальних дисциплін. Так, до циклу загальнонаукових дисциплін включено фізіологію, анатомію, здоров'я, біомеханіку, статистику, біохімію, біометрію, біогістологію, фізику, хімію. До дисциплін соціально-гуманітарного циклу відносяться: соціологія, філософія, іноземні мови, право. Цикл педагогічних дисциплін представлено дидактикою, педагогікою та психологією. До циклу спеціальних дисциплін віднесено такі предмети, як: дидактика, історія, теорія та методика фізичного виховання, організація, теорія руху, антропомоторика. Тоді як цикл спортивних дисциплін утворили: плавання, легка атлетика, гімнастика, ритміка, ігри, танці, рекреація, предмети за вибором, лижний спорт, заняття на природі. Отже, майбутні фахівці мають змогу розшири

власні теоретичні знання в галузі культури здоров'я та оволодіти практичними вміннями безпосередньо ще на першому-другому році навчання, вивчаючи таку загальнонаукову дисципліну як «Здоров'я».

У контексті дослідження досвіду професійної підготовки майбутніх фахівців оздоровчої галузі актуальними в країнах Європи (Велика Британія, Німеччина, Франція, Австрія, Бельгія, Данія, Португалія, Болгарія, Чехія, Польща) цікавим вважаємо висновки, зроблені О. Міхеєнком [201]. Зокрема, науковець встановив, що спільним для професійного поля діяльності фахівців є «відображення позиції щодо зміцнення здоров'я населення – комплексного професійного підходу, спрямованого не тільки на підтримку здоров'я людей, а й на покращення здоров'я та якості життя за допомогою активної життєдіяльності, профілактики захворювань у повсякденному житті, під час роботи та відпочинку з метою запобігання професійним ускладненням, покращення умов життя осіб, які перенесли захворювання або стали інвалідами» [201, С. 139].

Як відзначає С. Гуменюк «в університетах західної Європи увага приділяється не накопиченню теоретичних знань а розвитку творчого потенціалу власної особистості й креативному мисленню. Сучасний випускник ЗВО фізичної культури і спорту це передусім фахівець, який не тільки оволодіти теоретичними і практичними компетенціями у професійній діяльності, але й людиною, яка мобільно й креативно реагує на зміни в процесі виконання своїх функціональних обов'язків» [71, С. 73]. Зокрема, вивчення напрацювань науковців [369] дозволило констатувати той факт, що в Німеччині створюються умови для природного розвитку особистості в освітньому чи професійному просторі. Зокрема серед населення розвивають особливий інтерес до себе і до власного здоров'я, виховують почуття обов'язку й відповідальності за своє здоров'я і здоров'я оточуючих людей.

До прикладу, на основі аналізу напрацювань В. Волкова [38] з'ясовано, що у Норвегії заняття фізичною культурою і спортом організуються за клубним принципом. Спортивно-оздоровчою діяльністю молоді займається Норвезька спортивна асоціація, яка розробила програму під лозунгом «Займаючись

спортом, Ви отримаєте задоволення!». Саме таким чином у цій країні підходять до формування культури здоров'я студентської молоді.

У контексті нашого дослідження, вважаємо за необхідно зупинимося більш ґрунтовніше на висвітленні історичних ракурсів проблематики формування культури здоров'я в Англії. Зокрема, за даними Дж. Паула (J. Paull) [372] було встановлено, що характерними рисами педагогічних систем Р. Штайнера та М. Монтесорі були педоцентризм, увага до особистості дитини. Створені педагогами школи розв'язували одне з головних завдань – формування здорової особистості через формування культури здоров'я. Причому головний акцент було зроблено на формування самостійних, соціально активних, творчих особистостях через самостійну фізичну та розумову працю, до якої потрібно докладати духовні зусилля, що викликають у душі дитини позитивні емоції й зацікавлення. Більше ніж 20 років тому, у 1993 р., Англія приєдналася до Європейської мережі шкіл сприяння здоров'ю (ЄМШСЗ) та досягла значного прогресу, запровадивши навчальну дисципліну «Основи здоров'я».

У процесі вивчення напрацювань О. Оржеховської [213] було з'ясовано, що вагому роль у Великій Британії відводиться холістичній концепції здоров'я, що покладена в основу формування здорового способу життя в Школах сприяння здоров'ю (health promoting school), або здорова школа (healthy school). Ці заклади мають на меті сформуванню високу культуру збереження та зміцнення здоров'я своїх вихованців, шляхом підтримки здорового середовища (комплекс, який включає фізичне середовище, психологічні фактори, соціальні відносини і покликаний забезпечувати умови для розвитку і навчання учнів), що сприяє зміцненню здоров'я; пропонує можливості і потребує утворення безпечного соціального та фізичного середовища [213, С. 44].

З'ясовано, що «Health education» (освіта про здоров'я) – це невід'ємна частина формування здорового способу життя, що повинна проводитися протягом усього життя. У найбільш загальному «модель здоров'я» охоплює такі складові: фізичну (передбачає нормальне функціонування органів людського тіла), психічну (стосується здатності мислити та робити судження), духовну

(здатність набувати моральних та релігійних переконань для досягнення душевного спокою), емоційну (здатність розрізняти такі емоції, як страх, радість, сум, гнів), сексуальну (здатність досягати задовільного виявлення власної сексуальності), соціальну (охоплює базові інфраструктури, необхідна для здоров'я базова інфраструктура, наприклад, житло, мир, їжа, прибуток, певна міра інтеграції у суспільство), екологічну (на фізичному рівні включає транспорт, дотримання санітарно-гігієнічних норм, наявність чистої води та контроль забруднення навколишнього середовища), міжособистісну (здатність підтримувати стосунки з іншими людьми) [213, С. 43].

У процесі дослідження було встановлено цікаві практичні факти про шляхи формування культури здоров'я дітей та студентської молоді в Англії. Як констатує Л. Алмонд (L. Almond) [334], залучення молоді до здобутків людської культури в Англії відбувається за безпосередньої участі молоді у різних проблеми фізичного виховання і спорту культурних сферах, завдяки чому вона усвідомлює широту людських прагнень і розуміють їхню значущість. У цілому, формування здоров'я засобами фізичної культури у Великобританії базується на трьох площинах: 1) освіта завдяки руху; 2) освіта в русі; 3) освіта про рух. Такий підхід, на думку англійських фахівців дасть можливість сформувати ґрунтовні знання у сфері культури здоров'я, допоможе виховати внутрішню мотивацію на дотримання здорового способу життя та збереження і зміцнення здоров'я в умовах погіршення довкілля, а також підвищить моральний, духовний, соціальний та культурний розвиток молодого покоління британців. Навчати дітей та студентську молодь насолоджуватися рухом та виховувати прагнення до фізичної діяльності, що збереглися б у дорослому житті

Проведемо психолого-педагогічний аналіз досвіду щодо формування культури здоров'я, яким володіють наші найближчі європейські сусіди – поляки. Так, доволі ґрунтовний аналіз методів навчання основ культури здоров'я представлено у публікації польської дослідниці М. Войнаровської-Солдан (Magdalena Woynarowska-Soldan) [399] на тему «Вибрані питання методики здоров'язбережувальної освіти». Дослідниця наголошує на потребі мотивування

студентів та учнів та доводить необхідність під час організації фізичного виховання кардинально змінити ролі у навчанні: викладач повинен з ролі «експерта», який «знає усе» перейти у статус радника, обмежити оцінювання, коментарі та нав'язування власної думки. Головне, що радить польська дослідниця для успішної діяльності по формуванню культури здоров'я викладачеві слід мати відвагу сказати «не знаю, давайте перевіримо разом», він має право на «незнання» і учіння разом зі своїми вихованцями. Під час занять необхідно удосконалювати уміння спілкуватися, створювати атмосферу безпеки і довіри, дотримувати рівновагу між програмовими вимогами та потребами. Отже, у баченні авторки «навчання і виховання для здоров'я повинні бути орієнтовані на демократичні, а не моралізаторські засади» [399, С. 10].

Досить актуальними у контексті формування культури здоров'я є поради К. Осташевського (Krzysztof Ostaszewski) [371]. Так науковець до прикладу під час проведення зі студентами практичного заняття «Форми організації здоров'язбережувального виховання» радить присвятити чимало уваги вивченню питань «Зв'язків між здоров'язбережувальною освітою та профілактикою». Відтак, проектуючи модель професійно-педагогічної діяльності майбутнього учителя з організації здоров'язберігаючого довкілля школярів, студенти уже мали уявлення про те, що крім навчання основ здоров'я, важливою сферою превентивної діяльності школи є профілактика ризикованої для здоров'я поведінки (у школах Польщі ця сфера спрямована на запобігання вживання учнями психотропних речовин, попередження агресії у стосунках; важливим елементом цієї програми є запобігання ожирінню) [371, С. 53–54].

Аналізуючи зміст наукової публікації К. Осташевського [371], можемо констатувати й той факт, що у польській науковій термінології існує чітка диференціація двох понять «здоров'язбережувальне виховання», що спрямоване на формування позитивної мотивації до способу життя, сприятливого для здоров'я та «профілактика», що охоплює спеціальну діяльність щодо подолання «паталогій» у житті. З огляду на це, як радить автор, методика організації діяльності у цих напрямках повинна бути різною, однак їх об'єднуючим

«мостиком» має стати стратегія «розвитку життєвих навичок», серед яких важливими щодо профілактики тютюнопаління, вживання міцних трунків та наркотичних речовин є навички конструктивного розв'язання проблем, здатність приймати оптимальні рішення, уміння визначити суть проблеми і причини її виникнення, позитивне ставлення до себе, інших людей та життєвих перспектив, уміння впоратися із тривогою і страхом, уміння переживати невдачі, уміння справлятися із горем, втратою, травмою, насиллям, застосування релаксаційних технік, навички асертивної поведінки, інші [371, С. 55].

Нами були вивчені наукові доробки Б. Войнаровської (Barbara Woynarowska) [397; 398], які присвячені дослідженню особливостей організації та здійснення медико-санітарної освіти, а також аналізу відносини між охороною здоров'я та освітою. У процесі вивчення цих напрацювань встановлено, що для сучасної польської здоров'язбережувальної освіти характерними є декілька рис. До прикладу, учень та студент не сприймається, як «чистий аркуш», знання і досвід вихованців стають основою навчання, важливим є кореляція здобутих знань та умінь з їхньою «власною ситуацією» і потребами. Дослідниця аргументовано доводить, що на заняттях доцільно використовувати досить просте і, водночас, ємке тлумачення поняття «активні методи» (спосіб навчання, при якому педагог не передає готової інформації, але створює умови до самостійного навчання [398, С. 26]).

Інформативною у контексті практичних підходів до формування культури здоров'я студентів є запропонована Б. Воинаровською у статті «Особливості сучасної здоров'язбережувальної освіти» методика реалізації інтерактивних технологій навчання (роботи в малих групах, «мозкового штурму», дискусії, ситуативного моделювання – розігрування ситуацій за ролями, методу проєктів, портфоліо). Авторкою представлено методичні рекомендації щодо використання методу візуалізації та техніки «Намалюй і напиши» у формуванні здорового способу життя [397, С. 17].

Вивчення публікації Б. Войнаровської (B. Woynarowska) [396] дало можливість з'ясувати, що впровадження здоров'язбережувального виховання,

що передбачає формування культури здоров'я у Польщі охоплює такі основні площини, як: створення центру та ради організації, координації та контролю за перебігом упровадження здоров'язбережувального виховання у середніх навчальних закладах; підготовка кваліфікованих педагогів з фізичного виховання в системі здоров'язбережувального виховного процесу; включення здоров'язбережувального виховання у вищу освіту вчителя; розробка практичних матеріалів для вчителів, особливо фізичного виховання (модуль «Виховання для здоров'я») [396, С. 4].

Підсумовуючи здобутки наших сусідів, необхідно наголосити на тому, що плеяда педагогів та лікарів Польщі збагатили науковий світ знаннями про формування та збереження здоров'я дітей і молоді не тільки засобами фізичного виховання, а й дотриманням правил гігієни, правильного харчування та загартування, тим самим надавши терміну «культура здоров'я» більш широкого значення. До прикладу, польські науковці [378] наголошують на тому, що медичні науки були тісно пов'язані з фізичною культурою, але такий зв'язок був спробою підвищити рівень здоров'я молодих поляків через стимулювання руху за профілактику. Зокрема, опрацьована з погляду медицини така концепція знаходила своє розуміння в формах медичної практики, проблемах здоров'я і хвороби. Медичні фахівці оцінювали профілактичний рух як засіб активізації рухової активності школярів та студентів.

Вивчення означеної проблематики дозволило нам з'ясувати той факт, що на розвиток польської системи фізичного виховання молоді значний вплив мали наукові погляди та діяльність Г. Йордана, завдяки чому в систему шкільного навчання було запроваджено уроки гімнастики та медичної допомоги. Для того щоб підвищити рівень кваліфікації викладачів було організовано курси для вчителів фізичного виховання в Ягеллонському університеті [354].

Цікавим у контексті нашого дослідження є так званий «Гігієнічний рух» (XIX – XX ст.), який відіграв єдність між світом лікарів та педагогів. Представниками цього руху були лікарі (П. Гонтковський, Е. Мадейський, В. Осмольський, Е. П'ясецький, Й. Тхожніцький та ін.) та педагоги

(М. Барановський, С. Карповіца, І. Мощенський та ін.), які активно пропагували здоров'я. Результатом такого «об'єднання» стало активне вживання терміну «культура здоров'я», складовою якою були: гігієнічна культура, санітарна культура, гігієнічне виховання, санітарна освіта, оздоровча освіта, оздоровче виховання, оздоровче навчання. Тобто, підсумовуючи акцентуємо увагу на тому, що культура здоров'я посіла належну роль у Польщі починаючи з ХІХ століття, коли було організовано багато громадських ініціатив для дітей і студентської молоді, метою яких було виховання здорового покоління та формування у них належного рівня культури здоров'я є вагомою і нині.

Творчим та неординарним визнаємо підхід до процесу формування культури здоров'я у такій країні, як США. З'ясовано, що в освітньому процесі ЗВО у США проблема навчання здоров'ю («Health Education»), зняття втоми, підвищенню працездатності особистості доволі активно розроблялася. Науковці [63; 128] відзначають, що особлива увага приділяється формуванню особистісного і суспільного здоров'я, а також способам його збереження, особистій та громадській гігієні. Майбутні фахівці повинні знати гігієнічні вимоги до процесу професійної та навчальної діяльності, уміти здійснювати профілактичні заходи, проводити тестування рівня здоров'я та організовувати правильний відпочинок. Зарубіжні дослідники вказують на особливу необхідність оздоровчих методів навчання в освітньому процесі: проблемне рішення задач на заняттях з демонстрацією досвіду, виставки, рольові ігри, подорожі тощо. Зокрема, в рамках програми «Health Education» у США не тільки формують у студентів «моду на здоров'я», а й розвивають позитивне ставлення до здоров'язбереження, прищеплюють звички ведення здорового способу життя.

Як свідчить дослідження А. Кухтія [188], в США в останні десятиліття набули популярності різні форми оздоровчої фізичної культури (оздоровчий фітнес), які спрямовані на формування правильної постави, зміцнювали серцево-судинну систему, органи дихання, покращували самопочуття і працездатність та спонукали до мотивації до здорового способу життя. У цих країнах здоровий спосіб життя та високий рівень культури здоров'я став культом. У цьому

контексті розроблено значну кількість дієвих програм і методик з бігу, ходьби, аеробіки, раціонального харчування, попередження та подолання шкідливих звичок. Пропагуються фізичні вправи та раціональне харчування. Так, у США на державному рівні задекларовано такі дві моделі:

1) Модель SHARP (модель «Шкільні оздоровчі джерела для дітей»), що охоплює такі розділи, як «Профілактика хвороб»; «Раціональне харчування»; «Ріст і розвиток»; «Особисте здоров'я»; «Суспільне здоров'я»; «Здоров'я сім'ї»;

2) Модель СНЕК (модель «Загальна здорова освіта»), яка складається з п'яти розділів: «Про мене»; «Як я расту»; «Їжа, яку я їм»; «Вибір, який я роблю»; «Як я залишаюся здоровим».

Особливістю відповідних програм у США, окрім проведення курсів щодо зміни звичок і стилю життя відносно впливу факторів ризику на здоров'я, є забезпечення підготовки тренерів для активного впровадження здорового способу життя на кожному робочому місці. Тут успішно реалізується національна стратегія «Здорові люди 2020», у межах якої більше 60 організацій отримали фінансову підтримку на боротьбу з курінням, на пропаганду здорового харчування, на підвищення результативності профілактичних заходів з охопленням 120 млн. жителів.

У дослідницькому і в практичному плані вважаємо перспективними підходи до формування культури здоров'я та культури здорового способу життя, які сформувалися у В'єтнамі. За даними О. Севрюгіна [248]. Так, велика увага в цій країні приділяється будівництву спортивних споруд, а елементи культури здоров'я щільно увійшли в щоденний побут, здоровий спосіб життя став повсякденною нормою і звичкою. Свого часу уряд вирішив, що здоров'я легше зберегти, ніж відновити, тому стала популярною пропаганда здорового способу життя, яка послужила передумовою до того, багато молодих людей вирішили відмовитися від шкідливих звичок і приділяти частину вільного часу занять фізкультурою, спортом. У В'єтнамі «ранок корінних жителів, які ведуть здоровий спосіб життя, починається з щоденної спільної зарядки під відкритим небом» [248, С. 152].

Доволі креативним визнаємо підхід до організації фізичного виховання студентів у Японії. У цій країні ще з 1949 р. фізична культура стала обов'язковою дисципліною, заняття проводяться 1 раз на тиждень. У тому випадку, коли студент не має можливості відвідувати заняття, він складає підвищені нормативи з фізичної підготовки, і лише після цього переводиться на інший курс. У цілому студент повинен отримати чотири оцінки з фізичної культури: за відвідування, якість теоретичних знань, якість техніки виконання рухів, відповідний рівень фізичної підготовленості. Як свідчить вивчення напрацювань японського науковця Тошіо Сеакі (Toshio Seaki) [388] теоретичні знання, які вивчають студентами безпосередньо стосуються зміцнення та збереження здоров'я та спрямовані на формування високого рівня культури здоров'я.

Особливий інтерес під час формування культури здоров'я у студентів викликають теоретичні та практичні доробки китайських фахівців. Цей факт, головним чином, зумовлений тим, що Китайська Народна Республіка за останні десятиліття досягла значних успіхів. З'ясовано, що успішність процесу формування культури здоров'я студентів, значною мірою, залежить від системної координації зусиль як державних, так і громадських структур, а також залучення ЗМІ до активної пропаганди здорового способу життя. Зокрема, у процесі вивчення напрацювань фахівців [144; 29] було з'ясовано, що в сучасному китайському суспільстві активно закріпилася думка про те, що розквіт нації та могутність держави безпосередньо пов'язані із здоров'ям громадян. Беручи до уваги ці аргументи, процес формування культури здоров'я у дітей та молоді було поставлено на пріоритетне місце державної політики.

Зокрема, як доводить Ляо Цайчжи [193] важливим засобом формування культури здоров'я студентів у КНР є ушу, яке володіє значним педагогічним потенціалом не лише для фізичного розвитку молоді людини, але й позитивно впливає на формування морального і духовного світу молоді людини. Авторка доводить, що під час активних та систематичних занять ушу фізичний розвиток студентів вдосконалюється за рахунок цілеспрямованого використання конкретного спектру фізичних вправ. Духовний розвиток особи збагачується на

основі пасивних «внутрішніх розвиваючих» рухів («ней кунг») і активних зовнішніх вправ («таоцзінь»). У КНР під час проведення ранкової гімнастики широко використовуються технічні фізичні комплекси, що складаються зі спеціально підібраних рухів, мають назву «таолу». За допомогою щоденних передач по державному радіо, а також у формі щоденної відеотрансляції «таолу» на центральних телевізійних каналах відбувається централізоване заохочення молоді до ранкових занять. Так, як зазначає авторка у межах цієї національної традиції виконання ранкових вправ є невід'ємною частиною формування культури здоров'я, зокрема навичок здорового образу життя, в китайських студентів, при цьому найчастіше всього застосовуються саме «таолу» різноманітних стилів ушу. Ранкові заняття ушу проводяться зазвичай на свіжому повітрі, причому як індивідуально, так і у групах.

Зазначимо, що поряд з оздоровчою формою, систематичні заняття ушу для студентів китайських ЗВО мають суто спортивний аспект, адже щорічно проводиться спортивні змагання з ушу серед студентів ЗВО у КНР, перелік яких затверджується центральними виконавчими органами управління у сфері фізичної культури. Змагання з ушу проходять у двох дисциплінах. Одна з них передбачає виконання технічних комплексів ушу, «таолу», за що учасники отримують певну кількість балів. Умовно цей вид змагань можна порівняти з художньою гімнастикою. Тоді як інша дисципліна передбачає проведення контактних поєдинків двох спортсменів за правилами, близькими до правил сучасного європейського кік-боксінгу.

Отже, як бачимо, із представленої вище інформації, у всьому світі почали розуміти, що зміцнення здоров'я людини, виховання високої культури здоров'я, формування здорового способу життя, збільшення тривалості життя і активного творчо-продуктивного періоду – найважливіші соціально-економічні завдання, що стоять перед кожною державою, освітою і кожною людиною зокрема. Підсумовуючи наголосимо, що не випадково в останні роки в Україні зростає зацікавленість вітчизняних фахівців до вивчення закордонних систем організації фізичного виховання з метою пошуку та перейняття позитивного досвіду, щодо

шляхів його суттєвого покращення у цілому та запозичення досвіду в аспектах формування культури здоров'я зокрема. Як було з'ясовано, у різних країнах накопичено цікавий досвід роботи, спрямований на формування культури здоров'я у студентів, що зумовлює доцільність творчого переосмислення та використання кращих підходів в українській вищій школі.

Як показав проведений аналіз зібраної інформації, в зарубіжних науковців накопичено різноплановий пласт теоретичних, методичних та практичних узагальнень, які мають великий потенціал щодо формування культури здоров'я у майбутніх фахівців. Нині в умовах інтеграції педагогічної освіти України в загальноєвропейський освітній простір активізується потреба в активному дослідженні та імплементації іноземних стратегій (способів, моделей, форм, змісту тощо) формування культури здоров'я та концептуального переосмислення інноваційних підходів фахівців передових європейських країн у зазначеному напрямку.

Післямова

Розвиток теорії й практики фізичного виховання в руслі педагогічної думки Австро-Угорщини досліджуваного періоду зумовлено низкою причин, з-поміж яких найвиразнішою розглядаємо потребу монархічної влади у вихованні фізично здорових поколінь, здатних до активної трудової діяльності й захисту її державницьких інтересів. Домінанти власного блага і блага держави посилювали увагу представників офіційних освітянських і політичних кіл до педагогічних знахідок освітніх систем західноєвропейських країн і на тій території України, що входила до складу Російської імперії.

У досліджуваній період посилюється інтерес й освітніх діячів Буковини до фізичного виховання учнів, започатковуються пошуки ефективних шляхів розв'язання наслідків впливу об'єктивних (приналежність до чужої держави і відсутність національної школи) та суб'єктивних (низький культурно-освітній рівень більшої частини буковинців унаслідок політичної та економічної залежності) чинників незадовільного стану його теорії й практики.

Організаційно-теоретичними основами управління системою фізичного виховання виступили не лише зарубіжні запозичення, а й теоретичні положення, продумувались у широких колах громадських й освітніх діячів краю під впливом їхньої національної самосвідомості та громадянської активності. Це: залучення дітей широких народних верств до освіти в народних школах; прищеплення навичок здорового способу життя зусиллями різних виховних інституцій; формування стурбованості занепадом стану здоров'я і фізичного розвитку народу на тлі очевидного зростання рівня ідентичних показників у Європейських країнах тощо.

У системі фізичного виховання чітко простежено її логічну зумовленість станом теорії й практики та діяльністю формальних (народна школа, середні освітні заклади та ін.) і неформальних (родина, сім'я) виховних інституцій. Наявність централізованого планування, управління і контролю за діяльністю закладів освіти обґрунтовано як сутнісні основи системи фізичного виховання.

Упродовж досліджуваного періоду на Буковині накопичено значний досвід організації молодіжних товариств, вивірено часом низку організаційно-педагогічних засад виховної діяльності молоді, спектр яких постійно розширювався. Чинниками змін ставали різні державно-політичні режими, регіональні особливості, вимоги суспільства до громадського руху взагалі тощо. Його зміст та ідеї заслуговують на узагальнення й творче використання в сучасній практиці виховання дітей та студентської молоді в умовах закладів вищої освіти.

Практичні рекомендації щодо розвитку громадського студентського руху в системі освіти України, зокрема організації виховної діяльності в його мережі, які випливають з матеріалів дослідження, охопили такі взаємопов'язані платформи: розвиток і вдосконалення змісту, методів, форм, засобів організації виховної діяльності студентських організацій у навчальних закладах України різного типу; підвищення ефективності керівництва й управління нею. Вищезазначене дає підстави вважати за доцільне:

- запровадження свідомої персональної відмови молоді від організації заходів розважального характеру в період ведення на території країни бойових дій, днів жалоби тощо. Прикладом такої громадської позиції було солідарне вето українського академічного товариства «Союз» на будь-які свята та розваги протягом сербсько-турецької війни (1876 р.);

- збереження та розвиток традиції активної участі в діяльності студентського громадського руху представників професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, при чому не з контролюючою функцією, а на засадах повноцінної співпраці;

- розгортання пропаганди безпеки життєдіяльності й здорового способу життя в педагогічних та учнівських колективах шкіл, у співпраці з працівниками поліції та пожежної охорони;

- заохочення студентів-представників різних національностей до популяризації власних культурних традицій, об'єднання з цією метою у спілки та товариства, до співпраці етнічних громадських об'єднань краю;

– застосування у щоденній роботі інноваційних форм виховної діяльності.

Історичний приклад – «Літературний процес», майданчик для висловлення власної думки про той чи інший літературний твір, організований у формі судового засідання, проведений вперше у 1934 р.;

– стимулювання підтримки благодіяльної, культурно-освітньої діяльності студентства представниками «дорослої» громади, організацію збору коштів під час добродійних заходів тощ;

– використання традиції наступності та нерозривності зв'язків дійсних та колишніх студентів-членів громадських організацій, що підтримувалась у товариствах університету досліджуваного періоду, зокрема етнічних корпорацій, збереження зв'язків між дійсними та почесними членами, заохочення їх до участі в заходах університетського, регіонального та державного масштабу.

Особливої уваги заслуговує авторське бачення концептуальних основ формування культури здоров'я під час професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Підтримуємо розроблену концепцію професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури з високим рівнем культури здоров'я на засадах неперервності та наступності, а також схвалюємо представлену систему такої підготовки студентів. Цікавим та інформативним вважаємо наповнення навчально-методичного супроводу процесу формування культури здоров'я майбутніх учителів фізичної культури засобами фізичного виховання у процесі неперервної професійної підготовки.

Список літератури

1. Академическое общество «Молода Украина» г. Черновцы / Студентське товариство «Молода Україна» м. Чернівці // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1014. Оп. 1. Ед. хр. 1. Протоколи засідань членів общества. 1901–1902. 18 л.
2. Академическое общество «Молода Украина» г. Черновцы / Студентське товариство «Молода Україна» м. Чернівці // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1014. Оп. 1. Ед. хр. 2. Книга реєстрації входящих и исходящих документов. 1901–1902. 9 л.
3. Альманах «Молода Україна». Мюнхен, Нью-Йорк, 1954. С. 35.
4. Андрейчук А. Історія фізкультури і спорту на Буковині в Австрійський період (1774-1914 рр. / Анатолій Андрейчук // Час. – 1994. – Ч. 43 (3573). – 14 жовтня. – С.
5. Андрейчук А. Історія фізкультури і спорту на Буковині в Австрійський період (1774-1914 рр. / Анатолій Андрейчук // Час. – 1994. – Ч. 44 (3574). – 21 жовтня. – С.
6. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій: у 2-х т. / В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. – К.: Генеза, – т. 2. – 1993. – 317 с. – (Ін-т системних досліджень України).
7. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1973. – 392 с. – (Опыт системного исследования) (Изд 2-е, дополненное).
8. Афанасьев В.Г. Научно-техническая революция, управление, образование / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1972. – 431 с.
9. Афанасьев В.Г. Социальная информация и управление обществом / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1975. – 408 с.
10. Бабенко А. Л. Інтеграційні навчальні заняття зі спортивних ігор у системі професійної підготовки майбутнього вчителя фізичного виховання : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 – теорія і методика

- професійної освіти / Андрій Леонідович Бабенко; Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2013. – 20 с
11. Бабич В. І. Підготовка майбутніх учителів фізичного виховання до формування культури здоров'я школярів : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Вячеслав Іванович Бабич. – Луганськ, 2006. – 321 с.
12. Барановський М. Педагогіка для семінарий учительських і учителів шкіл народних / Мечислав Барановський – Чернівці: Руська Рада, 1901. – 102 с.
13. Бартєнев С.А. История экономических учений / С.А. Бартєнев – М.: Юристъ, 2001. – 480 с.
14. Бахтин Ю. К. Формирование культуры здоровья – ответственная задача учреждений народного образования / Ю.К. Бахтин, Г.И. Сопко., М.В. Пазыркина // Молодой ученый. – 2012. – №4. – С. 445–447.
15. Бережимо своє здоров'я // Руська Рада. – Чернівці, 1905. – 21 січня. – С.28-29.
16. Благій В. Б. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект: автореф. дис. ... канд. іст.: 07.00.01. Львів, 2003. 19 с.
17. Боровський М. Алкоголізм а дідичність / Мамант Боровський // Каменярі. – 1912. – Ч. 9. – 10 мая. – С. 6-7; 34.
18. Боровський М. Алкоголізм а дідичність / Мамант Боровський // Каменярі. – 1913. – Ч. 11. – С. 6-8.
19. Ботушанський В. Антиалкогольний рух на Буковині у 70-из рр. ХІХ – на початку ХХ ст. : зб. наук. праць Україна-Європа-Світ / В. Ботушанський. – С. 39-49.
20. Ботушанський В. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. Ботушанський. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 340 с.

21. Ботушанський В., Сайко М. Буковина як об'єкт міждержавних стосунків Туреччини, Австрії та Росії в останній третині 18 ст. / В. Ботушанський, М. Сайко // Хотину – 1000 років. – Чернівці : Прут, 2000. – С.18-26.
22. Буковина: її сучасне і минуле / Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. і ін.; Париж-Філадельфія-Детройт, 1956. 955 с.
23. Буковинський курінь дієвої армії УНР. Український форум історії та антропології. URL: <http://exlibris.org.ua/buk/r01.html>. (дата звернення: ???????).
24. Буковинські народні пісні / упорядкування, вступна стаття та примітки Л. Яценка. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1963. 680 с.
25. Буковинські товариства руські // Буковина. – 1890. – Ч.11. – С.2-3.
26. Буковинські товариства руські // Буковинській православний календарь на 1891. – Чернівці : Руська бесіда. – Р. XVIII. – 89 с.
27. Буковинській альманах виданий в пам'ять десятильетного существованія (1875–1885) общества рускихъ академиковъ «Союзъ» въ Черновцяхъ. Черновць: Изъ печатнь Г.Чоппа, 1885. С. 1–22.
28. Ваколюк А. М. Особливості фізичного виховання школярів у педагогічній діяльності А. Макаренка / А. М. Ваколюк // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 13(56). Частина I. – Рівне : РДГУ, 2016. – С. 22–25.
29. Ван Сюе Мань. Особенности системы государственного управления физической культурой и спортом в КНР / Мань Ван Сью // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2008. – № 4. – С. 217–221.
30. Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. І.-Франківськ: Лілея, 1997. 232 с.
31. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники. Учебное пособие. 3-е изд., перераб. и доп. / Игорь Викторович Вачков. – М. : Изд-во «Ось-89», 2007. – 256 с.

- 32.Ведмедюк А. Д. Сутність та структура готовності майбутніх учителів фізичної культури до організації здоров'язбережувального навчально-виховного середовища загальноосвітньої школи / А. Д. Ведмедюк // Педагогіка і психологія: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування:Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф (Одеса, 17–18 березня 2017 р.) / ГО «Інститут інноваційної освіти»; Науково-учбовий центр прикладної інформатики НАН України. – Одеса : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2017. – С. 54–57.
- 33.Вельничук О. Причинки до історії українського студентства на Буковині. Бруклін, 1953. рукопис. б/с.
- 34.Винничук О. Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури / О. Винничук. – Тернопіль : АСТОН, 2001. – 404 с.
- 35.Від наших товариств // Нова Буковина. – Ч. 19. – 1912. – 25 лютого. – С. 3.
- 36.Вільчковський Е. Система фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі та України (XVI – початок XXI століття): порівняльний аналіз [Текст] : монографія / Е. С. Вільчковський, Б. М. Шиян, А. В. Цьось, В. Р. Пасічник. Луцьк : ВежаДрук, 2016. 240 с.
- 37.Внуковскій Д. Буковинському учительству / Д. Внуковський // Вukowiner Pädagogische Blätter. – Czernowits. – 1874. – №14. – С. 240.
- 38.Волков В. Ю. Непрерывное образование по физической культуре как фактор оздоровления нации / В. Ю. Волков, Л. М. Волкова, Д. Н. Давиденко // Организация и методика учебного процесса, физкультурно-оздоровительной и спортивной работы: Матер. Междунар. конф. – Ч. 1. – М. : МГУ, 2000. –С.3–4.
- 39.Воронова К.А. Пути совершенствования управления физкультурным движением (организация работы обл., краевого комитетов по физ. культуре и спорту) / Клара Алексеевна Воронова. – М.: ФиС, 1975. – 95 с.
- 40.Всячина // Руська Рада. – Чернівці, 1905. – 28 січня. – С. 39.
- 41.Г.К. Живності народу. Бідний а горівка. / Г.К. // Буковина. – Чернівці, 1889. – Ч. 26. – 21 грудня. – С. 6.

- 42.Г.К. Живності народу. Горівка / Г.К. // Буковина. – Чернівці, 1889. – Ч. 14. – 6(18) липня. – С. 6.
- 43.Г.К. Живності народу. Небезпечність горівки / Г.К. // Буковина. – Чернівці, 1889. – Ч. 15. – 20 липня. – С. 7.
- 44.Г.К. Живності народу. Пянство / Г.К. // Буковина. – Чернівці, 1889. – Ч. 19. – 14 вересня. – С. 6-7.
- 45.Г.К. Живності народу. Що за користь, а що за шкода з кави / Г.К. // Буковина. – Чернівці, 1889. – Ч. 11. – 25 травня. – С.7.
- 46.Гадки та новинки. Гасло. Чернівці, 1902. Ч. 6 і 7. С. 1.
- 47.Галицький Л. Цѣль цѣлого вихованя молодѣжи є отвертый и чесный характеръ / Левъ Галицький // Bukowiner Padagogische Blatter. – Czernowits. – 1880. – Nr. 4 і 5. – С. 23-26.
- 48.Галіздра А. А. Характеристика факторів, що впливають на здоров'я студентів вищих навчальних закладів / А. А. Галіздра // Теорія та методика фізичного виховання. – 2004. – № 3. – С. 41–43.
- 49.Гарас М. Ілюстрована історія товариства «Українська школа» в Чернауць 1887–1937. Чернауць, 1937. 147 с.
- 50.Гарас М. Історичний огляд і сучасний стан української освіти й культури на Буковині. Самостійна думка. Чернівці, 1934. Р. IV. Ч. 1. С. 69.
- 51.Гасюк І. Л. Фізична культура та спорт: правові, економічні, управлінські засади діяльності в галузі : [навч. посібн.] / І.Л. Гасюк. – Х. : Вид-во ХГПА, 2011. – 457 с.
- 52.Гах Р. Фізичне виховання у Польщі (друга пол. XIX – поч. XX ст. / Р.В. Гах. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн. : http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/znpbdpu/Ped/2011_2/Gah.pdf
- 53.Герасимович І. Подрібний розклад праці укр. народ. учительства по громадах / Іван Герасимович // Каменярі. –1909. – Ч.5. – 10 червня. – С. 7-8.
- 54.Гімнастично-пожарний курс // Народна справа. – Чернівці, 1908. – Ч. 22-23. – 1 грудня. – С.2.

55. Гімнастично-пожарничий курс – Народна справа. – Чернівці, 1907. – Ч.22-23. – 1 грудня. – С. 9.
56. Глагощук О. Педагогічні умови вдосконалення культури зміцнення здоров'я студентів в системі фізичного виховання у вищому навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 - теорія та методика навчання» / Олександр Григорович Глагощук; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 24 с.
57. Глоба Т. Роль фізичної культури й освіти в організації здорового способу життя студентської молоді (теоретичний аспект) / Т. Глоба, А. Піддубна // Актуальні проблеми фізичного виховання студентів в умовах кредитно-модульної системи навчання : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 10-11 квітня 2014 р.). – Дніпропетровськ, 2014. – С. 89–93.
58. Гльбовицькій І. Педагогическій тактъ и образъ жизни учителя / І. Гльбовицькій // Bukowiner Padagogische Blatter. – Czernowits, 1873. – №2. – С. 49-50.
59. Гнідий В. «Чорноморе». Філадельфія, 1954. б/с
60. Гонжа Н. История спортклуба Маккаби на Буковине / Н.Т. Гонжа // Спортивный клуб “Маккаби”. Информационный бюллетень. – №1. – 1990. – С. 9-10.
61. Горівка=дурійка // Руська Рада. – Чернівці, 1905. – Ч.41. – С. 321-322.
62. Горук А. Національно-культурний рух поляків на Буковині (II половина – 1914) / А. Горук. – Чернівці : Зелена Буковина, 2005. – 239 с.
63. Григорьев В. И. Кризис физической культуры студентов и пути его преодоления / В.И. Григорьев // Теория и практика физической культуры. – 2004. – № 2. – С. 54–61.
64. Гринченко І. Б. Сучасні напрями впровадження інновацій в професійну підготовку майбутніх учителів фізичної культури. [Електронний ресурс] / І. Б. Гринченко – Режим доступу: <http://www.nniif.org.ua/File/12gibsnv.pdf>

65. Громадське і культурне життя Буковини від 1848 до 1914 року. Україна / під. рЕд. М. Грушевського. Київ, 1928. Кн. 1. 36 с.
66. Грушкевич З. Які є причини ще все в так великій мірі пануючого анальфаетизму на Буковині та якими способами його найлучше побороти / Зеновія Грушкевич // Bukowiner Schule. – 1913. – 1 Heft. – С. 31-40.
67. Гуйванюк М. Діяльність галицьких та буковинських “Січей” у справі фізичної підготовки української молоді / М. Гуйванюк // Питання історії України 36. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.4. – С.81-85.
68. Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900– 1914) // М. Гуйванюк. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 254 с.
69. Гуйвонюк М.Р. Діяльність галицьких та буковинських „Січей” у справі фізичної підготовки української молоді на початку ХХ ст. / М.Р. Гуйвонюк // Матеріали ІV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича 5 жовтня 2000 р. – Чернівці: Золоті літаври, 2001. – С. 300-303.
70. Гулыга А. Кант / А. Гулига. – М.: Молодая гвардия, 1981. – 301 с.
71. Гуменюк С. В. Порівняльний аналіз структури фахової підготовки майбутніх учителів фізичної культури в університетах Західної Європи й України / С.В. Гуменюк // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології : Зб. наук. праць Херсонського національного технічного університету. – Вип. 1(12). – Херсон : Грінь Д.С., 2015. – Т. 5. – С. 71–74.
72. Гусар Ю. «Самостійна думка» Дениса Квітковського. Буковинське віче. Чернівці, 2010. 3 березня (№ 16). С. 4.
73. Давиденко Д. Физическая культура и культура здоровья студентов / Д. Давиденко // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2010. – № 2. – С. 65–69.
74. Дафт Р. Менеджмент / Р. Дафт : [пер. с англ.] – СПб.: Питер, 2000. – 832 с.

- 75.ДАЧО – Ф 1006 – Женское педагогическое училище гор Черновцы – Оп1 – ед хр 2 – Устав частного женского педагогического училища Документ – 89 л
- 76.ДАЧО – Ф.3. – Оп. 2. – ед. хр. 21121. – Переписка с уездными управлениями Буковины о преготовлении сведений о количестве разрешений, выданных на право продажи спиртных напитков по наличию корпораций трактирщиков. –1904-1911. – 392 л.
- 77.ДАЧО – Ф.3. – Оп. 2. – ед. хр.22001. – Переписка с уездными управами по вопросам организации и надзора за деятельностью обществ, уставы, квитанции, билеты. – 1898-1900. – 66 л.
- 78.ДАЧО. – Ф. 213. – Оп. 2. – ед. хр. 87. – на л.
- 79.ДАЧО. – Ф. 1006. – Женское педагогическое училище гор. Черновцы. – Оп.1. – ед. хр. 3. – Продолжение. – 1913. – на 31 л.
- 80.ДАЧО. – Ф. 1006. – Женское педагогическое училище гор. Черновцы. – Оп.1. – ед. хр. 3. – Устав частного женского педагогического училища. – 1913. – на 31 л.
- 81.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 12436. – Переписка с уездными школьными советами Буковины об объявлении благодарностей учителям за долголетнюю службу и оказание содействия при покровительстве сирот. – 1912. – на л.
- 82.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 12833. – Переписка с Министерством культов и просвещения о проекте учреждения Центрального ведомства физического воспитания школьной молодежи на Буковине и филии Австрийского Олимпийского комитета на Буковине. – 1913-1914.–нал.
- 83.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 14414. – Переписка с Министерством культов и просвещения о выдвижении кандидатов инспекторов для наблюдения за обучением гимнастики. – 1917. – на л.

- 84.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 14585. –
Приказ Министерства культов и просвещения и циркуляр средним школам
о назначении Антона Реша инспектором средних школ Буковины по
черчению. – 1918. – на л.
- 85.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 1501. –
Прошение учителя гор. Ягерндорф Келлера Роберта о рекомендации
выданного им пособия по физическому воспитанию в школах Буковины. –
1879. – на 2 л.
- 86.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 169. –
Переписка с Министерством культов и просвещения, спортивным
обществом, Черновицкой дирекцией гимназии и др. о выделении субсидии
спортивному обществу, о ветхости спортзала, о выдаче вознаграждения за
преподавание физкультуры в средних школах. – 1870-1895. – 230 л.
- 87.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 23. –
Переписка с Министерством культов и просвещения с дирекцией
педагогического училища и другими о замещении вакантных должностей
преподавателей, о занятиях по французскому языку и физкультуре, о
приобретении оборудования для училища и др. – 1869-1871. – на 117 л.
- ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 1501. –
Прошение учителя гор. Ягерндорф Келлера Роберта о рекомендации
выданного им пособия по физическому воспитанию в школах Буковины. –
1879. – на 2 л.
- 88.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 23. –
Переписка с Министерством культов и просвещения с дирекцией
педучилища о замещении вакантных должностей преподавателей, о
занятиях по французскому языку и физкультуре и др. – 1869-1871. – 117 л.
- 89.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 3214. –
Протоколы и переписка по принятию мер для сохранения здоровья среди
учащихся Радауцкой гимназии и других учебных заведений. – 1890. – на
27 л.

- 90.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 3348. – Переписка с Краевым школьным советом о посылке делегатов на международный конгресс гигиены и демографии в Лондон. – 1891. – на 12 л.
- 91.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 4961. – Переписка с городским школьным советом и уездными школьными советами Буковины о введении учета детей школьного возраста. – 1898-1909. – на 141 л.
- 92.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 7376. – Приказ Министерства культов и просвещения про введение обязательного преподавания гимнастики и организации спортивных игр. Копия. – 1904. – на 6 л.
- 93.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 7663. – Переписка с уездными школьными советами и дирекциями школ Буковины о обосновании школьных спортивных площадок и оборудовании их. – 1904-1906. – на 122 л.
- 94.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 7777. – Переписка с Министерством культов и просвещения и уездными школьными советами о производстве фирмы Кристоф Инмок в гор. Бунзедорф передвижных гимнастических залов для школ. – 1905. – на 52 л.
- 95.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 1. – ед. хр. 8449. – Официальный вестник Краевого школьного совета Буковины от 30 апреля 1906 года. – 1906. – на 3 л.
- 96.ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 2. – ед. хр. 1798. – Переписка с уездными школьными советами Буковины и Черновицким городским школьным советом о проведении среди школьников работы о значении туризма. – 1912-1914. – на л.

97. ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 2. – ед. хр. 2083. – Договор, техническая характеристика, экспертиза и переписка об аренде и ремонте помещений средних школ Буковины. – 1915-1918. – на 29 л.
98. ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 2. – ед. хр. 2102. – Протокол и сведения о результатах обследования преподавания гимнастики в средних школах Буковины. – 1915. – на 6 л.
99. ДАЧО. – Ф. 211. – Краевой школьный совет. – Оп. 2. – ед. хр. 2121. – Переписка с Министерством культов и просвещения и дирекцией Черновицкого педагогического училища о введении преподавания стоматологии и школьной гигиены, организации школьных праздников, выплате стипендий уч-ся, находящимся в армии. – на л.
100. ДАЧО. – Ф. 3. – Краевое управление Буковины. – Оп. 1. – ед. хр. 12970. – Отчет польской гимназии г. Черновцы за 1911-1912 уч. год. – 1913. – 6 л.
101. ДАЧО. – Ф. 3. – Краевое управление Буковины. – Оп. 1. – ед. хр. 24017. – Переписка с Гурагуморской уездной управой про создание общества учеников гимназии польской национальности и про утверждения устава. Устав. – 1906-1907. – 13 л.
102. ДАЧО. – Ф. 3. – Краевое управление Буковины. – Оп. 1. – ед. хр. 10962. – Переписка с Черновицкой дирекцией полиции про празднование Черновицкими польскими обществами “Сокул”, “Коло польське” і др. 500-ей годовщині Грюнвальдской битвы. – 1910. – 4 л.
103. ДАЧО. – Ф. 3. – Краевое управление Буковины. – Оп. 2. – ед. хр. 19294. – Устав спортивного общества “Радфарер Клуб” гор. Сучава присланого на утверждение. – 1901. – 13 л.
104. ДАЧО. – Ф. 3. – Краевое управление Буковины. – Оп. 2. – ед. хр. 22383. – Дело про надзор за деятельностью украинского гимнастического общества “Сич” в г. Черновцы. – 29 л.
105. ДАЧО. – Ф. 3. – Краевое управление Буковины. – Оп. 2. – ед. хр. 26037. – Переписка с уездными управами по вопросам организации и надзора за деятельностью обществ. – 1868-1903. – 114 л.

106. ДАЧО. – Ф. 39. – Черновицкий городской магистрат. – Оп.1. – ед. хр. 2693. – Указание краевого управления Буковины о наблюдении за деятельностью украинск. спорт. общества “Сокил”. Устав. – 1903-1904. – 6 л.
107. ДАЧО. – Ф.3. – Краевое управление Буковины. – Оп. 1. – ед. хр.7858. – Ф. 3 – Переписка с Министерством культов и просвещения и уездными управлениями по ходатайству общества немцев-христиан Буковины. – 1899-1901. – 64 л.
108. ДАЧО. – Ф.3. – Краевое управление Буковины. – оп. 2. – ед. хр. 28207. – Переписка с Гурагуморским уездным управлением об утверждении устава немецкого общества “Дойч-Кристлихз югендбунд” г. Гурагумора. Устав. – 1911-1912. – 15л.
109. ДАЧО. – Ф.3. – Краевое управление Буковины. – оп.2. – ед. хр. 29972. – Переписка с дирекцией полиции города Черновицы об утверждении устава немецкого спортивного общества “Вандер Фогель” города Черновицы. Устав. – 1913. – 6 л.
110. ДАЧО. – Ф.3. – Краевое управление Буковины. – оп.2. – ед. хр. 29994. – Переписка краевого управления с польским обществом гарцеров. – 18 л.
111. ДАЧО. – Ф.3. – оп. 2. – ед. хр. 30006. – Переписка с дирекцией полиции города Черновицы об утверждении устава общества немецкой католической молодежи “Католищер Дойчер Югендбунд”. Устав общества. – 1913. – 13 л.
112. ДАЧО. – Ф.3. – Оп. 2. – ед. хр.22002. – Переписка с уездными управами по вопросам организации и надзора за деятельностью обществ. – 1898-1903. – 66 л.
113. Для чело́вчеського здоро́вья // Просвьщеніє. – Вьдень: книгопечатня Фридриха Яспера. – 1894. – Ч. 5. – С. 57-58
114. Добжанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Добжанський. – Чернівці: Золоті літаври, 1999. – 574 с.

115. Добжанський О., Старик В. Бажаємо до України. Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса: Маяк, 2008. 1168 с.
116. Документи видавничої комісії «Зелена Буковина» // Центральний архів зарубіжної україніки. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 24. В. Березан «Студентська громада». 1953–1954. 19 арк.
117. Документи видавничої комісії «Зелена Буковина» // Центральний архів зарубіжної україніки. Ф. 46. Оп. 1. спр. 24. М. Миковський «Студентське товариство Буковина» 1953–1954. 19 арк.
118. Документи видавничої комісії «Зелена Буковина» // Центральний архів зарубіжної україніки. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 24. О. Соколишин «Роль українського студентства в культурно-суспільним житті Буковини». 1953–1954. 19 арк.
119. Документи видавничої комісії «Зелена Буковина» // Центральний архів зарубіжної україніки. Ф. 46. Оп. 1. спр. 24. Я. Паладій «Студентське товариство Буковина в Румунії» 1953–1954. 19 арк.
120. Документи видавничої комісії «Зелена Буковина» // Центральний архів зарубіжної україніки. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 28. Гнідий В. Українське академічне козацтво Чорноморе. 20 січня 1954. 15 арк.
121. Документи видавничої комісії «Зелена Буковина» // Центральний архів зарубіжної україніки. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 29. Романовський Л. Замітки до історії українського студентства на Буковині. 25 арк.
122. Дописи // Буковина. – Чернівці. – 1886. – Ч.5. – 1(13) березня. – С. 3.
123. Дописи. Із Гаврилівців // Руська Рада. – Чернівці, 1905. – 4 лютого. – С. 46.
124. Дорошенко Е.Ю. Теорія і практика фізичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці II половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 „Педагогіка. Історія педагогіки” / Е.Ю. Дорошенко. – Київ, 2001. – 20 с.

125. Драган О. А. Педагогічні умови формування культури здоров'я особистості в позашкільних навчальних закладах України / О. А. Драган // Основи здоров'я і фізична культура. – 2005. – № 6. – С. 8–10.
126. Дрібні вісті // Буковина. – 1894. – Ч. 21. – 20 мая (2 червня.) – С. 4.
127. Дроздова К. В. Підготовка майбутніх учителів фізичного виховання до моніторингу фізичного стану молодших школярів : автореф. дис. .... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти / Катерина Валеріївна Дроздова; Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2014. – 21 с.
128. Дубогай О. Д. Компетентнісний потенціал педагогіки здоров'язбереження молоді при формуванні її особистості засобами фізичної культури / О.Д. Дубогай, П.Б. Джуринський // Науковий часопис НПУ 200 імені М.П. Драгоманова. – Серія 15: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (Фізична культура і спорт). – К., 2010. – Вип. № 10. – С. 275–278.
129. Дудорова Л. Ю. Педагогічні умови формування потреби в здоровому способі життя майбутніх учителів у процесі фізичного виховання : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти / Людмила Юріївна Дудорова; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2009. – 204 с.
130. Евенко Л.И. Уроки американского менеджмента (вступительная статья) // Мескон М., Альберт М., Хедуори Ф. Основы менеджмента: пер. с англ. – Москва: Дело, 1992. – С. 5-17.
131. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: в 11 т. / наукове товариство ім. Шевченка; гол. рЕд. проф., д-р В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк; Львів: Молоде життя, 1954–2003. Т. 3. Париж-Нью-Йорк, 1959. С. 1141.
132. Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст: збірник документів та матеріалів / Упор. О.В. Добжанський, М.П. Кушнір, М.Д. Нікірса. – Чернівці: Наші книги, 2007. – 464 с.

133. Жданова О. М. Управління фізичною культурою / О. Жданова. – Львів, 1996. – 127 с. – (Навчальний посібник). Законъ, важный для Герцогства Буковины дотычно надзору школьного. // Дневникъ законовъ и распорядженій для герцогства Буковины. – Рочникъ 1869. – Черновцы. – VI часть. – С.
134. Жіноче питаннѣ // Буковина. – Чернівці, 1895. – Ч. 86. – 6 серпня. – С. 1.
135. Жуковський Є. І. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до організації самостійної фізкультурно-оздоровчої діяльності школярів : автореф. дис. .... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти / Євгеній Іванович Жуковський; Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2014. – 20 с.
136. З Лужан. Тверезість і їх вороги // Буковина. – Чернівці, 1894. – Ч. 2-3. – 7 січня. – С. 3.
137. Закладаймо повітові товариства // Буковина. – Чернівці, 1913. – Ч. 6. – 15 марта. – С. 1-2.
138. Закон України „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” // Освіта в Україні. Нормативна база. – Київ: КНТ „Атіка” 2004. - 491 с. – С.
139. Закон України „Про фізичну культуру і спорт” // Освіта в Україні. Нормативна база. – Київ: КНТ „Атіка”, 2004. – 491 с. – С.
140. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1724-17>
141. Законъ изъ дня 14 Мая 1869. Которымъ устанавляютъ ся засады ученія дотычно школь народніхъ // Хронологичный списъ законовъ, распорядженій и пр., которіи помѣщени суть въ рочнику 1869 переводовъ вѣстника законовъ державнихъ для Буковины. – Черновцы: з печатнь Рудольфа Екгарда, 1870.– С. 372-384.
142. Законъ, важный для Герцогства Буковины дотычно надзору школьного. // Дневникъ законовъ и распорядженій для герцогства Буковины. – Рочникъ 1869. – Черновцы. – VI часть. – С.

143. Зибачинський О. Причинки до історії студентства на Буковині. Зибачинський. Сідней, 1954. рукопис.
144. Ирхин В. Н. Теория и практика отечественной школы здоровья : [монографія] / В.Н. Ирхин. – Барнаул : БГПУ, 2007. – 279 с.
145. І.Ю.К. Буковинський пласт. Перший пл. полк ім. І. Богуна / І.Ю.К. // Календар-альманах Самостійність. – Чернівці, 1937. – С. 97-98.
146. Іванова Л. І. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до фізкультурно-оздоровчої роботи з учнями загальноосвітніх навчальних закладів : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти / Любов Іванівна Іванова. – К., 2007. – 376 с.
147. Івасюк О. Фольклорі мотиви в поезії Олександра Колесси. Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці, 2004. Вип. С. 210–213.
148. Із гімн. тов. „Січ” в Чернівцях // Буковина. – 1905. – 27 мая. – С. 2-4.
149. Із січового руху// Руська Рада. – Чернівці, 1905. – 7 січня. – С. 14-15.
150. Інформація активного учасника ювілею Теофіла Бриндзана. Буковина: її сучасне і минуле / Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. і ін.; Париж-Філядельфія-Детройт, 1956. С. 780.
151. Кайндль Р.Ф. Пророк тверезості / Р.Ф. Кайндль // Неділя. – 1895. – 3 листопада. – С. 217-219.
152. Канюк С. Дещо про антропометрію / Сергій Канюк // Bukowiner Schule. – 1904. – №1. – С. 239-240. Карність в школі // Bukowiner Padagogische Blatter. – Czernowits. – 1899. - №5. – С.72-73.
153. Карел А. Дещо про дальше образованє народних учителів / Карел А. // Bukowiner Vote-Bukowinaer Lehrerstimme. – №4. – April. – 1897. – р. 6-9.
154. Карність в школі // Bukowiner Padagogische Blatter. – Czernowits. – 1899. - №5. – С.72-73.
155. Карпович В. Мої спомини про організування українського спорту на Буковині та УСТ «Довбуш» Чікаго, США: [б.в.], 1977. 102 с.
156. Карченкова М. В. Педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності : автореф. дис. ...

- канд. пед. наук : спец. 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти / Марина Володимирівна Карченкова; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова.–К.,2006. – 20 с.
157. Кваліфікаційний іспит учителів шкіл народних/ Bukowiner Vote-Bukowinaer Lehrerstimme. – №6. – 1 juni. – 1897. – р. 2-3.
158. Квік Г.Р РР. Герберт Спенсер (Єго теорія виховання) / Квік Г.Р РР. // Промінь. – 1904. – Ч. 6. – С.
159. Квітковський Д. Мої міркування. Зб. публіцист. тв. 1970–1977 рр. / за рЕд. В. Вериги. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. Ч. II. 544 с.
160. Квітковський Д. Студенти. Мюнхен, 1949. рукопис.
161. Кей Е. Право дитини вибирати собі своїх родичів / Елен Кей // Каменярі. – Мамаївці. – 1911. – Ч.4. – С. 5-6.
162. Ковальський. Що може алкоголь / Ковальський // Руська Рада. – Чернівці, 1901. – Ч.15. – 13 квітня. – С. 113-115.
163. Кожанов В. Саморозвитие культуры здоровья студента в процессе спортивно ориентированного физического воспитания / В. Кожанов // Теория и практика физической культуры. – 2006. – № 2. – С. 12–14.
164. Кожокар М. В. Організаційно-педагогічні засади виховання молоді в українському академічному товаристві «Союз» (1875 – початок ХХ ст.). Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку: матеріали ХІ Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 11.С. 271–274.
165. Кожокар Марина. Основні форми діяльності українського студентського товариства «Союз» (1875 – початок ХХ ст.). Науковий вісник Чернівецького університету. Сер.: Педагогіка та психологія. Чернівці: Чернівецький нац. у-т, 2015. Вип. 764. С. 61–65.
166. Кожокар М. В. «Молода Україна» – українське студентське товариство Чернівецького університету Австро-угорського періоду. Актуальні проблеми фізичної культури, спорту та здоров'я людини у сучасному

- суспільстві: мат. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24-25 квіт. 2015 р.) Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. С. 129–130.
167. Кожокар М. В. Академічна корпорація «Запороже» Чернівецького університету: зміст, форми та методи роботи. Актуальні проблеми фізичної культури, спорту та здоров'я людини: Матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 05-06 лист. 2015 р.). Чернівці: Технодрук, 2015. С. 184–187.
168. Кожокар М. В. Академічне товариство «Січ» – осередок всебічного виховання молоді Буковини (1902–1923). «Fundamental and applied science» Materials of the XI International scientific and practical conference. Sheffield: Science and education LTD, 2015. Vol. 8. Pedagogical sciences. P. 76–80.
169. Кожокар М. В. Аспекти трансформації напрямів діяльності молодіжних товариств у нові студентські організації (Буковина, міжвоєнний період). Молодий вчений. Херсон, 2017. С. 163–166.
170. Кожокар М. В. Організаційні аспекти виховної діяльності Української академічної корпорації Чернівецького університету «Запороже» у міжвоєнний період. Теорія та методика управління освіти. 2016. № 1(17) 14 с.
DOI: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/metod_upr_osvit/v17_16/11_kogokar.pdf. (дата звернення: ???????????).
171. Кожокар М. В. Основні напрямки виховної діяльності студентського товариства «Союз» Чернівецького університету (1875-1922 рр.). Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст.: зб. тез наук. робіт учас. міжнар. наук.-практ. конф. (30-31 січ. 2015 р.). Львів:ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2015. С. 63–65.
172. Кожокар М. В. Союз – перше українське товариство чернівецького університету: зміст і напрями діяльності. Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук: зб. тез міжнар. наук.-практ. конф.: (13-14 лют. 2015 р.). Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2015. Ч. II. С. 61–65.

173. Кожокар М. В. Українські молодіжні товариства Буковини (II половини XIX – початку XX ст.): чинники виникнення та організаційні засади. Naukowa przestrzeń Europy – 2014: Materiały X Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji. Przemysł. Nauka i studia, 2014. Vol. 18. Pedagogicznenauki. P. 41–45.
174. Кожокар М. В. Фізичне виховання – як стрижень реалізації провідних напрямів діяльності академічної корпорації «Запороже» Чернівецького університету. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. Чернігів, 2015. Вип. 129. Т. I. С. 116–118.
175. Кожолянюк Г. Етнографія Буковини [в 3-х томах] / Г.К. Кожолянюк. – Чернівці: Золоті литаври. Т.2. – 2001. – 424 с.
176. Кордуба М. Погані звичаї і звички / Кордуба М. // Нова Буковина. – 1912. – Ч. 50. – С.
177. Костюченко Л. В. Наступність у професійній підготовці майбутнього вчителя / Л.В. Колстюченко // Підготовка студентів до майбутньої професійної діяльності: теорія і практика : наук.-теорет. посіб. за матеріалами III Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. «Сучасні проблеми професійної підготовки майбутнього фахівця : інноваційний досвід і перспективи». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 3. – С. 256–257.
178. Кошель Ю. М. Роль фізичного виховання у формуванні здорового способу життя у сучасній молоді / Ю. М. Кошель // Актуальні проблеми фізичного виховання студентів в умовах кредитно-модульної системи навчання : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 260–264.
179. Краевое управление Буковины г. Черновцы. Президиум // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 3. Оп. 1. Ед. хр. 6049. Переписка с ректоратом Черновицкого университета об утверждении измененного устава студенческого общества «Унитас». Устав. 1893. 10 л.

180. Краевое управление Буковины г. Черновцы. Президиум // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 3. Оп. 2. Ед. хр. 13596.
181. Краевое управление Буковины г. Черновцы. Президиум // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 3. Оп. 2. Ед. хр. 18176.
182. Краевое управление Буковины г. Черновцы. Президиум // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 3. Оп. 2. Ед. хр. 21404.
183. Краевое управление Буковины г. Черновцы. Президиум // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 3. Оп. 2. Ед. хр. 21415.
184. Крутогорська Н. Підготовка майбутнього вчителя фізичної культури до виховної роботи в школі з формування здорового способу життя. / Н. Крутогорська // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. пр. / Слов'янськ. держ. пед. ун- т. – Слов'янськ, 2010. – Вип. І. – С. 40–51.
185. Круцевич Т. Інноваційні процеси у сфері підготовки та перед підготовки кадрів з фізичної культури / Т. Круцевич, М. Зайцева // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2005. – №4. – С. 40–44.
186. Круцевич Т. Ю. Управление физическим состоянием подростков в системе физического воспитания: дис. ... д-ра наук по физ. восп. и спорту: спец. 24.00.02 - фізична культура, фізичне виховання різних груп населення / Татьяна Юрьевна Круцевич. – К., НУФВиСУ, 2000. – 510 с.
187. Курс пожарничо-гімнастичний “Союза Січей” на Буковині // Громадянин. – Чернівці, 1909. – Ч.1. – 10 січня. – С.2.
188. Кухтій А. О. Особливості функціонування та перспективи розвитку галузі фізичного виховання та спорту в Україні / А. О. Кухтій // Педагог., психол. та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – Х.: ХХІІІ, 2001. – № 23. – С. 18–22.
189. Лебедова В. „Січ” ставай / Віра Лебедова // Громадянин. – Чернівці, 1909. – Ч.2. – 20 січня. – С. 4.
190. Лебедова В. Ми „Січ”! / Віра Лебедова // Руська Рада. – Чернівці, 1905. – Ч. 37. – 9 вересня. – С.1.

191. Ліхвенецький В. А. Фізичне виховання студентсько молоді України / В. А. Ліхвенецький // SWorld. – 18-29 June, 2013. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the-contentofconferences/archives-of-individual-conferences/june-2013>.
192. Лобода В. Педагогічні умови формування культури здоров'я студентів на заняттях з фізичного виховання / В'ячеслав Лобода // Проблеми підготовки сучасного вчителя : зб. наук. праць Уманського державного педагогічного ун-ту імені Павла Тичини / [ред. кол. : О.І. Безлюдний (гол. ред.)таін.]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016. – Випуск 13. – С. 28–33.
193. Ляо Цайчжи Формування культури здоров'я у студентів вищих навчальних закладів КНР : Автореф. дис ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 - теорія та методика навчання (технічні дисципліни) / Ляо Цайчжи; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2013 . – 19 с.
194. Лях-Породько О. Сокільський гімнастичний рух у Російській імперії наприкінці XIX – початку XX століття (на матеріалі території сучасної України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. наук з фізичного виховання і спорту: 24.00.02 / О.О. Лях-Породько. – Київ, 2011. – 20 с.
195. Макаренко А. С. Педагогічні твори. – У 8 т. – Т. 2 / А. С. Макаренко. – М. : Педагогіка, 1983. – 562 с.
196. Маковей О. Життєпис Осипа Юрія Городинського-Федьковича. – Передрук з видання 1911 р. / Осип Маковій. – Чернівці: Золоті літаври. – 2005. – 432 с.
197. Мальцева О. Здоров'я вчителя – один із важливих чинників професійної та творчої самореалізації педагога / Олена Мальцева // Здоров'я та фізична культура. Шкільний світ. – 2011. – № 3. – С. 1–5.
198. Маринич В. Підходи до реалізації освітньої політики з питань формування культури здоров'я учнівської молоді / В. Маринич, І. Когут // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2012. – № 2. – С. 63–67.
199. Маслоу А. Психологія бытия / А. Маслоу. пер. с англ]. – М., 1997. –с.

200. Мігерка К. Наука про здоров'я в дівочих школах / Катерина Мігерка // Bukowiner Schule. – 1909. – 2 Heft. – № VI. – С.
201. Міхеєнко О. І. Теоретичні і методичні основи професійної підготовки майбутніх фахівців зі здоров'я людини до застосування здоров'язміцнювальних технологій : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти / Олександр Іванович Міхеєнко; Харківський нац.пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2016. – 491 с.
202. Мороз Ф. В. Вплив фізичного виховання на розвиток дітей дошкільного та шкільного віку / Ф. В. Мороз // Психолого-педагогічні особливості розвитку особистості в освітньому просторі : зб. тез доповідей Всеукр. наук.-практ. конф., (Мукачево, 17-18 травня 2017 р.) / Ред. кол. : Т.Д. Щербан (гол.ред.) та ін. – Мукачево : Вид-во МДУ, 2017. – С. 175–177.
203. Мусхаріна Ю. Ю. Підготовка майбутнього вчителя фізичної культури до оздоровлення дітей підліткового віку загальноосвітнього навчального закладу : автореф. дис. .... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти / Юлія Юріївна Мусхаріна ; Харківський нац. пед.ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2010. – 20 с.
204. Нарис з історії Північної Буковини / [под. ред. В. Ботушанского]. – К. : Наукова думка, 1980. – 339 с.
205. Наумовичь И. Парня / Наумович И. // Bukowiner Padagogische Blatter. – Czernowits. – 1897. – №1. – С. 5-6.
206. Наші дописи. Село Долишні Синівці (Серетск. пов.). В справі кураєвої допомоги для Січи. – Народна справа. – Чернівці, 1908. – Ч.7. – 14 марта. – С. 4.
207. Новини // Русска правда.–1890. – 15 вересня. – С. 3.
208. Оголошене про отворене // Буковина. – Чернівці, 1895. – 1 жовтня. – С. 6.
209. Окопний А.М. Фізичне виховання в спадщині українських педагогів (друга пол. XIX – перша пол. XX ст.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 „Педагогіка. Історія педагогіки”/ Окопний А.М. – Львів, 2001. – 197 с.

210. Оповідки // Борба. – Чернівці. – 1893. – 1 лютого. – С.3.
211. Организация физической культуры в СССР / [под об. ред. И.И. Никифорова и В.С. Польшанского]. – М.: Ф и С, 1961. – 263 с.
212. Организация физкультурно-массовой работы по месту жительства населения / [выпуск 1]. – М., 1979. – 87 с.
213. Оржеховська О. Холістична концепція здоров'я у британській школі: перспективи для України / О. Оржеховська [Електронний ресурс] // Порівняльно-педагогічні студії, 2013. – № 1(15). – С. 41–48. – Режим доступу : https://docviewer.yandex.ua/?url=http%3A%2F%2Flibrary.udpu.org.ua%2Flibrary_files%2Fporiv_ped_stydii%2F2013%2Fvisnuk_6.pdf&name=visnuk_6.pdf&lang=uk&c=56489aeba026
214. Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / С. Осачук. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – 288 с.
215. Охорона здоров'я населення // Борба. – 1911. – 25 лютого. – С.11.
216. Павлюк К. Дещо про учащанє народної школи на Буковині / Павлюк К. // Bukowiner Padagogische Blatter. – Czernowits. – 1900. – №12. – С.193-194.
217. Памятка велосипедістамъ. Переводъ. – Черновцы, 1890. – Накладом товариства. – 14 с.
218. Пасичинський І. Для науки та забавы. Крет. Співанка/ І. Пасичинський // Буковина. – Чернівці, 1886. – Ч.1. – 1 січня. – С.5.
219. Патер І. Лонгин Цегельський. Західно-українська народна республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті / гол. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2009. С. 307–322.
220. Петрица П. Культура здоров'я студентів як соціально-педагогічна проблема / Петрица Петро // Проблеми формування здорового способу життя молоді : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. студ. магістр. та асп. – Львів, 2015. – С. 93–100.
221. Петрица П. Шляхи та засоби формування культури здоров'я студентів / Петро Петрица // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації :

- матеріали ІХ Всеукр. наук. конф., (Тернопіль, 18-22 листопада 2013 р.) / ТНПУ ім. В.Гнатюка. – Тернопіль, 2013. – 209–212.
222. Петров В.Ф. Інформаційне забезпечення управління загальною середньою освітою в регіоні: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 „Педагогіка. Історія педагогіки” / Петров П.Ф. – Київ, 2004. – 21 с.
223. Петровский В.В. Кибернетика и спорт / Петровський В.В. – К.: Здоров'я, 1973. – 110 с.
224. Півненко Ю. В. Генезис та класифікація моделей і технологій в контексті розвитку здоров'я / Ю. В. Півненко // Теорія та методика фізичного виховання. – 2011. – № 2. – С. 7–11.
225. Побірченко Н.С. Педагогічна й науково-просвітницьке діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): автореф. на здобуття наук. ступеня док. пед. наук: 13.00.01 „Педагогіка. Історія педагогіки” / Побірченко Наталія Семенівна. – К., 2001. – 39 с.
226. Погребенник Ф., Погребенник В. Український раритет. Періодичні, продовжувані і неперіодичні збірники ХІХ–ХХ ст. (1846–1986). Дрогобич: Коло, 2011. 300 с.
227. Попович І. Січова справа / Ілько Попович // Громадянин. – Чернівці, 1909. – 20 падолиста. – С.3.
228. Попович О. Одноразова пополуднева наука / Попович О. // Промінь. – 1904. – Ч. 14. – С. 103.
229. Попович О. Чума горілчана / О. Попович // Буковина. – Чернівці, 1890. – Ч. 13. – 21 червня. – С. 6-7.
230. Попович О. Чума горілчана / О. Попович // Буковина. – Чернівці, 1890. – Ч. 14. – 5 липня. – С. 5-7.
231. Попович О. Чума горілчана / О. Попович // Буковина. – Чернівці, 1890. – Ч. 15. – 19 липня. – С. 6-8.

232. Попович О. Чума горілчана / О. Попович // Буковина. – Чернівці, 1890. – Ч. 16. – 1 серпня. – С. 6-7.
233. Попович С. Запорожці у визвольній боротьбі. Час. Ч. 1903. 7 липня 1935. Чернівці. С. ?????
234. Правила здоровля // Неділя. – Чернівці, 1895. – Р.1. – 18 червня. – С. 34.
235. Правила здоровля // Неділя. – Чернівці, 1895. – Ч.1. – 2 квітня. – С. 95.
236. Правила здоровля // Руська Рада. – Чернівці, 1905. – Ч.7. – 11 лютого. – С.4-5.
237. Приступа Є.Н. Традиції української національної фізичної культури / Приступа Є.Н., Пилат В.С. – Львів: Троян, 1991. – 104 с.
238. Присяжнюк С. І. Фізичне виховання : навч. посіб для студ., виклад та мед. працівників кафедр фіз. вих. аграрних вищ. навч. закладів / С. І. Присяжнюк; Нац. аграр. ун-т. – К. : ЦУЛ, 2008. – 502 с.
239. Приходько А.А. Эффективность использования научно-технической информации / Приходько А.А. – М., 1968. – 15 с.
240. Причинок до історії палення тютюну // Неділя. – Чернівці, 1895. – Р.1. – 2 квітня. – С. 94-95.
241. Проблеми здоров'я та здорового способу життя у студентів педагогічного університету / О. Меліков, А. Афонін, Л. Шумлянський [та ін.] // Спортивний вісник Придніпров'я. – 2010. – № 2. – С. 35–37.
242. Промисл на Буковині // Буковина. – Чернівці, 1886. – Ч. 11. – 1 червня. – С.1.
243. Протокол «Союзу» за 1.10.1879. «Січ» 1868-1908. Альманах в пам'ять 40-их роковин заснування товариства «Січ» у Відні. Львів, 1908. С. 506–507.
244. Раєвський Р. Т. Концепція національної системи фізичного виховання дітей, учнівської і студентської молоді України / Р. Т. Раєвський, В. Г. Ареф'єв, М. Д. Зубалій та ін. // Початкова школа. – 1994. – № 3 – С 50–54.
245. Рыбачук Н. А. Теория и технология формирования культуры здоровья студентов : Дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.08 - теория и методика

- професійного освіти / Наталя Анатоліївна Рибачук; Кубанський державний університет. – Краснодар, 2005 – 519 с.
246. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації і підйом національного руху на Україні во II пол. XIX ст. / Український історический журнал. – 1993. – №5. – С.3-15.
247. Свірщук Н. С. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до фізкультурно-рекреаційної роботи в школі : автореф. дис. .... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти / Наталя Сергіївна Свірщук; Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2013. – 20 с.
248. Севрюгін О. В. Деякі аспекти культури здоров'я / О.В. Севрюгін // Актуальні проблеми фізичного виховання та спорту в сучасних умовах: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Вид-во «Нова Ідеологія», Дніпро, 2017. – С. 151–155.
249. Сингаївський Д. В. Ефективність проектно-технологічної підготовки фахівців у системі «коледж – університет» / Д. В. Сингаївський, М. Г. Савельєв // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 13 (56). Частина I. – Рівне : РДГУ, 2016. – С. 133–135.
250. Сімович В. Лисенко в Чернівцях. Життя і Знання. Львів, 1937. Р. X. Ч. II. С. 310–312.
251. Сімович В. Розвиток студентського життя в Чернівцях. «Січ» 1868-1908. Альманах в пам'ять 40-их роковин заснування товариства «Січ» у Відні. Львів, 1908. С. 502–531.
252. Сінгаєвський С. М. Поняття «здоров'я» як кінцева мета фізичного виховання в школі / С. М. Сінгаєвський, А. О. Леоненко, М. В. Зубаль // Концепція розвитку галузі фізичного виховання і спорту в Україні : Зб. наук. праць Міжнар. ун-ту «РЕГІ» ім. С. Дем'янчука / Ред. кол. А. С. Дем'янчук та ін. – Рівне : Принт Хауз, 2001. – Вип. 2. – С. 181–184.

253. Січ 1868-1908: Альманах в пам'ять 40-х роковин основания товариства «Січ» у Відні / зібрані і видали З. Кузеля, М. Чайківський. Львів: Друкарня т ва ім. Шевченка, 1908. С. 504–508.
254. Січ в пожарній роботі. Село Боянчук заставн. Пов. – Народна справа. – Чернівці, 1908. – Ч.22-23. – 1 грудня. – С. 8.
255. Січова справа // Народна справа. – Чернівці, 1908. – Ч.12. – 14 червня. – С.2-3.
256. Скляров С. В. Формирование культуры здоровья студентов вуза в процессе общего физкультурного образования : Дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 - теория и методика профессионального образования / Сергей Викторович Скляров; Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Белгородский государственный университет». – Белгород, 2010 – 224 с.
257. Снігур І. Товариство «Запороже». URL: <http://versii.cv.ua/news/tovaristvo-zaporozhe/22475.html>. (дата звернення: ??????????).
258. Солопчук Д. Дефініція здоров'я і його оцінка / Д. Солопчук // Молода спортивна наука України. – Львів : НВФ «Українські технології», 2004. – Вип. 8 : У 4 т. – Т.4. – С. 317–321.
259. Солопчук М. С. Фізичне виховання студентської молоді : метод. посіб. / М. С. Солопчук, Г. В. Бесарабчук, Р. Б. Чаплінський. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 74 с.
260. Союз Січей на Буковині // Руська Рада. – Чернівці, 1905. – 1 липня. – С. 213.
261. Союз Січей на Буковині // Руська Рада. – Чернівці, 1905. – 17 червня. – С. 197-198;
262. Союз Січей на Буковині // Руська Рада. – Чернівці, 1905. – 8 липня. – С. 221-222.
263. Спомин буковинської пластунки. Листки дружнього зв'язку. Бюлетень І-го куреня УПС ім. Степана Тисовського. 1965. Ч. 57–58. С. 43–44.

264. Спорт во всех видах. Переиздано с оригинала 1914 года без изменений. – Киев: Олимпийская література, 1999. – 383 с.
265. Спортивный клуб “Маккаби”. Информационный бюллетень. – №1. – 1990. – 55 с.
266. Спортивный клуб “Маккаби”. Информационный бюллетень. – №2. – 1990. – 55 с.
267. Старик В. Від Сараєво до Парижа Буковинський Interregnum 1914-1921 (II частина. Між націоналізмом і толерантністю). Чернівці: Прут, 2009. 168+184 с.
268. Сулима А. Особливості формування культури здоров'я студентів факультету фізичної культури, що займаються єдиноборствами / А. Сулима, Т. Кравчук // Теорія та методика фізичного виховання. – 2010. – № 11. – С. 43–46.
269. Сущенко Л. П. Теоретико-методологічні засади професійної підготовки майбутніх фахівців фізичного виховання та спорту у вищих навчальних закладах : автореф. дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти / Людмила Петрівна Сущенко; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – Київ, 2003. – 46 с.
270. Тарновецький А. Четверть століття. Час. Чернівці, 1935. Ч. 1903. 7 липня. С. 2.
271. Теория и методика физического воспитания. Общие основы теории и методики физического воспитания: Учебник в 2-х томах / Под ред. Т.Ю. Круцевич. – Том 1. – К. : Олимпийская литература, 2003. – 423 с.
272. Теория и методика физического воспитания: в 2 т. / [под ред. Т.Ю. Круцевич]. – К.: Олимпийская литература”, 2003. – Т.1. – 423 с.
273. Тимошенко О. В. Теоретико-методичні засади оптимізації професійної підготовки вчителів фізичної культури у вищих навчальних закладах : автореф. дис. .... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 - теорія і методика

- професійної освіти / Олексій Валерійович Тимошенко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 38 с.
274. Требик Д. Ю. Історія розвитку вокального мистецтва на Буковині у ХІХ – поч. ХХ ст. Чернівці, 2006. 121 с.
275. Трещева О. Л. Концепція валеологічного образования студентів фізкультурного вуза / О.Л. Трещева, И.В. Павлова // Теория и практика физической культуры. – 2001. – № 10. – С. 15–17.
276. Трофим'як Б. Гімназійна руханка – шлях до виховання молоді національної української генерації борців за волю України (1890-1939 рр.) / Б. Трофим'як // Вісник Черкаського університету. Випуск 33. Серія: історичні науки. – Черкаси – 2002. – С. 61–66.
277. Трофим'як Б. Січовий гімнастичний рух, 1900-1925 рр. / Б. Трофим'як // Визвольний Шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – Лондон-Київ: “Українська інформаційна Служба”, 1997. – Кн. 6. – С. 732-747.
278. Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух в Західній Україні (з початку 30-х років ХІХ ст. до 1939 р.): Навчальний посібник / Б. Трофим'як – К., 1997. – 419 с.
279. Тумак Ю.І. Використання досвіду діяльності фізкультурно-спортивних товариств Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю.І. Тумак // Матеріали наук.-практ. конф. Інформаційний бюлетень кафедри педагогіки ім. Б. Ступарика. – Івано-Франківськ, 2013. – № 17. – С. 20-23.
280. Тумак Ю.І. Діяльність фізкультурно-спортивних товариств Буковини в аспекті фізичного виховання дітей та молоді (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю.І. Тумак // Вісник Прикарпат. нац. ун-ту. Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. XXXV. – С. 23-26.
281. Тумак Ю.І. Діяльність фізкультурно-спортивних товариств Буковини культурно-освітнього спрямування (друга половина ХІХ століття) / Ю.І. Тумак // Вісник Прикарпат. нац. ун-ту. Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. XL. – Ч. 2. – С. 58-60.

282. Тумак Ю.І. Законодавче регламентування фізкультурно-спортивної та туристичної діяльності тіловиховних товариств Буковини (другої половини ХІХ – початку ХХ ст.) / Ю.І. Тумак // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Педагогіка та психологія. – Чернівці, 2013. – № 642. – С. 172-178.
283. Тумак Ю.І. Проблеми діяльності фізкультурно-спортивних товариств на сторінках преси Буковини австро-угорського періоду / Ю.І. Тумак // Наук. вісник Ужгород. нац. ун-ту. Педагогіка. Соціальна робота. – Ужгород, 2012. – № 25. – С. 211-212.
284. Тумак Ю.І. Фізичне виховання дітей та молоді в німецьких фізкультурно-спортивних товариствах Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю. І. Тумак // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Харків: ХДАМД (ХХІІІ), 2009. – № 8. – С. 1-49152.
285. Тумак Ю.І. Фізичне виховання дітей та молоді як один із провідних напрямів діяльності українського пожежно-гімнастичного товариства “Січ” на Буковині (початок ХХ ст.) [Електронний ресурс] / Ю.І. Тумак // Теорія та методика управління освітою. – 2013. – Вип. 10. – Режим доступу: <http://tme.umo.edu.ua/docs/10/39.pdf>.
286. Тумак Ю.І. Фізичне виховання учнівської молоді в громадських об’єднаннях німців Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю.І. Тумак // Фізична культура, спорт та здоров’я нації. – Вінниця, 2009. – Том 1. – Вип. 8. – С. 75-81.
287. Угрин-Безгрішний М. „Січі” в повіті Рогатин / М. Угрин-Безгрішний// Гей, там на горі „Січ” іде! – К.:ВІПОЛ, 1993. – С. 225-228.
288. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту» (редакція від 20.11.2005 р.) [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1148/2004>
289. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 10. Книга запису

- розпоряджень і об'яв голови товариства та зауваг членів щодо біжучої роботи / Распоряженияи замечания председателя правления общества. 1899. 37 л.
290. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 12. Книга запису розпоряджень і об'яв голови товариства та зауваг членів щодо біжучої роботи /Распоряженияи замечания председателя правления общества. 1901. 77 л.
291. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 13. Книга запису розпоряджень і об'яв голови товариства та зауваг членів щодо біжучої роботи товариства/ Распоряжения и замечания председателя правления общества. 1901-1902. 62 л.
292. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 18. Переписка с украинским студенческим обществом «Сич» в г. Вена о составе правления общества «Сич» ио приеме в члены научного общества им. Шевченка. 1886–1888.
293. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 15. Списки членов общества. 1876-1896.
294. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 24. Журнал видачи книг с библиотеки общества. 1875. 36 л.
295. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів

- Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 27. Журнал входящих документов. 10 ноября 1885-27 января 1887. 72 л.
296. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 5. Протоколи засідань правління общества. 3 декабря 1894-27 октября 1902. 161 л.
297. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 6. Протоколи засідань научного кружка общества. 7 июня 1891-16 марта 1895. 33 л.
298. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 8. Книга запису розпоряджень і об'яв голови товриства та зауваг членів щодо біжучої роботи / Распоряжения изамечания председателя правления общества. 1896. 42 л.
299. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 9. Книга запису розпоряджень і об'яв голови товриства та зауваг членів щодо біжучої роботи / Распоряжения замечания председателя правления общества. 1898. 29 л.
300. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 16. Списки членов общества по состоянию на 1900. б/г.
301. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 17. Инвентарная книга. 1899–1902.
302. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів

- Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 2. Протоколи засідань правління и общих собраний членов общества «Союз». 2 декабря 1875-21 мая 1881. 87 л.
303. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 3. Протоколи общих собраний членов общества. 29 мая 1881-15 ноября 1881. 81 л.
304. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 4. Протоколи засідань правління и общих собраний членов общества. 3 ноября 1887-27 ноября 1894. 105 л.
305. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 14. Заявления граждан о вступлении в члены общества. б/г. 14 л.
306. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 20. Кассовая книга и др. документи. 1877–1883.
307. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 23. Списки книг библиотеки общества. 34 л.
308. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 25. Книга почетных гостей общества. 16 л.
309. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів

- Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 28. Журнал входящих и исходящих документов. 10 ноября 1895-5 декабря 1902. 38 л.
310. Українське академічне товариство «Союз» в Чернівцях / Украинское студенческое общество «Союз» гор. Черновцы // ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 1027. Оп. 1. Ед. хр. 29. Опис справ товариства, що були передані на переховування «наукового товариства імені Шевченко» у Львові та листування у цій справі 1913. 6 л.
311. Український спортивний клуб «Довбуш» – Чернівці та український спорт на Буковині 1920–1940. Чикаго; Балтімор; Філадельфія; Торонто, 1984. 171 с.
312. Фізичне виховання студентів : [курс лекцій] ; за заг. ред. Р.Р. Сіренко. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 251 с.
313. Філіпчук В.О. Початки українського національного відродження на Буковині / В.О. Філіпчук // УІЖ. – 1999. – №2. – С. 58-73.
314. Філь С. М. Історія фізичної культури : навчальний посібник / С. М. Філь, О. М. Худолій, Г. В. Малка; за ред. проф. С. М. Філя. – Харків : «ОВС», 2003. – 160 с.
315. Футорний С. Формування здорового способу життя молодого покоління у процесі фізичного виховання / Сергій Футорний, Юрій Шкретій // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2016. – № 2. – С. 54–57.
316. Хотієнко С. Сучасний прогресивний досвід європейських країн у сфері фізичного виховання студентської молоді / Світлана Хотієнко, Катерина Соколюк / Форум прихильників фізичної культури, студентського спорту та здорового способу життя: міжн. наук.-практ. конф. (Дніпро, 10 листопада 2016 року) : матеріали конф., Дніпро: ДНУ ім. Олеса Гончара, 2016. – С. 213–216.
317. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (ЦДІАЛ України). – Ф. 310. – Щурат В. – Оп.1. – спр. 768. – Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про заснування і діяльність філіалів товариства у місцевості Чернівці. – 1902-1913. – 75 арк.

318. Центральний державний історичний архів України у м. Львів (ЦДАЛ України). – Ф. 847. – Головний січковий комітет у Львові. – Оп. 1. – спр.4. Листи повітових комітетів про розсилку анкети, культурна діяльність товариств. – 35 арк.
319. Цибанюк О Фізичне виховання школярів Буковини (кінець XIX – початок XX ст.) гендерний аспект / О.О. Цибанюк, Т.В. Палагнюк // Педагогіка, психологія та медико-педагогічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Харків : ХДАМД (ХХП), 2009. – № 8. – С. 158-159.
320. Цибанюк О.О. Управління системою фізичного виховання школярів на Буковині (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / О.О. Цибанюк – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
321. Цибанюк О. О. Історичні передумови становлення сучасної системи фізичного виховання Румунії. «Young Scientist». № 3.1 (43.1). March, 2017. С. 301–304.
322. Цьовх Л.П. Питання фізичного виховання студентів ВНЗ, як фундаментального аспекту забезпечення їхнього здорового способу життя / Л.П. Цьовх, О.П. Безгребельна, С.В. Пономарьов // Актуальні проблеми фізичного виховання та спорту в сучасних умовах: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. –Вид-во «Нова Ідеологія», Дніпро, 2017. – С. 185–187.
323. Чепелюк А. В. Формування психолого-педагогічної компетентності майбутнього вчителя фізичної культури у вищому навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти / Анна Вікторівна Чепелюк; Нац. акад. Держ. прикорд. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2014. – 20 с.
324. Чижик Т. Г. «Фізична культура» та «фізичне виховання» : проблема взаємозв'язку понять у педагогіці другої половини XX століття та сьогодення / Т. Г. Чижик // Зб. наук. праць Херсонського національного технічного університету. – Вип. 1(12). – Херсон : Грінь Д.С., 2015. – Т. 5. – С.65–67.

325. Чума горілчана // Чернівці. – Ч.33 – 12(24) серпня – С. 82.
326. Чучко М. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу) / М. Чучко. – Чернівці: Книги-XXI, 2008. – 368 с.
327. Шевчук О. А. Мотивація ведення безпечного, тверезого, здорового способів життя в процесі вивчення дисципліни «Безпека Життєдіяльності» / О.А. Шевчук // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 8 (51). – Рівне : РДГУ, 2014. – С. 175–177.
328. Шипинський О. Борімося – поборемо. Час. Чернівці, 1935. Ч. 1903. 7 липня. С. 3.
329. Шиян Б.М. Теорія і методика фізичного виховання школярів / Богдан Михайлович Шиян. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 272 с. – (Частина 1).
330. Шолина Т. В. Роль Степана Смаль-Стоцького в пропаганді культури, образования и здорового способа жизни на Буковине конца XIX – начала XX веков. URL: <http://www.jurnal.org/articles/2009/ped49.htm>. (дата звернення: ?????).
331. Ю.М. Як має учитель виховувати дитину щоби досягнути цілі виховання, і які перепони має він при тім поборювати / Bukowinaer Lehlerstimme. – 1897.– №3. – 1 marz. – p.7-9.
332. Ювілей польських товариств // Буковина. – Чернівці, 1894. – Ч. 19. – 6 мая. – С. 3-4.
333. Якимович Б. Гей, “Січ” іде, красен мак цвіте.../ Богдан Якимович. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 52 с.
334. Almond L. Physical Education and Primary Schools: Teaching Physical Education 5-11. / L. Almond. – London: Continuum, 2000. – P. 22–27.

335. Badale V. Principii generale ale instructiunii / V. Badale // Bukowiner Lehrerstimme. – №1. – 1897. – S. 7-9.
336. Bericht der allgemeine Turnverein in Czernowitz für 1886; 1887/88. – Czernowitz : Buchdruckerei Emil Kanarski in Czernowitz, 1889. – 24 s.; 27 s.
337. Bericht des Turnrathes des Allgemeinen Turnverein in Czernowitz an die XXIII. Ordentliche Hauptversammlung am 18. December 1887 über die Geschäftstätigkeit vom 19. September 1886 bis 31. October 1887. – Czernowitz, 1887. – 12 s.
338. Bericht des Turnrathes des Allgemeinen Turnverein in Czernowitz an die XXV für 1888/1890. – Czernowitz, 1891. – 14 s.
339. Bericht des Turnrathes des Allgemeinen Turnverein in Czernowitz in der Periode 1870 – Czernowitz, 1871 – 10 s.
340. Bericht über den Bukowiner Landes-Lehrer Verein für 1879 // Czernowitzer Presse. – 1880. – 24 mai. – S.2.
341. Biedrzycki E. Historia polakow na Bukowinie / E. Biedrzycki. – Krakow: Nakladem Uniwersytety Jagiellonskiego, 1973. – 261 s.
342. Deder J. Без назви / J. Deder // Pädagogische Blätter. – №1 i 2. – 1879. – S. 3.
343. Denkschrift des Vereines der christlichen Deutschen in der Bukowina. – Czernowitz, 1898. – 12 s.
344. Der allgemeine Turnverein in Czernowitz. – Czernowitz, 1886. – 22 s.
345. Der Verein deutscher Alkoholgegner in der Bukowina // Bukowiner Nachrichten. – 1905. – 23 mai. – S.2.
346. Deutsches Pennälertum in Czernowitz. – Regensburg, 1991. – S. 15.
347. Die Propinations-Ablösung. – Czernowitz, 1888. – 1907. – 15 червня. – 156 с.
348. Die Propinations-Ablösung. – Czernowitz, 1909. – 1 травня. – 300 с.
349. Die Tätikeit des Vereins deutscher Alkogolgegner in der Bukowins // Bukowiner Nachrichten. – 1907. – 12. Juli. – S. 3-4.
350. Die zweite Tagung der Karpathendeutschen in Ruma // Bukowiner Nachrichten. – 1912. – 15 september. – S. 1.
351. Empfehlungen für den Erwerb von Jungen und Mädchen und die ersten Fähigkeiten touristische Sicherheit – Czernovitz. – 1898. – 22 s.

352. Empfehlungen für Turner "Der Allgemeine Turnverein", der mit dem ersten Jahr behandelt – Czernowitz, 1887. – 12 s.
353. European Commission/EACEA/Eurydice, 2013. Physical Education and Sport at School in Europe. Eurydice Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013. <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice>.
354. Gaj J. Dzieje kultury fizycznej w Polsce / J. Gaj, K. Hadzełek. – Poznań, 1997. – 293 s. – (Seria: Podręczniki).
355. Geden Alkohol // Bukowiner Nachrichten. – 1905. – 24 Dezemder. – S. 2-3.
356. Geden den Alkoholgenuß // Bukowiner Nachrichten. – 1905. – 21 mai. – S. 2.
357. Gezetz vom 15. November 1867 uber das Vereinsrecht // Reichs-Gezetz-Blatt fur das Kaiserthum Osterreich. – Jahrgang 1867. – Wien, 1867. – S. 377-381.
358. Grillisch F. Methodik des turn-unterrichtes / F. Grillisch. – Czernowitz: Buchdruckerei Emil Kanarski in Czernowitz, 1899. – 86 s.
359. Hodel A. Einiges aus der Geschichte des Turn- und Sportverein "Jahn in Czernowitz / A. Hodel. – Czernowitz, 1928. – S. 5.
360. Hrynchenko I. Tendency to students' professional training in the field of physical education in Ukraine and European countries. Central European Journal for Science and Research. Pedagogika, hpsychologie, sociologie. / Igor Hrynchenko // Stredoevropsky Vestnik pro vedu a vyzkum. : Praha, Publishing house Education and Science. – №6 (8), 2014. – P. 25–31.
361. Jahresberichte der öffentlichen Unternehmen. Grenzkontrolle des Herzogtums Bukowina. – Czernowitz : Buchdruckerei E. Kanarski in Czernowitz, 1872. – 98 s.
362. Kassner S. Die Juden in der Bukowin / S. Kassner. – Wien-Berlin, 1917. – 60 s.
363. Klemm W. 90 jahre Schutzarbeit / W. Klemm. – Wien, 1970. – 76 s.
364. Kohlruß A. Deutsche, seid deutsch! / A. Kohlruß. – Bukowiner Bote. – 1899. – № 26. – S. 2-3.
365. Krawczyk M. Gry drużynowe w szkole podstawowej / M. Krawczyk. – Warszawa, 1964. – 164 k.

366. Landesregierungs blatt für das Herzogtum Bukowina. Zweite Abteilung. – Jahrgang, 1858. – 760 s.
367. Lang F. Der Verein Deutsches Schulerheim in Czernowitz / F. Lang. – Czernowitz. – 48 s. – S. 29.
368. Mitteilungen des Vortandes // Bukowiner Bote. – №44/45. – 1901. – S. 2-3.
369. Models of Health Promoting Schools in Europe. – Копенгаген, Европейское региональное бюро ВОЗ, 2002. – 85 с.
370. Nussbaum O. Gut Heil! Festschrift Allgemeiner Turnverein in Czernowitz 1867-1892 / O. Nussbaum. – Czernowitz, 1892. – 42 s.
371. Ostaszewski Krzysztof. Związki między edukacją zdrowotną a szkolnym programem profilaktyki // Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole. Poradnik dla dyrektorów i nauczycieli szkół podstawowych / Praca zbiorowa pod redakcją Barbary Woynarowskiej. – Warszawa: ORE, 2014. – S.53–59.
372. Paull J. Rudolf Steiner and the Oxford Conference: The Birth of Waldorf Education in Britain / J. Paull // European Journal of Educational Studies. – 2011. – № 3 (1). – P. 53–66.
373. Protokolle Auswanderungs-Conferenzen. – Czernowitz, 1901. – 11 s.
374. Protokolle über die öffentlichen Sitzungen der Bukowinaer Handels – und Gewerbekammer in Czernowitz. Jänner-Dezember 1888. – 15 s.
375. Reportaze z prowincji // Gazeta polska.– Czerniowce, 1908. – 20.02. – S.3.
376. Reportaze z prowincji // Gazeta polska.– Czerniowce, 1908. – 30.07. – S.3.
377. Schlittschuh. Laufen- und Lerntechnik. – Czernowitz, 1891. – 11 s.
378. Śniadecki J. O fizycznym wychowaniu dzieci / J. Śniadecki. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2005. – 147 s.
379. Sprawozdanie wydziału polskiego towarzystwa gimnastycznego “Sokol” w Czerniowcach za rok 1909. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1910. – 36 s.

380. Sprawozdanie wydziału polskiego towarzystwa gimnastycznego "Sokol" w Czerniowcach za rok 1910. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1911. – 24 s.
381. Sprawozdanie wydziału polskiego towarzystwa gimnastycznego "Sokol" w Czerniowcach za rok 1912. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1913. – 20 s.
382. Sprawozdanie wydziału polskiego towarzystwa gimnastycznego "Sokol" w Czerniowcach. Od dnia założenia tow. Po 1894. Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1895. – 21 s.
383. Sprawozdanie wydziału towarzystwa polskiego bratniej pomocy i czytelni polskiej w Czerniowcach za rok 1910. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1911. – 31 s.
384. Statut polskiego towarzystwa gimnastycznego "Sokol" w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1902. – 13 p.
385. Szczerbinski M. Zarys działalności sokolstwa polskiego na obczyźnie w latach 1887-1918 / M. Szczerbinski. – Katowice: Wydaw. AWF, 1982. – 215 s.
386. Talsky J. Der Turn- und Sportverein "Jahn" Czernowitz / J. Talsky // Bukowina Heimat von gestern. – Karlsruhe, 1956.
387. Tätigkeits-Bericht des "Bukowiner Allgemeiner Sportklub" in Czernowitz für das triennium 1910-13. – Czernowitz. – 1913. – 22 s.
388. Toshio Seaki. The characteristics of sociological research on sport organization in Japan / Seaki Toshio // International review for the sociology of sport, 1999. – Vol. 25. – № 25. – P. 109–123.
389. Tumak Y. Physical education of children and youth – one of the main activities of public and physical training societies in Bukovina XIX-XX centuries. / Yuriy Tumak // Оралдын ғылым жаршысы. – Уралыск, 2013. – № 5 (53). – С. 35-40.
390. Tumak Y. Physical education one of the main activities of public and physical training societies in Bukovina XIX-XX centuries. / Yuriy Tumak // Современный научный вестник. – Белгород, 2012. – №20 (132). – С. 54-59.

391. Tumak Y. The condition of main activities of public and physical training societies in Bukovina XIX-XX centuries. / Y. Tumak // Nauka i Studia. – Przemysl, 2012. – №19 (64). – С. 76-81.
392. Wagner R. Das multinationale österreichische Schulwesen in der Bukowina / R. Wagner. – München, 1985. – Bd. II. – S. 150.
393. Waznovski B. Harcerstwo Polskie na Bukowinie / Waznovski B. – Czerniowce-Lwow- Warszawa, 1913. – 145 s.
394. Welsch S. The Bukovina-Germans During the Habsburg Period: Settlement, Ethnic Interaction, Contributions / S. Welsch // FEEFHS Journal Volume X. – P. 81-89. – Режим доступа : <http://feefhs.org/journal/10/bukovina.pdf>
395. Willaume M. Polacy w Rumunii / M.Willaume. – Lublin PCKO UMCS, 1981. – 112 s.
396. Woynarowska B. Edukacja zdrowotna w nowej podstawie programowej kształcenia ogólnego e szkole – szansa i wyzwanie [Electronic resource]. – Warszawa, 2007. – 5 s. – Tryb dostępu: <http://podn.wodzislaw.pl/pliki/wychfiz/Edukacja>
397. Woynarowska Barbara. Cechy współczesnej edukacji zdrowotnej // Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole. Poradnik dla dyrektorów i nauczycieli szkół podstawowych / Praca zbiorowa pod redakcją Barbary Woynarowskiej. – Warszawa: ORE, 2014. – S. 14–18.
398. Woynarowska Barbara. Związki między zdrowiem a edukacją // Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole. Poradnik dla dyrektorów i nauczycieli szkół podstawowych / Praca zbiorowa pod redakcją Barbary Woynarowskiej. – Warszawa: ORE, 2014. – S. 19–29.
399. Woynarowska-Sołdan Magdalena. Wybrane zagadnienia metodyki edukacji zdrowotnej / Magdalena Woynarowska-Sołdan, Barbara Woynarowska // Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole. Poradnik dla dyrektorów i nauczycieli szkół podstawowych / Praca zbiorowa pod redakcją BarbaryWoynarowskiej. – Warszawa: ORE, 2014. – S. 9–10.

400. Zukowski O. Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnym uwzględnieniem zywiołu polskiego / Zukowski O.M. – Czerniowce-Lwow, 1914. – 145 s.
401. Zukowski O. Marsz sokolow polskich na Bukowinie / O. Zukowski. – Czerniowce: Nakładem «Sokol» w Czerniowcach, 1892. – 3 k.
402. Amintiri din student Yzopesky I. Suceava, 1925. 16 p.
- Архівні справи*
403. №закону 1913.
404. №спр. 149.
405. №спр.199, арк. 3.
406. №спр. 987.2-3.
407. №1913, С.836.
408. №спр. 9029.
409. № 7663 с. 64.
410. №11135, арк. 3.
411. №13490 с. 4-5.
412. №спр.13512, с. 6.